ՄԵԾ ԱՅՑԻ ԿՈՄԱՐԸ

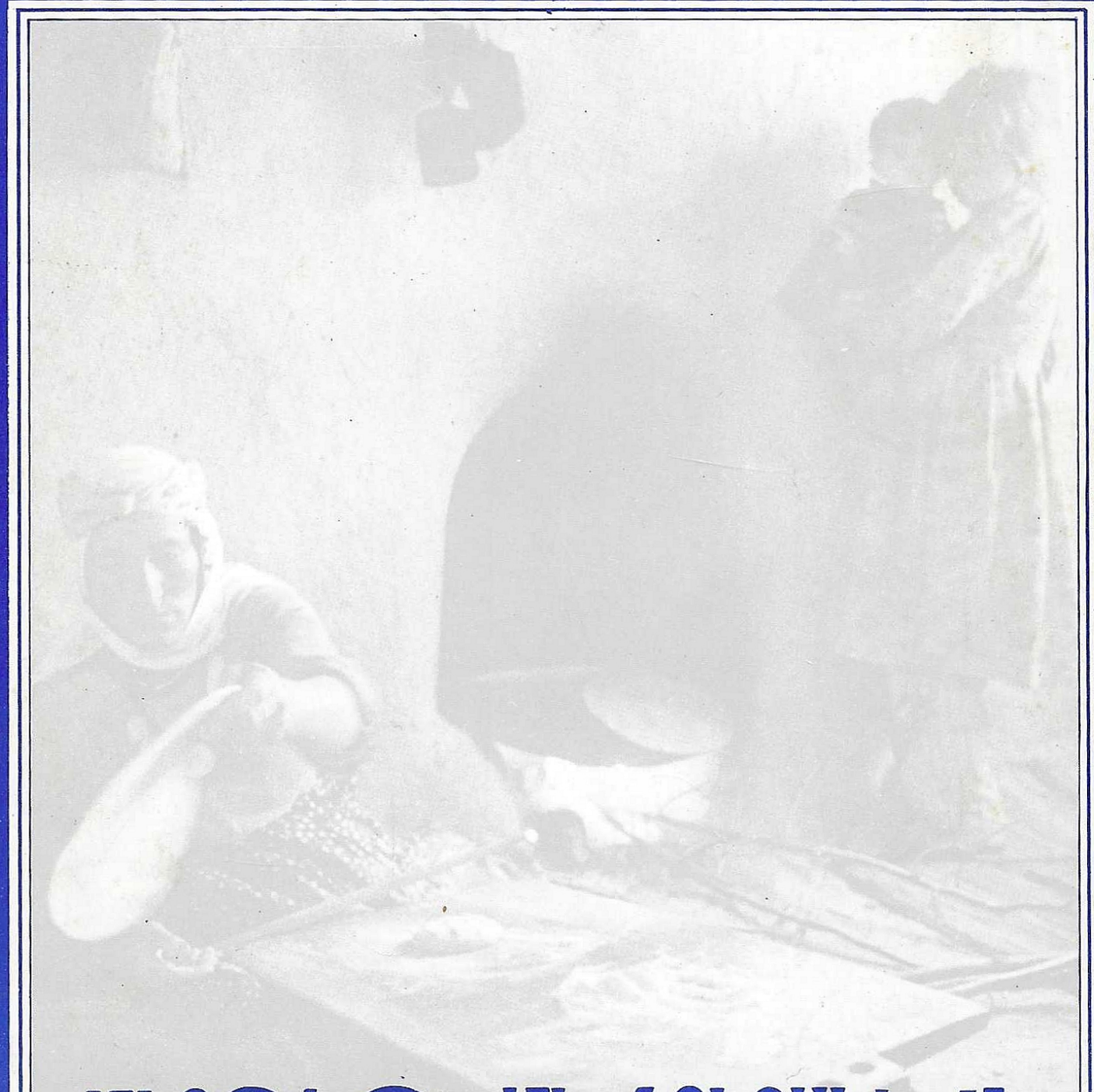

ՄԿՐՏԻՉ ՄԱՐԿՈՍԵՎԱՆ

LIT
RM
84

ՄԿՐՏԻՉ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

ՄԵՐ ԱՅԴ ԿՈՂՄԵՐԸ

ԻՍԹԱՆՊՈՒԼ
1984

ՆԱԽԱԲԱՆ

Մկրտիչ Մարկոսեան կը յայտնուէր ճիշդ այն պահուն, երբ մեր գրականութեան մէջ հետզհետէ մարիլ կը սկսէին գիւղի երգիչները: Բայց հիմնական կէտ մը կար, որով Մարկոսեան կը զատորոշուէր իր մեծանուն նախորդներէն: Ան մեզի կուտար այսօրուան գիւղը, այն գիւղը որուն ժամանակակիցը եղած էինք մենք:

Գիւղագրութիւնը, որպէս հիմնական ճիւղերէն մէկը մեր գրականութեան, մեր ուշադրութեան կը յանձնէ արուեստի տուեալներու քով ազգագրական տուեալներ: Արուեստն ալ բնականաբար իր ղրուշմը կը դնէ անկէ բխող էջերու վրայ, բայց ան զուգընթաց կ'երթայ այն միւս թանկագին տուեալներուն հետ, որոնք գիւղագրութեան օրհնուած աղն ու հացն են: Ապագայ մարդիկ այս գրականութեան մէջէն պիտի անջատեն արուեստը եւ պիտի գուրգուրան մնացեալին վրայ, որովհետեւ գիւղագրութիւնը ոտքի կը մնայ այս վերջիններով:

Մկրտիչ Մարկոսեան, հաւատարիմ իր կոչումին, առաւօրէն մեզի կը հրամցնէ իր գիւղին բարքերէն բաբախուն էջեր: Հարազատ է ան, անպաճոյճ հայելի մը, որ եղածին պէս կը ցոլացնէ իր տեսածը, առանց չպար մը, գոյն մը աւելցնելու, կամ առանց սրբելու կընճիռ մը, սպի մը: Հարազատութեան այսպիսի

պահպանում մը ի հարկէ տեղ տեղ պիտի դժուարացնէր ընթերցումը, դժուար հասանելի պիտի դարձնէր գրական վայելքը, բայց այդ վայելքին անպայման պիտի հասնի այն ընթերցողը, որ պիտի գիտնայ ուշադիր նայիլ Մարկոսեանի երկարած հայելիին մէջ:

Մարկոսեան ֆոլկլորիկ հարուստ իր մթերքին մէջ, արուեստի որոշ գիծի մը առընթեր գիտցած է զետեղել նաեւ նուրբ երգիծանքի մը ծփանքը: Առատօրէն կը գործածէ երգիծանքի տարրը, երբ կը դիմանկարէ իր տիպարները իրենց գեղջկական բոլոր բարքերուն մէջ:

Այս հատորին մէջ մէկտեղուած են քսաներեք պատմուածքներ որոնք չատ բան ունին մեզի ըսելիք: Խօսքը անոնց է:

Ռ. ՀԱՏՏԷՃԵԱՆ

ՄԱՂԹԱՆՔ

Պատմածներուս մէջ մեր այդ կողմերը պատմեցի այնպէս՝ ինչպէ՛ս որ տեսած էի, կամ այնպէս՝ ինչպէ՛ս որ ապրած էի:

Հերոսները եւ իրենց անունները տուի նոյնութեամբ: Զուզեցի փոխել:

Հիմայ այդ հերոսներէն՝ այդ պաճուճներէն, բեռիներէն չատերը արդէն իսկ մեկնած են էնդի դէմը:

Հիմայ իրենց անունները՝ իրենց յիշատակը քիչ մըն ալ թող ապրին այս տողերուն եւ այս գրքոյկին մէջ:

Մ. Մ.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Կիրակի առտու կանուխ, սկսաւ հնչել, պատմական Տիգրանակերտի կոչնակը: Գաւառի կոչնակն անգամ իրեն յատուկ տեղական գոյն մը ունի, ինչպէս գաւառաբարբառը՝ իրը:

Ղօղանջի այդ չեչոը, տղայութենէս ի վեր կորսընցուցած էի. հիմայ հաճոյքով կը վերագտնէի զայն: Աւելի չատ ծերուկները կը հասկնան այդ կոչնակին լեզուէն: Մերուններ լեցուցած են դէպի եկեղեցի տանող ճամբան եւ անհամբեր՝ աղօթք կը մրմնջեն:

Եկեղեցիին ընդարձակ պարտէզը հին օրերուն պէս զբաւուած է դարձեալ աղքատ հայ ընտանիքներու կողմէ: Հոն տուն տեղ եկած են պայտար Հէնուշը, ջուլհակ Սարգիսի երկու յիմար աղջիկները, երկաթագործ Տիգրանի ութսունամեայ պառաւ մայրը՝ Ռէհան, խեւ Ուսօն եւ ընտանիք մը որ դեռ վերջերս եկեր է Տալվորիկէն: Սա քանի մը հոգիի վրայ, երեք խեղդերու համեմատութիւնը, պարզ դիպուածի արդիւնք չէ բնաւ: Տիգրանակերտի յատկանիշերէն մէկն ալ իր խեւերու առատութիւնն է: Ջեմ գիտեր թէ միւս քաղաքներու մէջ ի՛նչ է կացութիւնը:

Այստեղ կան վաւերական խեղդեր, կան կէս խեղդեր, կան խեղդուկներ, կան նաեւ խեղդ ձեւացնողներ որոնք կը կազմեն այս քաղաքին «պէլալը»ներու՝ փորձանքի դասակարգը: Այս վերջիններըը վեթերան չարագործներ են կամ հանգստեան կոչուած բանտարկեալներ, նախկին վատահամբաւ մարդիկ որոնք խեւերու դասը ղրած է ժողովրդական խոհեմութիւնը, թէ՛ զիրենք կերպով մը մեկուսացնելու եւ թէ չքմեղացնելու համար ինքզինքը՝ անոնց իր տուած տեսակ մը պարտադիր տուրք-ողորմութեան համար:

– Տէ՛ր ողորմեա...

Կը լսուի քահանային ձայնը խոնաւ եկեղեցիէն զոր երկու սիւներ կանգուն են բռներ տարիներէ ի վեր: Պատերազմի տարիներուն զինուորականութեան յատկացուած էր եւ դեռ նոր պաշտամունք կը կատարուի հոն. պատերը դեռ չեն յագեցած խունկի հոտէն: Քրիստոնավայել, խոնարհ խորան մը չտկուած է հոն՝ աւետարանները, քանի մը մոմ եւ փունջ մը թօշնած ծաղիկ: Եկեղեցիին պատերէն վար կախուած են քանի մը սուրբի դէմքեր որոնց երեսէն ժամանակը լիզեր է իւղաներկը:

Սա եօթանասուննոց ծերուկ սարկաւագն է, մանկութեանս Յակոբ Տային: Մի՛ խաբուիք դուրսի իր բարի երեւոյթէն եւ կատակախօսութենէն. եկեղեցիին մէջ աքցանի պէս ճմլող են իր մատները, դասին մէջ անառակութիւն ընող ձայնաւորներուն ականջներուն վրայ: Բուրվառը ձեռքն է նորէն.

– Օրհնեա տէր...

Քահանային ձայնը հաճելի է պաշտամունքի միջոցին, իսկ իր խօսքերը կը դառնան զուարճալի՝ երբ քարոզի կը կենայ: Հին աւանդութիւն է որ կը չարունակուի: Բարի քահանան եկեղեցիէն ներս մայրենի բարբառը կ'ուզէ հնչեցնել: Բայց երբ միջանկեալ յանդիմանութեան մը կարգը կուգայ, հողւ՝ ընթացիկ լեզուն կը գործածէ.

– Հը՛չտ, օղլում, կէօրիսէն պըզ պուրտա պօղազ փաթլաթիյախ, սուս օլ...: (1)

Տղան կը շշմի քահանային այս սաստէն եւ խստաբիր ակնարկին տակ ընկճուելով, ականջ կուտայ քարոզին.

– Ըսօր Ս. Գրիգոր Լուսէւորչի տօն է: Գրիգոր Լուսէւորիչը մեր իմունին մինձն է: Ըն էտին Տրդէտ թէգէւուր իկէր. ընի Գրիգոր Լուսէւորչին ըսեց կրօնքդ

---

(1) Սուս օլ– լռէ՛, տղայ կը տեսնես թէ մենք հոս կոկորդ կը պատռտենք (Թրք.),

ինքար էրէ (2) չէ վըր չէ քըզի խոր վիրապ կը նետիմ, եանէ (3) զընտան (4) մըն թէպլիմ...: Գրիգոր Լուսաւորիչ լէ իր հէւէտքը ինքար չէրից, գնէց խոր վիրապ նստեց· իննը տէրի հոն մնէց աչ սուսուզ (5)...

Երբ քարոզը կ'աւարտի, այս անգամ կը սկսի իր մաղթանքներուն, որոնց մէջ նուիրապետական կարգը բծախնդրօրէն կը պահէ եւ իր խօսքերը կը կնքէ իրեն յատուկ բանաձեւով մը, նախ հայերէն՝ ապա թրքերէն. «Աստուած մեզ սուրբ խաչին չուքին տակ պահպանէ, ամէն... Ալլահ պըզի մուպարէք վէ մուզաատտէս խաչըն կէօլկէսինտէ հըֆզ էյլէսին, ամէն...»:

Ձվերջացաւ.

Այս բոլորէն վերջ, քահանան խորանին վրայէն կ'առնէ թուղթ մը եւ կը դառնայ: Ու կը սկսի կարդալ.

– Էկիւցի Օհաննէս Տէմըրճեան, ժէմուն էրկու քիւօ մոմ հէտիյէ (6) կ'էնէ· Գասպար Եէմէնիճեան մէկ օսկի ժէմուն, տասը օսկի տէրտէրին, մէկ օսկի լէ լուսէրէրին...

Եւ այսպէս կը կարդայ երկար չարք մը...:

Քահանային այս բարբառը ժողովուրդին համար պաշտօնական հայերէն աշխարհաբարն է: Իսկ երբ պատահի որ վարդապետ մը՝ քանի մը տարին անգամ մը գայ, նախագահէ արարողութեան եւ խօսի մաքուր աշխարհաբարով, ժողովուրդը զայն երկիւղածութեամբ մտիկ կ'ընէ իբրեւ գրաբար, որմէ բան մը չի հասկնար թէեւ, բայց չէ որ Աստուծոյ խօսքը գրաբարով իջաւ երկինքէն...:

Նախանձելի հաւատք, երանելի ժողովուրդ:

---

(2) ինքար էրէ– ուրացիր (թրք·)
(3) չէ վըր չէ– եթէ ոչ,
(4) զընտան– բանտ (թրք)
(5) սուսուզ–ծարաւ (թրք·).
(6) հէտիյէ– նուէր (թրք·)

ԱՆՑԱԳ ՍՈՒՐԲԸ

Ուխտագնացութիւնը դէպի Սաթի գիւղ, միշտ արիւնով կը վերջանայ:

Սաթի գիւղ, Տիգրանակերտէն մէկ ու կէս ժամ հեռու գիւղ մըն է: Տիգրանակերտի հայութիւնը ըստ սովորականին՝ տարին անգամ մը, հոն ուխտագնացութեան կ'երթայ: Ուխտաւորները ընդհանրապէս կը նախընտրեն հետիոտն երթալ՝ փոխանակ ինքնաշարժի: Ճամբան բաւական կը կարճընայ եթէ քաջութիւնը ունենայ մարդ Տիգրիս գետէն անցնելու: Որովհետեւ գետը այդ օրերուն միշտ առատ կը վազէ եւ վտանգաւոր է:

Սաթի գիւղ ուխտաւոր մամիկներու համար, սրտի անհուն մխիթարանք մըն է: Անոնք հոն կը գտնեն իրենց հոգեկան երջանկութիւնը:

Գիւղին ամբողջ հարստութիւնը՝ փոքր աղբիւրի մը գլուխը, թզենիի մը հողէն դուրս ելած երկու խաչաձեւ արմատներն են: Հաւատացեալներու գոյնզգոյն մոմերու կաթիլները ներկած եւ հաստցուցած են այդ արմատները:

Փոքր աղբիւրին մօտ, չատ անգամ, մամիկներ նստած՝ ժամերով աղօթք կ'ընեն: Ուխտաւորները միայն մամիկներ չեն: Ծերերէն աւելի չատ, երիտասարդներու ալ ժամադրավայրը կ'ըլլայ ան՝ տարին անգամ մը: Հոս է որ Արշալոյսը՝ կրնայ համարձակօրէն խօսիլ իր նշանածին հետ: Հոս է կրկին որ առաջին համբոյրը կը գողնայ սիրահար մը իր սիրուհիին չրթունքներէն: Սաթի գիւղի ընդարձակ անտառը այս առիթը կը ստեղծէ պարմաններու: Սիրահարութիւնը նախ կը սկսի գիւղին մէջ եւ յետոյ կը չարունակուի Տիգրանակերտի փողոցներուն անկիւնը:

Երիտասարդ Սուրէնը միշտ Սաթի գիւղ երթալու ժամանակը որ կը մօտենայ, անմիջապէս երեք գիչեր

վրայ վրայի երազին մէջ կը տեսնէ սուրբը, որ կ'ըսէ իրեն՝ «Անպայման պէտք է այս տարի գաս աղբիւրին մօտ եւ աքաղաղ մը մորթես»: Սուրէն այս երազը բաց աչքերով կը չարաղրէ երբ իրիկունը գլուխը կը դնէ բարձին. իսկ երբ կը քնանայ, ինքզինքը Մայրամին հետ կը գտնէ Մաթիի բլուրներուն վրայ:

Նոյն չարաղրութիւնը գրեթէ քիչ մը փոխելով կը պատմէ Մանիչակ իր մօրը, թէ տեսած է սուրբը իր երազին մէջ ճիշդ երեք գիշեր վրայ վրայի: Աւելին՝ հետիոտն քալել խոստացած՝ մինչեւ Սաթի գիւղ: Այսպէսով ան պիտի կրնայ ճամբան աւելի շատ ժամանակ ունենալ աչքի քթթումներ ընելու իր Զաւէնին...:

Շաբաթ իրիկուն երբ արեւը կամաց կամաց կը սահի բլուրներու ետեւ եւ երբ կը սկսին հաչել գիւղին շուները, ուխտաւորները կուգան կը հաւաքուին եկեղեցիի մը աւերակներուն քով եւ կը սկսին կրակներու վրայ դնել այն մատաղները, որոնք ձօնուած են սուրբին:

Գիշերը մամիկներու չրթունքները անդադար կը մրմնջեն. աղօթքներու չղթան կ'երկարի մինչեւ արշալոյս: Կը վառուին հասակաչափ մոմեր. խունկերու հոտը կը տարածուի ամբողջ գիւղին մէջ: Բացօթեայ անկողիններուն մէջ երկարած ծերեր, պայծառ գիշերւան մէջ կը պատմեն դրուագներ. կը խօսին սուրբի առթիւ հրաշքներու մասին: Թէ ան ինչպէս, սա ինչ հրաշքովը փրկած է խեղճ մը մահուան ճանկերէն...: Սակայն ոչ ոք տեսած է այս հրաշքները, այլ միայն իմացած են իրենց մեծերէն եւ աւանդական այս պատմութիւնները եկած են մինչեւ մեր օրերը եւ անշուշտ աւելի տարածուելով, նիւթը եղած է աւանդավէպ մը գրեթէ:

Կիրակի առաւօտուն աղբիւրին մօտ կը սկսի զուարճութիւնը եւ կը չարունակուի մինչեւ իրիկուն: Գիւղացիները վարժուած են ուխտաւորներուն, սո-

վորական դարձած են հիւրերը իրենց: Անոնք չեն մասնակցիր թմբուկներու ձայնին. նոյնիսկ բնաւ չեն հետաքրքրուիր իրենց օճախներուն քովէն, որոնց վրայ մեծ կաթսաներու մէջ կ'եռան ցորենի լեցուն հատիկները, ըլլայու համար գիւղացիին ամէնէն չատ սիրած կերակուրը՝ ձաւարը...

Ուխտաւորներէն երբեմն չարաճճի այրեր կը մօտենան կիներուն եւ կը պաղատին իրենց լեզուով, քրտերէնով:

– Խալթի, ժըճամըճ լէխըստ ժըմըրա կո,, հէրէ բըչէք կէճըմ պիճէ...

Որ ըսել կ'ուզէ՝ կինս զիս ծեծեց եւ ըսաւ գնա քիչ մը ցորեն բեր...: Գիւղացի կիները որ ընդհանրապէս կը խորհին թէ քաղաքի այրերը կը վախնան իրենց կիներէն, կը բարկանան այս վերջիններուն վրայ եւ կը վերցնեն հսկայ տախտակէ չերեփը եւ կը պոռան. «Ձեզի պէս այրերը գետնին տակը անցնին... առանց ամբէշնալու եկեր են կը խոստովանին...»: Իսկ ոմանք ալ կը մեղքնան այս էրիկմարդոց վրայ ու կը լեցնեն այս սրամիտ մարդոց մեծ թաշկինակները: Անոնք անչուչտ ուրախ՝ վերջը, կատակելով կը պատմեն նմանօրինակ դէպքերը իրենց կիներուն եւ խնդուքը կը չարունակուի ժամերով:

Կերուխումը երբ կը վերջանայ, արդէն երիտասարդներու մեծ մասը գինով են...: Այնատեն ա'լ աւելի համարձակ կը պտըտին իրենց սիրուհիներուն բազմոցին չուրջ: Եւ այն ատեն հայր մը կը զգայ թէ կօշկակար Թումասին տղան սիրահարած է իր փոքրիկ աղջկան՝ Մարօյին: Մարօն առանց գլուխը վեր առնելու, կը կարմրի եւ աչքերէն երկու կաթիլ արցունք կ'իյնայ, կը սահի այտերուն վրայ:

Իսկ մինչեւ հիմայ ամէն ուխտագնացութեան ատեն անպայման երիտասարդ Նաւօ մը եւ երիտասարդ Աւօ մը առանց գիտակցութիւնը ունենալու՝ սիրահարած կ'ըլլան Սաթօյի մը, ինչ որ կը հասկցուի ճիշդ այն ատեն,

երբ երկուքին ալ գլուխը տաքցած, մօտեցած Սաթոյենց բազմոցին քով գաղտնօրէն կը դիտեն մազերը ուսին վրայ թափած Սաթօն: Այն ատեն Նաւօն կը զգայ վտանգը եւ ձեռքը կը նետէ ծոցը ու հոնկէ դաչոյն մը կը հանէ, կը յարձակի Աւօյին վրայ: Ճչոցներու մէջ կամ Աւօն, եւ կամ Նաւօն կը վիրաւորուի:Այսպէս՝ սուրբի պատկերը անգամ մը եւս կը լուացուի արիւնով: Սաթոյին անունը գէշ է ելած: Այլեւս ան ալ չի կրնար ամուսնանալ Տիգրանակերտի մէջ:

Սուրբը կը խմէ արիւնը մարդոց... կը խմէ արիւնը աքլորներուն... կը խմէ արիւնը ոչխարներուն եւ դեռ անյագ կը մնայ եւ կը սպասէ յաջորդ տարուան անթիւ զոհերուն:

ՀԱՐՍԱՆԻՔ

– Կ'ըսեն Օհաննեց Տիգրէն կը կէրգուի։
–Մինք էլ իմացէնք· իրէ՞ւ Սըզոյենց էղջիկը մըն առնէ։
– Մէկմէկու խեղդի պէս զէրկըւիր ին։
– Ընի ինչ սէտէնէ էղջիկ է···։

Ու պառաւ Թիւմէ կը սկսի պատմել թէ անցեալ տարի երբ Ս. Սարգսին ուխտաւորներու խումբը Գըրխլար-տաղի(1) կը մօտենայ, այս աղջիկը Տիգրիս գետը կը մտնէ ջուր խմելու պատրուակով եւ յետոյ ինքզինքը կը ձգէ ալիքներուն մէջ· կը սկսի օգնութեան կանչել չուրջիններըը։ Ուխտաւորներու մէջէն Օհաննեց Տիգրան անմիջապէս կը վազէ եւ հագուստովը կը նետուի ջուրը, կ'ազատէ աղջիկը եւ թեւերուն մէջ առած՝ կը հանէ դուրս։ Ամէն ինչ այդ օրը կ'ըլլայ կը վերջանայ· տղան կը սիրահարի աղջկան։

– Տիգրէն իրէ՞ւցընէ դէյզի(2) Գըրխլարտաղի գրկին մէջ չէլկեց էղջիկէ։

«Հը» պատասխանեց ծերուկը եւ յետոյ սկսաւ պատմել թէ ինչպէս Վարդոյենց Տուտուն իմացած է տղուն անամօթաբար ըսած խօսքերը, իբրեւ թէ ճամբու ընթացքին տղան մատները պըտտցուցած է աղջկան ատինքներուն վրայ, սեղմած է անոր հրաչալի սրունքները· այդ սրունքները զոր կեանքին մէջ չէր տեսած· բամպակի պէս սրունքներ···։ Պառաւը աւելցուց թէ աղջիկը ինչպէս երբեմն աչքի քթթումներով ժպտած է անոր երեսին եւ փմփսած ականջին· «Քըզի հէմէր ջուրէ թէպլըւէցէ(3)· ուչիկ

(1) Գըրխլարտաղը– Տիյարպաքըրի «Տիգրանակերտի» մէջ, Տիգրիս գետի եզերքը բլուր մը
(2) դէյզի– մինչեւ, մինչեւ որ
(3) թէպլըւիլ– նետուիլ

ուչիկ(4) քէլէ, ճէմբէն թէզ(5) չդմմէ(6)...»:

– Հիմէկուէ կէնճիրէ(7) կրէկ ին քուրիկ կրէկ...: Միր էտեննէ ըսէնց(8) բէն չգէր(9)...:

Պա աւը յետոյ կը յիշէ իր աղջիկնութիւնը. այն ատեն ուխտաւորներու խումբերը իրարմէ զատ կը քալէին. օր մը, երբ տասներկու տարեկան պատանի մը Շէմչիլէր ուխտագնացութեան ատեն ճամբան, կորսընցուցեր եւ իրենց կիներուն խումբին միացեր էր, հայրը տղան հաստ գաւազանով մը ծեծեր, տղան երեք ժամ գետինը մարած մնացեր, բերնէն ճերմակ փրփուր վազեր էր:

– Ըն էտեն օրէննք իկէր, կրօնք իկէր քուրիկ: Հիմէ քէնի քի սուրբիրէ միր տերտերուն դիղ մը, ճէրէկ մը չին իտէ, սէպէպէ զար ըսի է(10): Ըն էտեն կ'էղօթենք(11) ճէմբու մէջ. հէւէտք իկէր միր սրտովէ: Ա՛խ էրանի իգէ ըն օրերուն...:

«Ընի լէ բէն մի է քուրիկ» ըսաւ միւս պառաւ խաչխաթունը եւ պատմեց թէ ինչպէս անցեալ օր ժամուն մէջ երիտասարդ մը անդադար զարճած եւ իրենց Մանուչակին նայած էր: Մանուչակ որ տասներկու տարեկան էր, բարեբախտաբար չէր կրցած երեւակայել այդ նայուածքներուն ետեւ թաքնուած վայրենի զգացումը: Ինք ալ այդ օրէն վերջ այլեւս աղջիկը

(4) ուչիկ–կամաց
(5) թէզ– չուտ (թրք.)
(6) դմմիլ– լմննալ, հատնիլ
(7) կէնճ–երիտասարդ (թրք.)
(8) ըսէնց–ըսանց–ասանկ, այսպէս
(9) չգէր–չկար
(10) տերտ–հոգ, ճէրէկ, ճար, սէպէպ– պատճառ, զար– կարծես թէ
(11) կ'էղօթէնք–կ'աղօթէինք

եկեղեցի չէր տաներ: «Տըխմէրէ(12) գլխէն մըն հէնեն չէնզէւէկնիրէ(13), կ'ըսէր:

– Հէրսնիքէ մօ՞տ է:

– Մինձ Պէքէ դմմի(14) ընանց(15):

– Տղէն իրէ՞ւ Տէր Աբսէնին հիտէ կռուիր է:

– Խէպէր(16) չունիմ. ի՞նչ էղիր է:

Ու պառաւը կը սկսի պատմել թէ Տիգրան ինչպէս գացած եւ Տէր Աբսէնէն պահանջած է որպէսզի պսակը անմիջապէս կատարէ: Տէրհայրն ալ «Դէյզի Մինձ Պէքէ չդմմի, չիմ կէրնէմ պսկ էնիմ» պատասխանած է. «Օրէնք իկէ, կրօնք իկէ. քու սէպէպէդ չիմ կէրնէմ էստծու հրէմէնքէ էւրիմ» ըսելով խօսքը վերջացուցեր: Տղան ալ ստիպուած է սպասել մինչեւ որ Մեծ Պահքը վերջանայ:

– Ըս չէնզէւէկնիրէ հէմբիրք չունին(17):

– Օհան էղբէր հէրսնիքէ զապուլուի՞ր է(18):

– Ի՞նչ էնէ. զօրովէն(19) զապուլ էրիր է: Տղէն «եա եսի(20) կը կէրզէք եա կը թողեմ կ'երթէմ» կ'ըսէ: Քեռի պետս լէ «Տղէս գործ չունիս, խէնութ չունիս. հէյէ էսքրութինդ էրէ(21), սօնա(22) էկօ փարա վէստակէ, ըն էտեն ինչ կ'ուզիս էրէ» ըսիր է ու տղէն իրեք օր տուն

---

(12) տխմէր–տխմար, տղայ, զաւակ
(13) չէնզէւէկ–չան զաւակ
(14) դմմի–թող լմննայ
(15) ընանց–այդպէս, այն աւեն
(16) խէպէր–լուր (թրք.)
(17) հէմբիրք–համբերութիւն
(18) զապուլուիլ–ընդունիլ (թրք.)
(19) զօրովէն–ստիպուած (թրք.)
(20) եսի–գիս
(21) էսքրութին էրէ–զինուորութիւն ըրէ
(22) սօնա–վերջը (թրք.)

չ'եկիր. գէցիր էղկէնց դռան դէմէ դէյզի կննուխ(23) կայնիր: Էղկիկ լէ գէցիր իր մէրէ ճիւէ(24) իննկիր, իլէցիր իլէցիր է. զատ(25) չի կերիր դէյզի խէփէ մէրէ:

– Խաթուն Պաճոն մըն հէւնի՞ հէրսէ:

– Ի՞նչ բէնէ մըն հէւնի: Հիմէկուէ ճահլերուն, երիտասարդներուն, ինչ էղնելէ, ինչ էղնելիքէ էղկի(26) մէկ օրէն պէլլու է(27):

Ու կը սկսի պատմել թէ կիրակի օրը «ժէմէն վերջ», այսինքն եկեղեցիէն վերջ երբ «խաթըր հէրցնելու», որպիսութիւն հարցնելու համար հանդիպած է Սէնէմենց, խեղճ կինը անդադար լացած եւ պատմած է իր ցաւը, ըսելով. «Ըսի ի'նչ փորձէնք էր գլոխս եկէւ: Էրէնկի, հէգէր էրէնկի կ'իտէնք էստծու տղէ գէւէկ չբերէնք, չկերդէնք: Տունա կրէկ լեցուցին, օճաղս էւրեցին: Ըսանց ճահէլ հէրս էստուէծ տուչմանիս չիտէ, դէնէմիիս չիտէ: Էրկու օրուէ մէջ պըչլայեց մըռուզ էնիլ(28), եսի չհէւնեցէւ, լէչէկիս խնտէց: Մօտան էնցիր է ըսեց: Գետինէ մըննէք դուք լէ, ձիր մօտան լէ հետերնիդ. էնզգէմ չ՚ուներ...:

–Տղէն բէն մի չ'ըսէ՞ կնկէն:

– Գետինէ մըննէ ընանց գէւէկէ: Կնկէ խօսքին կ'էւսընէ(29), մէրը խօսքին չ'էւսընէ:

Ու պատմեց վչտալիօրէն թէ աղջիկը իրիկուններըը կը վազէ եւ իր էրկան կը պատմէ եղեր ամբողջ եղելութիւնը, միչտ ստելով թէ միայն ինքն է որ կ'աչխատի տան մէջ «խըզմէչիի պէս»(30) եւ կեսուրը մինչեւ

---

(23) կննուխ–առաւօտ
(24) ճիւ–ուտք
(25) զատ–ճաշ
(26) էղկի–առաջուան
(27) պէլլու–յայտնի (թրք.)
(28) մըռուզ էնիլ–երեսը կախել
(29) կ'էւսընէ–կը հաւատայ
(30) խըզմէչի–սպասաւոր (թրք

իրիկուններըը ասդին անդին սլքտալով, անոր ասոր տունը չատախօսելով օրը իրիկուն կ'ընէ: Տղան այս խօսքերուն հաւատացած՝ միչտ կ'ըսէ մօրը՝ Սէնէմին. «Խատծու սիրուն, թո՛ղ ըս էղբկէն եախան(31). թո՛ղ ըս տէն մէջէ փրթո մի հէցէ(32) հէնգիստ ուտի: Հիյէ(33) ինչխս մէչիր: Գիչեր մէ օսկրնիրէ ձեռքս մը մընննէ»:

– Խե՛ղճ Սէննէմ...:

– Ողճուկ կնիկ...: Մեծցու, դէյզի իրկուն ծիծղ բերնէն մի հէնէ, սիրտդ հէացու, ասնա օտէր էղբիկ մի իգէ, էռնէ քու մընէն(34) տէն կտրիճդ, նստէ դէմդ փուչի պէս մընննէ էչուըներուդ մէջէ...:

– Ըմուռնքիս տերտէ ընի է քուրիկ: Էղէկ քի քէղքցի հէրս չինք առած: Ժէննէթէ, ըն Մրտօենց հէրսէ Ժէննէթէ քի պօյալի(35) էրիաներով չ'օլըրուի(36), վրէն խնտէլդ կ'իգէ: Ըն բուզէ(37) էնցէծ օր իր սկեսուրին, Խանըմ Պաճոյին դինե՞ս ինչ ըսիր: «Ես ձըզի պէս գեղացի չիմ: Դուք կովու պէս էք. ձմեռէ պոչով չորպա(38), էմէռէ թէն. ուրիչ ի՞նչ գինէք»: Ըն էնզդէմէ, ըն քէղքցի չունէ օր մի բէղնիքէ տըսնէմ, մէկուընիրէ մըն քէչիմ...:

– Վէրդէնուչին հէրսն էլ դէյզի հըմմէ իրէն «մամա» չ'ըսիր...:

– Էչիչներուն մէջէ քէքնիմ...:

---

(31) *եախա*– օձիք (Թրք.)
(32) *փրթո*–պատառ
(33) *հիյէ*– հայէ, նայէ
(34) *քու մընէն*–քեզմէ
(35) *պօյալի*–ներկուած (Թրք.)
(36) *օլըրուիլ*–պտըտիլ
(37) *բուզ*–բոզ
(38) *պոչով չորպա*–տեսակ մը ոսպապուր որուն մէջ կը դնեն նաեւ ամբուկին պոչաւոր կանանչ մասերը չորցնելէ վերջ:

– Հլլըսի, վըրդ լըցուի(39)...: Բոլուր հէրսերէ պեսինէ մընէն...:

– Նո՛ւպար, հա՛յ Նուպար. ճիվդ կոտրի տոէ. հըմմէ մըն ըկնէս. վէր իջի տէնիրէն, թէզ վէր իջի. հըմմէ լոզքէրէ մըն ձգիս միր գլխուն. չէն վէսաէկ. դուն լէ մէկ էրկու տէրի վերջ գլոխս փորձէնք մըն բերիս...:

– Գուրիկ, խօսքի իննկէնք մոռցայ: Ձիր մինձ պըռկիչէ(40) մըն ուպէնք: Քիչ մէ էգոխի(41) ջուր հէնեցի, ընի լըցնիմ չորցնիմ: Է՛ ամեռէ չեկէծ տէն պէխիրէն(42) հէգրիմ(43)...:

– Խերով բէրով էլնէ. կայնէ էրթէմ գիլէրէն(44) բերիմ:

---

(39) Հլլըսի, վըրդ լըցուի–նեխի որդերով լեցուի
(40) պըռկիչ–մեծ սան, ափսէ (սինի)
(41) էգոխ–ազոխ
(42) պէխիրէ–ընդեղէն, պաչար, մթերք (թրք.)
(43) հէգրիմ–պատրաստիմ (թրք.)
(44) գիլէ–մատան, չտեմարան (թրք.)

ԱՆՈՆՔ ԳԱՑԻՆ

Երազը աղուոր վերջակէտի մը պիտի յանգէր բայց ի՛նչ եղաւ չհասկցաւ. յանկարծ ինքզինքը պաղ ջուրի մը մէջ տեսաւ. անկողնին մէջ դարձաւ, աչքերը չփելով բացաւ. ջուրի կաթիլները իւղոտ մարմնին վրայ սահեցան, անկողինը եւ բարձը թրջած էին: Դիմացը, մայրը ոտքի կեցած էր. ձեռքը պարապ թաս մը կար, կը ծիծաղէր իր վրայ. հասկցաւ. մայրը առտու կանուխ կատակ մը ըրած էր: Բայց ինչո՞ւ. մայրը թասին մէջ մնացած ջուրի վերջին կաթիլներն ալ երեսին նետելով ըսաւ.

– Էլի, էլի, ուշ էղէւ:

– Է՞ր(1) վրէս ջուր թէփեցիր:

– Ըսօր ուրչէշ է, չը՞ս գինէ(2):

«Հը՛» ըսաւ տղան, հասկցաւ: Հին սովորութեան մը զոհ գացած էր իր աղուոր երազն ու առաւօտեան քաղցր քունը:

– Էլի, էլի մաման հէյրան(3): Ըսօր Մեռելոց է: Գերեզմէն մըն էրթէնք:

Տղան ոտքի ելաւ: Լուացուելու պէտք չզգայ: Հագուստը հագաւ: Քարէ սանդուխներէն վար իջաւ: Հօրաքոյրն ու մայրը պատրաստ իրեն կը սպասէին: Երեքը միասին գերեզմանատան ճամբան բռնեցին: Արեւը դեռ ծագած չէր: Արդէն ըստ սովորութեան պէտք չէր որ ծագած ըլլար, որովհետեւ ամառնային տաք արեւի տակ քնաւ դիւրին չէր մինչեւ հեռուի գերեզմանատունը քալել: Երբ քաղաքի հսկայ բերդե-

(1) Է՞ր–ինչո՞ւ
(2) չը՞ս գինէ–չես գիտեր
(3) հէյրան–հիացկոտ (թրք.)

րէն դուրս ելան արեւը զիրենք դիմաւորեց: Երեքը միասին քիչ վերջ գերեզմանատուն մտան: Տղան ուժը տարի վերջ առաջին անգամն էր որ հոս կուգար: Մեծ փոփոխութիւն մը նշմարեց: Գերեզմանատան պատն էր այն: Հարցուց:

– Այս պատը ե՞րբ չինուեցաւ:

«Հերու» պատասխանեցին մայրն ու հօրաքոյրը միասին:

Փոքր հողակոյտերը դեղնած մացառներու եւ փուչերու մէջ կորսուած էին: Տեղ տեղ փուչերը այրած սեւ հետք ձգած էին: «Ըսիկէ Թորոսենց Նոնոյին գերեզմէնն է» ըսաւ մայրը, մատովը փոքր հողակոյտ մը նշելով:

«Նոնօ՞ Տայիին» (4) հարցուց տղան աչքերուն մէջ վայրուն ժպիտ մը դնելով: «Հը» պատասխանեց հօրաքոյրը: Տղան յիշեց մանկութիւնը եւ իր մանկութեան Նոնօ քեռին: Քաղաքի վերջին հայ ջաղացպանն էր: Երկայնահասակ, յաղթանդամ Նոնօ քեռին...: Շատ կը սիրէին գինքը: Ջաղացքը, ջախջախին ձայնը, Նոնօ քեռին ալիւրով ճերմկած սեւուկիկ էշը Մրտո անունով...: Որքա՜ն նստած էր այդ իշուն վրայ...: Քեռին սիկարի մուխէն դեղնած երկար պեխերը...: Այս ամէնը վայրկեան մը սուրացին աչքին առջեւէն: «Ըս էլ Քուրէ Մամայինն է» ըսաւ հօրաքոյրը, ուրիշ գերեզման մը ցոյց տալով: Քուրէ Մամային յիշատակը ա՛լ աւելի զօրաւոր էր տղուն մօտ: Քուրէ Մաման, կարմիր ծամերով կարճահասակ պառաւը, գրեթէ սերունդ մը հայ մանուկներու ծնունդը պատրաստած էր: Յղի կիներուն մխիթարանքն էր Քուրէ Մաման...: Պառաւը այնքան փորձառու էր որ չատ անգամ կ'ըսէր· «Էղջի Մըչէ, ըս խիղ (5) տղէ է» եւ իրօք Մչէն մանչ զաւակ կը ծնէր...:

---

(4) տայի–քեռի (թրք·)

(5) խիղ–հեղ, ժուռ, անգամ

– Տէր Պապային լէ րսի է:

Տէրհօր գերեզմանը խոշոր, սեւ քարերով զարդարուն գերեզման մըն էր: Տէր Արսէնին սեւ մօրուքին՝ տղուն մտքին մէջ նախադասութիւններ կապուած էին. «Ա՛ռ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ասէ...», «Առէ՛ք կերէ՛ք այս է...»: Իսկ երբ այս նախադասութիւնները իմանար, անպատճառ Տէրհօր սեւ մօրուքը կը յիշէր:

– Կ ըսին խիւ էղէնիին գերեզմէնէ լոս իլլիր...:

Տղան յիշեց Աղաւնին՝ զարգացած պառաւը: Քաղաքին մէջ հայերէն կարդացող հազուագիւտ կիներէն էր: Յետոյ Աղաւնին իր մայր լեզուին պէս գիտէր իսօսիլ նաեւ ֆրանսերէնը: Թոքատի մէջ սորված էր: Բայց իր խեւութիւնը պատճառ եղած էր որ մոռնայ թէ ի՞նչպէս այս տեղերը եկած, մնացած էր...:

Տղան յետոյ կարգով ճանչցաւ Պետրոս Քեռին նշանաքարը: Քաղաքին ամէնէն վարպետ ջուլհակն էր: Բոլոր հարսերու լաչակները Պետրոս Քեռին էր որ կը հիւսէր: կարճ կարապետ դարէ մը աւելի ապրած էր: կարապետ կոյր էր: Միշտ շէորէներու բազմոցին չուրջ ամէնքէն արագօրէն շէորէ կը մանրէր(6): Շէորէներուն պէրէէքն էր կարճ կարապետը: Փոուշ Պաճօն քաղաքին մէջ ակնոց գործածող միակ պառաւն էր: Փոուշ Պաճօն որքա՛ն համեղ կերակուրներ կ'եփէր...: Երբեմն այրերը երբ իրենց կիներուն հաճելի խօսք մը ըսել կ'ուզէին «կնի՛կ ըս ի՛նչ էխքիկ զատ էղիր, Փոուշ Պաճօ՞ն ի էփեց» կ'րսէին:

Հէճի Սաման բոլոր աղջիկներուն սորվեցուցած էր նաչխուն բուրդէ դուլպայ հիւսել եւ արագօրէն...: Յըզոյենց հարսը՝ խաթունը, հարսանիքներուն ամէնէն աղուոր հալայ(7) խաղացողն էր: Եւ ի՞նչ ալ հրաշալի

---

(6) շէորէ–հայս, չէհրիյէ (Թրք.):
(7) հալայ–չուրջպար:

մարմին ունէր…: «Էղջի Խէթունի պէս խէղցիր» կ'ըսէին, «Խէթունի պէս ժէժէ»(8)…:

Ուրիշներ ալ կային որոնց անունները իրենց անդամներէն մէկուն պակասութիւնը ցոյց կուտար: ինչպէս՝ «Ծուռ բերէն Ալմաստ», «Շիլ Տօնէպետ», «Խլինքոտ Ռոզին», «Տէխտէկէ Պէկէս Թիւմէս», «Թօփալ(9) Ստեփէն»…:

Ինչ յետոյ մայրս երկու հողակոյտեր ցոյց տալով կ'ըսէ· «Ըսիկէ մինձ պէպուդ, ըսիկէ լէ մինձ մէմուդ գերեզմէննն է»: Հողակոյտերէն մէկը աչքիս առջեւ կը գծէ երկաթագործի մը խանութը, միւսը՝ ձաւարով լեցուն խոշոր դպալ մը: Մէկը թուքի ծառ մը, միւսը՝ ճերմակ մազեր: Մէկը սիկարի մուխէն դեղնած երկար պեխեր, միւսը՝ համով հրուշակ:

Մայրս եւ մօրաքոյրս երկուքը միասին կ'աշխատին կրակ վառելու համար: Մէկը չորցած մացառ կը հաւաքէ, միւսը՝ թուղթէ տոպրակին մէջէն ածուխ կը հանէ: Չորցած մացառներուն վրան ածուխները կը չարեն ճարպիկօրէն ու լուցկիով կը բռնկցնեն մացառները: Ածուխները բոցերուն կարմիր գոյնը եւ տաքութիւնը չուտով կը ծծեն ու կը կարմրին: Կրակը պատրաստ է:

Մայրս գրպանէն թաչկինակը կը հանէ, թաչկինակին ծայրը հանգոյց մը կայ, ուշադրութեամբ կը քակէ հանգոյցը ու ափին մէջ կը պարպէ բրդոն մը խունկ: Անդին հօրաքոյրս փոքր թիթեղէ խնկամանին մէջ արդէն կրակը լեցուցած պատրաստած է: Մեծ երկիւղածութեամբ եւ անհուն հաւատքով երբ խունկն ու կրակը զիրար կը գրկեն, երբ հինցած, մաշած, ժանգոտած խնկամանէն քուլայ քուլայ կը բարձրանայ խունկին հոտը, մայրս կը չոքէ՝ կը նստի իր հօր՝ իմ մեծ հօրս Մալոյին հողակոյտին քովը ու

---

(8) ժէժէ–խաղցիր, չարժիր (ժէժէլ–չարժիլ)
(9) Թօփալ–կաղ (Թրք·)

կ'աղօթէ: Հօրաքոյրս ալ չոքած նստած է իր մօրը՝ իմ մեծմօրս Սարոյին գերեզմանին մօտ եւ կ'աղօթէ:

Անոնց անձայն, անշշուկ, աղօթքին երբ կուգայ ու կը միանայ մեր պապենական հաւատքն ու խունկին հոտը, գերեզմանատունը կը դառնայ սուրբ եկեղեցի...:

Զորսդին կան ուրիշ մայրեր, ուրիշ պաճօններ, հաւաքուած երկուական, երեքական տարբեր տարբեր հողակոյտերու վրան, ձեռնբաց՝ կ'աղօթեն: Քուլայ քուլայ խունկ կը բարձրանայ իւրաքանչիւր գերեզմանի վրայէն եւ իւրաքանչիւր ննջեցեալ տարբեր կերպով մը չունչ կ'առնայ արեւի ճառագայթներուն դէմ. խունկը ննջեցեալներուն եւ իրենց հարազատներուն միջեւ անձայն խօսակցութիւն մը կը յօրինէ, անոնց յուզումները կը փոխադարձէ ու կ'առնէ աղօթքները, երկինք կը բարձրացնէ...:

Կը յիշեմ Խալօն՝ մեծ հայրս, որքան երկար պեխեր ունէր... Տիգրիս գետին մօտակայ պարտէզներէն կը հաւաքէր տուն կը բերէր քաղցրահամ թթենիներու համով պտուղները... Կը բանար խոչոր մարհաման՝ թաչկինակը մեր առջեւ ու կ'ըսէր. – Առէ'ք կերէք աղկիկ թութ է...

Կ'ուտէինք: Աղկիկ՝ աղուոր թութ էր իրապէս: Շատ անուշ...: Երբ նեւ թութը կը ներկէր մեր շրթունքը եւ մենք տեսակ մը պեխաւոր կ'ըլլայինք, ան՝ կռնակը պատին տուած՝ կը չոքէր, կո նստէր, թապաքան՝ ծխախոտի տուփը կը հանէր, սիկար մը կը փաթթէր, թափուած ակռաներուն մէջէն քէ'հ, քէ'հ, քէ'հ կը խնդար մեր սեւցած շրթներուն եւ պեխերուն նայելով:

Սարօն՝ մեծ մայրս, դգալ դգալ կը կերցնէր մեզի ձաւարը, մալէզը...: Եւ երբ մեզի կը բարկանար որեւէ պատճառով մը, կ'ըսէր.

– Կոճատ էւելներ, չէնզէւէկներ, պէմուրատ էղնէք...

Ու կը հալածէր մեզ իր կարգին՝ մեր տան կոճատ աւելը ձեռքը բռնած եւ մենք աւելի մը կոթ չկերած՝ կը

փախչէինք փողոցը. մինչեւ որ իր բարկութիւնը հանդարտանար, չէինք վերադառնար տուն...:

Երբ մօրս եւ հօրաքրոջս անվերջանալի աղօթքը «օղորմի էրթէ հոգերնուդ»ով վերջ գտաւ, ոտքի ելան, խաչակնքեցին, ինծի դարձան ու ըսին. «քէլէ՛, էրթէնք»:

Ֆալեցինք, գացինք, ելանք գերեզմանատունէն. արեւը չատոնց անցած էր մեր Տիգրանակերտի պարիսպներուն վրայէն: Մեր գերեզմանատունը պարիսպներուն եռեւը մնաց. մենք Տիգրանակերտի նեղ փողոցներէն, դէպի տուն կը քալէինք: Անոնք գացած էին: անոնք մէյմէկ յիշատակ էին հիմայ: Անոնց յիշատակին հետ կապուած կը մնար մեր պապենական հաւատքը... Այդ հաւատքէն մաս մը մայրս, մաս մը հօրաքոյրս մաս մըն ալ ես կը կրէի սա պահուն...:

Անոնք գացին... Մնաց մեր Տիգրանակերտի բերդը զօրաւոր, մնաց մեր հաւատքը նահապետական...:

ՇԷՂՐԷ

– Ըսօրչեղրէ մընկտրինք: Մէմս ձըզի կը կէնչէ:

Խօսողը ինը տարեկան աղջիկ մըն էր: Կապոյտ աչքերուն մէջ ժպիտ մը կար: Վազելով փողոցին անկիւնը դարձաւ:

Մայրս դուռը գոցեց: Ինծի դառնալով ըսաւ. «Խէչլիենց Շողիկն էր: Եսի չէղրէ կտրելու կէնչեց»:

– Իմցէ: Շէղրէ կտրելու էտենէ էկէ՞ւ:

– Էհ, էտենէ կ'իգէ Ըս օրերունցորենէ էժէն է: Ընուրէ հէմէր թէզ պըշլայեցին(1):

– Քէնի՞ է էօլչէկէ(2):

– Ընցած օր Թիւմէս Տային քառսունով առած էր: Ախքիկ(3) Ճէյլանբրնարի ցորեն էր: Մէջէն հէչ(4) քէր չելէւ:

– Մամա, ես էլ իգէ՞մ քըզի հետ չէղրէի:

Քոյրս էր աս՝ տասը տարեկան: Ամէն մանուկի պէս ան ալ կը սիրէր չէղրէի ծածկոցին շուրջը հաւաքուած կնոջական բազմութեան մասնակցիլ: Ո՛րքան պիտի ուրախանար եթէ մայրս թոյլատրէր:

– Չէ, դուն էխբրտիքներուդ հիտէ տուն կայնէ՛:

Քոյրս յուզուած եւ քիչ մըն ալ աչքերը լեցուած, դուրս ելաւ որպէսզի հանգիստ լար: Դուրսէն լալու ձայնը կուգար:

– Պզտիկնիրէ կրէկ ին կրէկ: Կ'իգէն չէղրէի տունէ, ըմմուն բէն կը խառնին: Քուրդ լէ շատ խառնակիչ է: Էմօթ կ'եղնէ:

---

(1) պըշլայեցին-սկսան (պըշլայել, սկսիլ. Թրք.)
(2) էօլչէկ-ցորենի չափ մը (Թրք.)
(3) ախքիկ. աղկիկ, էղկէկ-աղուոր, աղէկ
(4) Ճէյլանբընար-Տիգրանակերտի մօտ գիւղաքաղաք մը
հէչ-բնաւ (Թրք.)

«Պտիկնիրէ կրէկ ին կրէկ»: Իրաւունք ունէր մայրս: Ես ալ յիշեցի իմ «կրէկուխինս»: Հազիւ տասներկու տարեկան պատանի մը սեւ մազերով, սեւ յօնքերով, սեւ աչքերով, ամէն բանով սեւ, դիւզացի տղայ մը: Շէղրէի օրերուն կ'ապասէինք ամբողջ տարի մը: Ի՞նչպէս չապասէինք: Թուչուն որսալէն ալ աւելի կը սիրէինք զայն: Կուգար ժամանակը, փողոց նետուած միւս եղբայրներուս հետ, քիչ առաջուան գեղջուկ աղջկան պէս դռնէ դուռ նոյն խօսքերը կ'ըսէինք:

– Մէմա բէրիւ կ'էնէ, ձըղի չէղրէի կը կէնչէ:

Ամբողջ ղրացի, ծանօթ եւ ազգականներուն իմացնելէ վերջ տուն կը վերադառնայինք: «Մէմէ', ղմյուսինք(5): Ըմմուննուն ըսեցինք: Մինչ Պայծառ Պաճօն ըսեց քի Սէրոբէ հիւէնդ է, ըսօր չէ վէղը մըն իդէմ»:

Յետոյ թոնրատուն կը վազէինք մեր յողնութեան փոխարէն մեզի համար պատրաստուած տաշ էքմէքներըլ(6) կ'ուտէինք: Ո՛րքան համեղ էր թարմ հացին, ռուփին եւ կարագին հոտը...:

Կէսօրէն վերջ կամաց կամաց կուգային պառաւները: Մէճլիսին(7) մէջտեղը փռուած ծածկոցին չուրջ կը նստէին: Յետոյ մանր մանր չէղրէն կը սկսէր իյնալ ծածկոցին վրայ: Որքան վարպետ էին այս պառաւները: Կը զարմանայինք: Մենք չէինք կրնար այդքան սահուն կտրել: Խմորը ճիշդ անոնց պէս, մեր երկու մատներուն մէջ կ'ուզէինք բարակցնել եւ յետոյ բթամատին եւ ցուցամատին արագ շարժումներովը կ'ուզէինք ընել անոնց պէս, սակայն չէր ըլլար: Պառաւներուն ձեռքերը մեքենայ էին կարծես: Շէղրէի կտորները օդին մէջ դիծ մը կը գծէին եւ քիչ յետոյ

---

(5) ղմյուսինք–լմնցուցինք:

(6) տաշ էքմէք–տեսակը լաւաշ որ կը պատրաստուի երկաթի կտորի մը վրայ (Թրք·):

(7) մէճլիս–հաւաքոյթ (Թրք·):

ծածկոցը կը դառնար չէզրէի լիճ մը:

– Խմորը քիչ մը պինդ է. ջուր տուէ՛ք:

– Եղը շատ եղիր, քիչ մը ելիր խառնեցէ՛ք:

Ասոնք մամիկներու սովորական խօսքերն էին որոնք առաջին մէկ ժամուն նիւթը կը կազմէին: Յետոյ նիւթը կը դառնար կուգար երիտասարդ տղոց եւ աղջըկանց:

– Գինէ՞ք(8)ՆոնոյենցԹողինէ ըս էշնէն մըն կէրգուի:

– Իրէ՞ւ Խըչէենց Թագօն Տէր ՕհանենցՄըգոյին գէրկըւիր:

– Փօլատենց Լիւսյէն տղէձգէն է(9):

– Էղջի օր ըէգնիքէ տըսաէ, Պօղոսենց հէրսին փուրէ քթին հէսիր:

Մենք պզտիկներս, չէինք սիրեր այս խօսակցութիւնները: Անոր համար ալ յաճախ կը դիմէինք մեր ամենամեծ զուարճալիքին: Պառաւները երբ իրենց նիւթերուն առատութենէն տարուած կը խօսէին, մեզմէ մէկը «դողտուկ», այսինքն գաղտնի, ծափ կը զարնէր: Որով տանտիրուհին եւ կամ ուրիշ պառաւ մը որուն յանձնուած է խմորը բաշխել եւ ծափ զարնողին նետելու պաշտօնը, կը հարցնէր թէ ո՛վ էր խմոր ուզողը: Կիներէն երբ ձայն չէր գար, կրկին կը հարցնէր. «վո՞ւվ չէփ գէրկէւ»: Երբ նորէն պատասխան մը չառնէր, այս անգամ կը հասկնար թէ մեզմէ մէկն է ծափզարնողը եւ կը պոռար մեր երեսին.

– Էնէմօթնի՛ր...: Թէզ դուրս էլէ՛ք մէճլիսէն:

Մինչ մեր զուարթ քրքիջը կը թնդացնէր ամբողջ սենեակը: Քիչ վերջ կրկին կուգայինք եւ իւրաքանչիւրս անկիւն մը պահուած կը սպասէինք կրկին ծափ զարնելու յարմար առիթի մը: Որքա՛ն աւելի կոթ ենք կերած մենք...: Ուրիշ հաճոյք մըն էր երթալ, խմորի պահապան պառաւէն կտոր մը խմոր գողնալ եւ յետոյ

(8) գինէ՞ք–գիտէ՞ք (գինէլ–գիտնալ)

(9) տղէձգէն–յղի:

զայն թոնրատան մէջ, սաճին վրայ եփել(10)։

Իւրաքանչիւր ընտանիք իր բազմութեան համեմատ մէկ օր, երկու օր, երեք օր, նոյնիսկ չորս օր չէղրէ կը կարէր։ Մենք ուրախ էինք եղբայրներուս հետ։ Գիտէինք որ մեր տան մէջ չէղրէն երեք օրէն քիչ չէր տեւեր։Երբեմն ալ կը պատահէր որ մէկ տարի կտրուած չէղրէն ձմեռը չէինք կրնար ուտել եւ լմնցնել։ Միւս գարնան դժբախտութիւն էր իմանալ թէ՝ այդ տարի չէղրէ պիտի չկտրենք։

*

Պատուհանէն դուրս նայեցայ. քոյրս քարով մը ընկոյզները կը կոտրէր, բարակ պաստեղին մէջ կը դնէր եւ յետոյ փոքր բերնին մէջ կը ծամէր։ Պաստեղն ու ընկոյզը, քրոջս ձայնը կորած էին։ Եղբայրս սըթըլ(11) մը մածուն ուսին վրայ՝ դռնէն ներս մտաւ։ Թոնրատան մէջ մայրս մածունը պարպեց չղարչէ տոպրակին մէջ որպէսզի ջուրը զտուէր՝ եւ մածունը թանձրանար, կարագի պէս ըլլար։ Եղբայրս գիլէրէն դուրս ելաւ։ Գրպանը չամիչ լեցուցած էր։ Ափ մը ինծի երկարեց, առի։ Ան խնդալով ըսաւ. «էղբէր, տային ըսեց թող իգէ քիչ մի չէքուչ գէրկէ. հիյէմ մոռցի՞ր»։

Խնդացի ես ալ. գիրքերս վերցուցի, եղբօրս հետ միասին փողոց ելանք, դէպի երկաթագործ քեռիիս խանութը...։

---

(10) սաճ-կլոր երկաթը որուն վրայ տաշ էքմէք կ'եփեն (թրք.)

(11) սըթըլ-պղինձէ աման

(12) տայի-քեռի (թրք.)
չէքուչ-մուրճ (թրք.)
հիյէմ-հայիմ, նայիմ

ԿԵԱՎՈՒՐ ՄԷՀԼԷ(1)

Խըչէ Պաճօն երբ ես ճանչցայ, ան արդէն կեսուր մայրն էր Կիւզէլենց Մարիամին: Մարիամը Խըչէէն առաջ մեռաւ: Ձմրան օր մըն էր: Ձիւնը Տիգրանակերտի փողոցներուն պրեթէ յաղթած՝ իր ճերմակ թափաւորութիւնը հաստատած էր չորս կողմ, այնպէս ինչպէս Ս. Սարգիսին մօրուքը, այնպէս ինչպէս խուլ ձայները, կոչնակներու ղօղանջին...:

Ես Ուսօն եկեղեցւոյ ժամկոչն էր: Եկեղեցւոյ պահապանը ու բոլոր Տիգրանակերտի թէ՛ հայութեան եւ թէ՛ մահմետականներուն խաղալիքը...: Եթէ կ'ուզէք, ըսէք բոլորին մտերիմ ընկերը, բարեկամը, ուսարճութեան ու կատակի խեղճուկ առարկան...:

Այդ օրը, այդ ճերմակ օրը, Ուսօն երբ իմացաւ թէ Կիւզէլենց Մարիամը մեռած է, նախ յուզուեցաւ, յետոյ բարկացաւ, վերջը ինքնիրեն փսփսաց. «Խըչէն Թող սաղ մընէ, ծէղկի պէս հէրսը մեռնի. հիյէ՛ էստծու գործին...»: Ու վազեց գնաց կոչնակին պարանը կեռէն քաշեց ու սկսաւ կոչնակի խուլ ձայնը տարածուիլ ամբողջ Տիգրանակերտի նեղ փողոցներուն...: Իւրաքանչիւր անգամ որ կոչնակը կը ղօղանջէր «տի՛նկ, տա՛նկ, տի՛նկ, տա՛նկ»: Ուսօն կը փսփսար «սկեսուրէ մընէ... հէրսէ մեռնի. սկեսուրէ մընէ... հէրսէ մեռնի. սկեսուրէ մընէ... հէրսէ մեռնի. սկեսուրէ մընէ... հէրսէ մեռնի. ըս պէղ օրին. էստուէծ չչքրիր(2)... մեղէ էստծոյ...»:

Ուսօյին «տի՛նկ, տա՛նկ»ին կ'երեւի քիչ մըն ալ, Մըլլա Նուսրէթը կը բարկանար ու եկեղեցւոյ մօտիկ մզկիթի մինարէէն կը լսուէր.

---

(1) կեավուրմէհլէ–Տիգրանակերտի հին հայաչատ թաղը (կեավուր–անաստուած, մէհլէ–թաղ (Թրք.):
(2) չչքրիլ–չուարիլ:

– Ալլահու էֆպէր, Ալլահու էֆպէր...
– Տի՛նկ, տա՛նկ, տի՛նկ, տա՛նկ...
– Ալլահու...
– Տի՛նկ...
– Էֆպէր...
– Տա՛նկ...

Ու Մըլլա Նուսրէթը երբ քիթը լուխկի գոյն առած կ'իջնէր սանդուխներէն վար, Ուսօն այս յաջողութենէն հպարտ՝ իր կարճուկիկ հասակովը կը չարունակէր կախուիլ պարանին...: Ու կոչնակի ղօղանջը կ'երթար բոլոր հայերուն ականջը, կը կախուէր անոնց պաղէն կարմրած բլթակներէն ու կ'ըլլար հարցում.

– Խե՞ր է, ի՞նչ է ինքէվուր Պեսո(3):
– Խեր չէ: Կիւղէլենց Մարիամէ ճըզի օրեր...:
– Մեղք...:
– Փրթէս... էզէտեցէս...:
– Կէնճ(4) էր տահա(5)...:
– Ըս պործէ կէնճին, ըխթիյարին չիյէ(6)...:
– Օղուրթ է (7)...:
– Խատուէծ հոգին լուսէւորէ...:
– Լմէ՛ն...:

Երկաթագործ Տիգրան, մէկ ականջը Ուսոյին կոչնակի ձայնին, մէկ ականջը քիւրտ դիւղացու խօսքերուն՝ կը պոռար փուք քաշող տղուն.

– Տը հատէ՛(8), քեչէ՛, հա՛, քեչէ՛...:

Ու կը խորհէր թէ «Է՞ր ըս ժէմուն Ուսօն կոչնակ կը

(3) խեր, խէր–բարիք (թրք.)
ինքէվուր–կնքահայր
(4) կէնճ–երիտասարդ (թրք.)
(5) տահա–դեռ (թրք.)
(6) չիյէ– չի նայիր, չի հայիր
(7) օղուրթ–իրաւ, ճիշդ:
(8) հատէ–նետուէ՛, շուտ (թրք.)

վէրկէ...»: Իսկ կօչկակար Թումասը, երբ կոչնակի ձայնը կ'իմանար, կը ձայնէր իր աշկերտին.

– Կրպօ՛, թէ՛զ ժէմ գնէ՛ հիյէ Ուսօն է՞ր ըս քըտըր(9) չէտ կը զէրկէ կոչնէկէ...:

Կրպօն՝ արդէն երեք ժամէ ի վեր խանութէն հեռանալու, փողոցները, ընկերներուն հետ վէգ խաղալու հոգի կուտար, անմիջապէս առջեւի կաշիէ ծածկոյթը կը նետէ մէկ կողմ ու կը վազէ դուրս: Նախ վէգ կը խաղայ յետոյ վազելով կը վերադառնայ կուգայ խանութ.

– Ուստա(10), կիւզէլենց Մարիամէ մեռիր...:

– Եո՞ւր մնեցիր չէնզէւէկ. էրկու ժէմ է գէցիր իս...:

Վարպետը չատոնց իմացած է fալայջի(11) Ուանէսէն, ջուլէկ(12) Նոնոյէն, մչէկ Սէրգիսէն, Շիլ Տօնէպիտէն, մխսի(13) կէրէպիտէն թէ Ուսօն ինչո՛ւ այդքան յամառօրէն կը զարնէր կոչնակը...:

Ու երբ որ Մըլլա Նուսրէթը մինարէէն վար կ'իջնէր, խեւ Ուսօն հպարտ էր թէ ինք կրկին չահած էր...: Յետոյ կը կապէր կոչնակին չուանը պատին վրայի կեռին ու փողոց կը նետուէր: Կ'երթար հեռակայ թաղերը ուր թերեւս կրնային գտնուիլ խուլ ականջներուն ամէնէն խուլերը...: Ու ո՛ր հայու որ հանդիպէր կ'ըսէր.

– Կիւզէլենց Մարիամէ մեռէ...:

– Կիւզէլենց, Խչէենց Մարիամէ մեռիր, Տիգրօ էմմօ(14)...:

– Սէրգիս Յայի(15), կիւզէլենց Մարիամէ մեռիր,

---

(9) քըտըր–չափ (թրք.) ըս քըտըր–այսչափ:
(10) ուստա–վարպետ (թրք.):
(11) քալայջի–կլայապործ (թրք.):
(12) ջուլէկ–ջուլհակ:
(13) մխսի–մահտեսի:
(14) էմմօ–հօրեղբայր (թրք.):
(15) տայի–մօրեղբայր (թրք.):

դիտէ՞ս...:

Եւ Ուսօն իր կարճուլիկ հասակովը ձիւներուն մէջ կը դլորուէր, կ'երթար մինչեւ Կեսավուր Մէհլէ՝ երբեմնի թաղը հայերուն, ուր մնացած էին մի քանի ընտանիք եւ մէյ մըն ալ իր անունը Կեսավուր Մէհլէ...:

Այդ օրը, այդ դիշերը ու յաջորդ օրը, միայն Կիւզէլենց Մարիամին խօսքը կար տուներէն ներս, խանութներու մէջ:

– Ըն Կիւզէլենց Մարիամէ...

– Մի՛ղք...

– Խաուէծ օղորմի հոդուն..

– Խաուէծ էտէն էտէն կը չչքրի...

– Ըխթիյարէ կը թողէ, կէնճէ կ'առնէ...

– Միղք, հէզէր ժում միղք էղէ Մարիամին...

– Ըն ի՛նչ էխքիկ (16) էչիչ ունէր...

–Ըն ի՛նչ էխքիկ մալըր ունէր...

– Ըն ի՛նչ էխքիկ կը քէլէր...

– Խաոծու դործին խիլք չի հէանի քուրիկ...

– Օղուրթ է...

– Մի՛ղք...: Երկու հէտ էլ դէւէկ մնէց էտիւէ,...:

– Խըչէն կ'իյէ ընուսցէ...

– Խրչէչէն իրեն խէր չդէ, եուր մնէց տխմէր հիյէ...

Ու այս խօսակցութիւնները տեւեցին երկար, մինչեւ որ Մարիամին դիակը յանձնուեցաւ հողին: Շատ բազմութիւն կար եկեղեցւոյ մէջ: Բոլոր Տիգրանակերտի հայութիւնը ներկայ էր, բացի Տէխտէկէ Պէկէս Ուանննէսէն: Ան, կիրակիէն զատ երբեք խանութը չէր դոցեր...:

Ու Մարիամը տարին թաղեցին իր աղջկան քովը...: Իր վեցամսեայ աղջկան թաքմ գերեզմանին վրայ, քիչ մը խունկով, քիչ մը Տէր Արսէնին աղօթքով, քիչ մըն ալ քիւրտ անվարուի փոքրիկներուն հաց ու հրուշակ բաժնելով...:

---

(16) էխքիկ, աղկիկ–ծաղուոր:

Մարիամը, Կիւղէլենց Նազելի Մարիամը, երբ հողին հետ մնաց առանձին, կօշկակար Թումաս սկսաւ կրկին տրեխ կարել, երկաթագործ Տիգրան՝ կղպանք շինել, կլայագործ Նշան՝ նարտ խաղալ իր դրացի կնքահայր Յակոբին հետ...: Այդ գիշեր անքուն էին երկու հոգի: Մէկը վարպետ Սըգօն էր, Մարիամին ամուսինը, միւսը՝ Խըչէն...:

Սըգօն երբ գիշերը անկողին մտաւ, մէկ կողմը պզտիկ տղան Տիգրօն, միւս կողմը ութամեայ աղջիկը Սէթօն կը քնանային: Իսկ ինք, մօրը հետ միասին, իր պառկած տեղէն, սենեակին աղօտ լոյսին մէջ կը դիտէր պատէն կախուած, դեղնած նկարը Մարիամին...: Դուրսը, Տիգրանակերտի նեղ փողոցներուն մէջ, երբ Սուրբ Սարգիսը իր ճերմակ մօրուքը կը սանտրէր, Մարիամը՝ իր տաք անկողինը վարպետ Սըգոյին տաք գիրկը կը փնտռէր...:

ՈՒ ՍԿՍԱՆՔ ԼԱԼ

Մեր Տիգրանակերտի մէջ ամէն տարիք իր խաղը ունի...: Աղջիկ մը տասնըչորս կամ տասնըվեցին մտաւ, պէտք է ամուսնանայ. ամուսնութեան խաղն է ասիկա...: Տասնըութը տարեկանին աղջիկ մը չամուսնացա՞ւ. «ընիկէ, տունէ մնէցիր...»:

Տղայ մը տասնըութը կամ տասնըինը տարեկանին չամուսնացա՞ւ, կամ իր կինը յղի չձգե՞ց.՝ «ընիկէ եա՛ էրբէծ (1), *եա խիւ»:*

Մարդ մը, ըսենք Ջուլէկ Սէրգիս, քառասուն տարեկանին մեծ հայր չէ՞ եղած, թոռնիկները գիրկը չէ՞ առած. «ընիկէ օր էրիւ չէ տըսէծ...»:

— Էղջիկ ըսէծըդի թէզ մըն կէրգուի:

— Էշքէ չըէցուէծ...

— Կնիկ ըսէծըդիտասնըեօթին աղէձգէն մըն էղնէ:

— Էֆէրըմ(2) *Կըլոյենց Մէյրոյին: Տասնըվեցին՝ փուրէ քթին կը դպնէ:*

Տասնըութին մէջ մենք «տուն տեղ» կ'ունենանք: Ես դեռ «տուն տեղ» ըլլալու տարիքը չունէի: Սիւլէյման Նազիֆ *նախակրթարանին երրորդ դասարանն էի. ուրեմն տասը տարեկան:*

Տասը տարեկան տղայ մը իր խաղը ունի մեր քաղաքին մէջ: Խմորը փուռ տանիլ: Խոշոր ձմերուկի մը ծանրութեան տակը փշալով, բեռնակրութիւն ընել դէպի վարպետին տունը կամ փուք քաշել երկաթագործի խանութին մէջ: Իշամեղու որսալ ու անոնց ոտքերուն դերձան կապելով փողոցներուն մէջ սլքտալ...:

Այդ օրը, այդ անիծեալ օրը, ես հասակէս աւելի գործ մը ունենալու փափաքովը գինովցած՝ երբ դուրս ելայ

---

(1) *էրբէծ–արբած, գինովցած:*

(2) *էֆէրըմ–կեցցես (թրք.):*

Սիւլէյման Նազիֆի պարտէզէն, տուն եկայ ու գիրքերս մէկդի նետելով փողոց նետուեցայ: Գրպանիս մէջ չաթալլասթիխս(3) սեղմելով վազեցի ու հօրաքրոջս տղան Զաւէնը գտայ: Երկուքս միասին ելանք ու գացինք չատ հեռու... մինչեւ ՊԷՑ ու ՍԷՑի թթենիներու պարտէզը(4): Ինչո՞ւ: Թռչուն որսալու...:

– Ո՛ւվա(5), ըս տիղէ թռչուն մի իկէ:

– Հո՛ւյյ...(6)

Ու քարը գնաց պարապի...:

– Ճնճղուկ մի չի՛կ, չի՛կ կ'էնէ...:

– Եո՞ւր է:

– Զէնէ(7) կ'իգէ...:

– Հուչ էղիր, ըսէ:

Ու գնաց քարը պարապի...:

Ես ու հօրաքրոջս տղան՝ ութնամեայ Զաւէնը, «ըս ծէռի տէկէ թռչուն իկէ, ըն ծէռի վրէն թռչուն իկէ, հոս ճնճղուկ մը ըսէ, ըս խիղ աղկիկ նչէն մըն առնիմ» ըսելով օրը իրիկուն ըրինք: Մի՛ զարմանաք. երկու հատ ալ թռչուն որսացինք: Հատ մը ճնճղուկ, հատ մ'ալ տուք խուշի(8):

Ու հպարտ, ու գոռոզ, ու ինքնահաւան՝ ինկանք մեր տան ճամբան: Ո՛րքան ալ հեռու է ՊԷՑ ու ՍԷՑի պարտէզը: Քիչ մը քալեցինք, քիչ մը քրտնեցանք:

– Հըմմէ(9) մէ՛մս ըս թռչունէ քի ըսնէ...

– Ինչ աղկիկ է. չատ էֆ կ'էնէ...:(10)

---

(3) չաթալլասթիխ–թռչուն որսալու գործիք (թրք.):

(4) Պէն ու Սէն–(թրք.) ես եւ դուն– պարտէզի մը անուն:

(5) ուլա–ծո (թրք.):

(6) հուչ–ձայն մի՛ հաներ:

(7) ձէնէ կ'իգէ–ձայնը կուգայ:

(8) տուք–թուք, խուշ–թռչուն (թրք.):

(9) հըմմէ–հիմայ:

(10) էֆ–հաճոյք (թրք.), էֆ կ'էնէ–հաճոյք կ'առնէ:

– Շէտ խոշուր է, չէ՞:

– Հէ, հէ, շէտ խոշուր է:

– Ձնճղուկ է, համա, կէքէւէն էլ մինճ է(11):

– Ննէնէիս կ'իտէնք, կ'ուտի...:

– Եա՛, ննէնէիս կ'իտէնք, կ'ուտի, կ'էղէկնէ...:

– Պէպուսի կ'ըսինք. «ննէնէին հըմէր զէրկինք, թող ուտի, էղէկնէ, խեմ լէ(12) հիւէնդ չեղնէ»:

Մեծ մայրս օրերէ ի վեր անկողնին մէջը «եա՛ սուրբ, եա՛ սուրբ» կ'ըսէր կը կենար: Հիւանդ էր: Բժիշկներուն դէղն ու դարմանը պարապ էին: Ան չէր աղէկնար: Տէր Արսէնին տուած Աւետարանն ալ բարձին տակն էր, բայց...

– Ննէնէս թող ուտի, հօ՛ւր կ'էղէկնէ...:

Ու մենք վազելով, վազելով երթալով տուն հասանք: Արեւը չատոնց Տիդրանակերտի բերդերուն ետեւը կորսված էր...: Ու մեր տան մէջ միշտ հօրս հրամայական օրէնքը կը տիրէր, բայց մենք չնորհիւ թռչուններուն, մոռցած էինք զայն: «Երիւէ մէրէ չմտէծ, տուն մըն էղնէք(13)...:» Ու հիմա արեւը չատոնց կորսուած էր...:

Ջաւէնին հետ միասին ներս մտանք մեր փողոցի դռնէն հպարտ ու դոռոզ ու ինքնահաւան, մեր որսերը դէպի վեր բռնելով...:

– Եո՞ւր մնէցիք:

Մայրս էր չուարած: Ի՛նչ անիմաստ հարցում: կարծես թռչունները չէր տեսներ:

– Ննէնէին հըմէր թռչուն զէրկինք:

Հայրս՝ մօրը անարին քովէն ելաւ, մեզի մօտեցաւ: Առանց բառ մը ըսելու, առաւ մեր թռչունները ու «փսի՛... փսի՛... Մեսթա՛ն, փսի՛... փսի՛, Մես-

---

(11) համա–բայց (թրք.), կէքէւ–կաքաւ:

(12) խեմ լէ–հեղ մըն ալ:

(13) կը նշանակէ՝ արեւը մայրը չմտած՝ տուն պիտի ըլլաք

թա՛ն...» ըսաւ։ Մեսթանը մեր տան կատուն էր։ Մենք Զաւէնին հետ չուարած՝ քիչ մըն ալ բարկացած՝ հայրս կը դիտէինք։ Ու այդ անպիտան Մեսթանը յանկարծ մէջտեղ ելաւ թոնրի տակէն, «թոնտրտուն»էն...։ Հայրս՝ թռչուններըը Մեսթանին առջեւը նետեց։ Մեսթանը երբ մեծ ախորժակով կը լափէր մեր ճնճղուկն ու տուխխուչին, հայրս աղուոր մը ծեծեց մեզ թէ «է՛ր էրիւէ մէրէ մտէծ՝ տուն էկիր ինք...»։

– Ընէնէին հըմէր դէցինք...։

– Ընէնէն ուտի, էղէկնէ...։

Մեր արցունքներուն մէջ Մեսթանը փորը կշտացուց։ Այդ օրէն վերջ չսիրեցի մեր Մեսթանը...։ Երկու օր վերջն ալ մեծ մայրս մեռաւ։

ԵՐԲ ԼԱԿՈՏ ԷԻ

– Է՛չքդ քոռնէ տղէ, տը հա՛տէ(1)։

Տղան ձեռքին մէջ գամ մը բռնած՝ կը ջանար փայտէ կառքին անիւը նորոգել։

– Է՛յ, չէնզէւէկ, տը հա՛տէ։

Տղան՝ ականջները խուլ, կը զարնէր մուրճը. թի՛ք... թրա՛ք... թի՛ք... թրա՛ք։

– Գետինէ մրննէս տղէ. խմուրէ ջուր կտրեցէւ. դէշդէն թէփեցէւ(2)։

«Թի՛ք-թրա՛ք, թի՛ք-թրա՛ք» կրկին չարունակեց սասնամեայ տղան խլինքը քաշելով։

– Գոռանին իգէր քըզի(3)։ Թո՛ղ էն չէքուճէ, էկո՛ ըս խմուրէ տէ՛ր ֆըռունէ(4)։ Տը հա՛տէ։

Տղան անտարբեր, մուրճը ձեռքին, կը չարունակէր թիք-թրաք, թիք-թրաք ընելու երբ յանկարծ ծոծրակին վրայ իջաւ սոսկալի ապտակ մը ու հասակովը գետինը չափեց։ Կառքին անիւը գլորեցաւ գնաց ջրանցքին մէջը ինկաւ...։

– Էրկու ժէմ է պօղազս(5) փրթէւ, չէնզէւէկ. էլի՛(6) ըս խմուրէ տէր կ՛ըսիմ..։

Տղան՝ մէկ աչքը փայտէ անիւին, մէկ աչքը՝ մօրը

---

(1) Էչքըդ քոռնէ– աչքդ կոյր ըլլայ (քոռ–կոյր, Թրք.)։
տը հատէ– այլեւս ելիր, գնա, նետուէիր իմաստով։

(2) խմուրէ ջուր կտրեցէւ– խմորը չափէն աւելի թթուեցաւ։
դէշդ–տաշտ։

(3) գոռանին իգէր քըզի–դժուարութիւններու մէջ մնաս (անէծք)։

(4) ֆըռուն–փուռ։

(5) պօղազ–կոկորդ (Թրք.)։

(6) էլի՛–ելի՛ր։

խոժոռ դէմքին՝ ծոծրակին իջած ապտակը դեռ չմարսած՝ ոտքի ելաւ ու պոռաց. «մըն տէնինք... մըն տէնինք... է՞ր կը զէրկին...: Մայրը, խմորի տաշտը տղուն գլխուն տեղաւորելով ըսաւ.

«Հոգին հէնէցիր տղէ՛, եսի զանդարի էրէցիր!(7): Թէ՛զ, էլի՛, գնէ՛»:

Տղան խոշոր խմորի տաշտը գլխուն վրայ երբ փողոցի դուռը մօտեցաւ, մայրը եաեւէն պոռաց. «մէրդուն ըսէ՛, Թո՛ղ կըէկի մօտիկ չթէպլէ, քօլթուխէ Թո՛ղ թէպլէ(8). վրէն լէ չարչի նչէն Թո՛ղ դնէ, հա, չմոռնէս, մէհլէ նչէն չէղնէ(9)»:

Տղան փողոց ելաւ: Մտքին մէջ մօրը վերջին ազդարարութիւնը... «մէհլէ նչէն չէղնէ...»: Տիգրանակերտի նեղ փողոցներէն անցաւ, անկիւնը դարձաւ: Աղբիւրին քովէն դէպի Խէչոյենց դուռը մեկնեցաւ: Խէչոյենց փողոցն ալ անցաւ եւ մտքին մէջ կառքին վերջին հաչիւնները երբ կը վերջացնէր. Շէյխ Մաթարի փուռը հասաւ: Ներս մտաւ, տաշտը փայտէ սեղանին վրան իջեցուց. «օխ» մը ըսաւ. վիզը չոյեց. խորունկ չունչ մը առաւ:

Փուռը չատ բազմութիւն կար. իրմէ առաջ եկողներուն տաշտերը կարգի կը սպասէին: Նիհար փռապանը հազալով, ֆչալով, խմորներ կը պարպէր տաշտերէն, վերջը կ'ապտակէր խմորը, այնպէս ինչպէս քիչ առաջ իր մայրն ալ ապտակած էր իր ծոծրակը: կը

---

(7) զանդարի էրէցիր– չատ բարկացուցիր, հիւանդանալու չափ...

(8) թէպլել–նետել:
քօլթուխ–փուռին՝ մէջը վառող փայտէ կրակէն հեռու մասը (քօլթուխ–անութ, թեւի տակ, թրք.):

(9) չարչի նչէն, մէհլէ նչէն–հացի երկու տարբեր ձեւեր. առաջինը բարակ, նիհար, երկրորդը՝ չոր, հաստ:

տափակցնէր խմորը, մատներովը խոռոչներ կը բանար վրան, յետոյ երկար թիին վրայ կը տեղաւորէր ու յետոյ «խը՛րդ» կը քշէր փուռին մէջ: Փուռը անօթի էր ու չէր կշտանար...: Վարպետը վիզէն կախուած թաշկինակովը կը սրբէր ճակատը. թաշկինակը ջուր կը կտրէր... քրտինք կը հոտէր...: Տղան կը սպասէր որպէսզի կարգը իրեն գար, իր տաշտին գար...: Ու կարգը չէր գար... իսկ իր կառքը կը մնար տունը՝ կիսաւարտ. վիզը կախ ու անիւը կոտրած...:

– Քիմի՞ն սըրասի շիմտի(10)...

Փռապանին այս հարցումին պատասխան կուտար բազմութեան մէջէն կին մը իր լաչակը չարժելով. «սըրա պէնիմ, իւսթիւ իշլէմէլի դէշդըն», որ կը նըշանակէր «կարգը իմս է, զարդուած տաշտին է»:

Վարպետը կը մօտենար իւսթիւ իշլէմէլի դէշդին, կը քաշէր զայն իր առջեւը. կը դարձնէր, կը պարպէր խմորը տախտակին վրայ ու տափակ երկաթի կտորով մը կը մաքրէր խմորին փակչած մասերը եւ խմորը գունտերու կը վերածէր, տաշտը կը հրէր սեւ լաչակաւորին առջեւը. յետոյ կ'ապտակէր, կ'ապտակէր ու բարակ շերտերու կը վերածէր խմորը. կը սկսէր այս անգամ ծակծկել զայն. մատներովը կը ծակէր խմորը, ճարպիկ մատներովը ու ձեւ կուտար անոնց: Յետոյ կը վերցնէր, կը տեղաւորէր լայն թիին վրայ ու «խը՛րդ» կը քշէր փուռին մէջ: Կ'առնէր միւս նեղ թին ու կը հանէր եփած լաւաշները, կը քշէր կը նետէր սպասողներուն առջեւը:

– Պու սէնին պանի, այսինքն՝ ասիկա քուկդ է քոյրիկ...

– Պուսէնինհէ՞յ...

– Պունլար տա սէնին փաշա՛, այսինքն՝ ասոնք ալ քուկդ են տղա՛յ...:

---

(10) Քիմի՞ն սըրասի շիմտի– որո՞ւ կարգն է հիմա (Թրք.)։

Ինք միշտ զարմացած էր ու նորէն կը զարմանար թէ ի՛նչպէս այս մարդը առանց չուարելու կը ճչդէր եփած հացերուն մէջէն թէ ո՛ր հացերը որուննն էին... : Ասիկա անոր համար մեծ գաղտնիք մըն էր ու կը մնար իր մեծութեան մէջ... :

Տաչտերը կամաց կամաց հալեցան փռապանին քրտինքին հետ: Իր տաչտին եռեւը եկան ուրիշներ կարգի մտան եւ կարգը իրեն եկաւ: «Պու քիմի՞ն» ձայնեց փռապանը բազմութեան նայելով: «Պու քիմի՞ն», որո՞ւննն է...

Կարճուկիկ հասակովը ոտքին վրայ բարձրացաւ եւ մատովը ցոյց տուաւ ինքզինքը՝, պոռաց բարակ ձայնով մը, «Պէնիմ», իմա է...

Փռապանը՝ նախ իր սեւ աչքերուն նայեցաւ յետոյ իր կարճուկիկ հասակին ու վերջն ալ իր մեծ տաչտին, քրտինքը սրբեց ու տաչտը պարպեց: Մինչ այդ տղան կրկին բարձրանալով մատներուն վրայ՝ պոռաց. «չարչի նշանի օլաճախ էմիճէ»... չարչի նշան պիտի ըլլայ ըսել կ'ուզէր...:

Փռապանը իր ձայնն անգամ չփմացաւ: Ան, իր գիտցածին պէս՝ խմորը նախ ապտակեց, ապտակեց ու յետոյ «խը՛րդ» փուռին մէջը քշեց:

– Քօլթուխա աթ էմիճէ(11):

Փռապանը դարձաւ իր կարճուկիկ հասակին արհամարհանքով նայեցաւ, չափեց, չափչփեց, երկու անգամ «չը՛դ-չը՛դ» ըսաւ գլուխը ալ ու ձախ չարժելով. բարկացաւ ու քրտինքը սրբեց...:

Օդը տաք էր: Օդը չատ տաք էր: Դուրսը՝ տերեւները ծառերուն վրայ հով կը մուրային ու փռապանը անդադար ջուր կը խմէր: Ջուրերը կ'ըլլային խոշոր քրտինքի կաթիլներ ու կը վազէին իր նիհար վիզէն, նիհար կզակէն, նիհար ուսերէն...:

---

(11) քօլթուխա աթ էմիճէ–քօլթուխ նետէ հօրեղբայր (թրք.):

Երբ իր խմորները, ներսը, փուռին մէջ՝ կրակին խաղալիքը դառնային, կ'ուռէին, կը կարմրէին, ինքն ալ իր կառքին կոտրած անիւը կը խորհէր...:

Փռապանը, փուռին երկաթեայ կափարիչը գոցած էր հիմա թապաճան հանած՝ սիկար կը փաթթէր: Երբ սիկարը փաթթեց ու աւելուած ծխախոտը թապաճային մէջը դնելով առաջին ծուխը քաշեց իր նիհար կուրծքին մէջը, փուռին կափարիչը բացաւ ու սկսաւ կարմրած հացերը դուրս հանել եւ սպասողներուն առջեւը նետել:

– Պու սէնին պաճի...:

– Պունլար տա սէնին ֆիւչիւֆ...:

Ֆիւչիւֆը, այսինքն պզտիկը՝ ինքն էր: Հաւաքեց կարմրած թարմ հացերը: Զեռքը այրեցաւ: Անցաւ խէչոյինց փողոցէն, հասաւ իրենց փողոցը: Ազաճանենց Հէճի Մաման եկաւ դիմացը: Ըստ սովորութեան, «Հէճի Մամա, թէժժէ(12) հէց կտրէ՛» ըսաւ ու Հէճի Մաման ալ, կրկին ըստ սովորութեան, թարմ հացէն պատառ մը կտրեց ու «Հէյը էրբէհէմի պէրէքէթէ մէջէ էղնէ»(13) ըսաւ եւ չարունակեց ճամբան: Ինքն ալ եկաւ ու տուն մտաւ: Տաչտը դետին դրաւ: Կառքին քովը վազեց:

Մայրը հացերը առաւ, տարաւ մառանը ու փռեց դետինը, լաթի մը վրան որպէսզի պաղէին:

Տղան հիմա ջրանցքին մէջ ինկած անիւը ձեռքը՝ թարմ հացի կտոր մը կը կրծէր ու կը ջանար կառքին կոտրած անիւը նորոգել: Մինչ անդին, մայրը, մառանին մէջ իր լեզուին տուած էր դարձեալ.

– Զարչի նչէն ըսեցի, մէհլէ նչէն եղիր...: Խօսք մտիկ չ'էնէ, տղէ չէ, կրէկ է կրէկ...:

---

(12) թէժժէ–թարմ (Թրք.):

(13) պէրէքէթ–առատութիւն (Թրք.):

Մ Ե Ն Ք

փոխան նամակի մը՝
վարպետ՝ Յակոբ Մնձուրիին

Մեր Տիգրանակերտի մէջ ամառը միշտ տաք է: Արեւը կը դաղրի արեւ ըլլալէ ու մեր դլխուն կ'ըլլայ կրակ: Ու երբ որ կը սկսի կրակ տեղալ երկինքէն, մենք կը վազենք սառ ծախող խանութներուն առջեւ ու սառ կը մուրանք...:

Տուներուն մէջ սառնարան երազել կը նշանակէ երազին իմաստը չգիտնալ...:

Թէ ի՛նչ կը նշանակէ խանութներուն առջեւ պոչ բռնել կարգի մտնել, մենք դանոնք հոս՝ Իսթանպուլի մէջ սորվեցանք. գարմացանք: Երբ ուժդ կը բաւէ, երբ կրնաս ամէնէն առաջ սառդ առնել, ի՛նչ պէտք է պոչ բռնելու ի՛նչ պէտք կարգի սպասելու...: Եթէ թեւերդ երկար է, եթէ կրնաս դրամդ տալ, տո՛ւր ուրեմն եւ ա՛ռ սառդ:

Ու այդպէս կ'ընէինք: Սառը կը սկսէր պայքարիլ մեզի հետ, սառը կը սկսէր պայքարիլ վերի կրակին հետ...: Ու սառը յուզումէն, ու սառը ամօթէն, ու սառը բարկութենէն կը հալէր, կը մաշէր ու փողոցներուն մէջ կը կաթէր որպէս արցունքի կաթիլներ, մինչեւ որ մենք կը հասնէինք տունը:

Ու սառը երբ արիւն քրտինք կը հասնէր տուն, մեր մայրիկները՝ կ'առնէին լալկան սառի այդ վերջին բաժինը ու զայն կը փաթթէին չորի մը, ու կը փաթթէին երկրորդ չորի մը ու կը փաթթէին երրորդ չորի մը, վերջը կը թաթխէին զայն փայտափոշիի մէջը, վրան կը դոյէին ու կը պահէին զայն արեւէն՝ կրակէն...: Ու երբ սառը ողջ ողջ կը թաղուէր իր դերեզմանը, այդ կը նշանակէր թէ օրը իրիկուն է ու մեր հայրիկը տուն վերադառնալու ճամբուն վրայ: Ու չէր ուշանար հայրիկը: Ուսին վրայ ահագին խոշոր ճմերուկ մը՝ ան ահա կը զարնէր դուռը...: Մեր տուներուն մէջ զանգակ

չկար. Թէ ի՛նչ է զանգակը, այդ ալ հոս սորվեցանք. զարմացանք:

Մեր փողոցի ղրան վրայ ջախջախօ կը գտնուէր եւ տան իւրաքանչիւր անդամը իրեն յատուկ ձեւով մը կը զարնէր դուռը: Հայրս՝ երկու անգամ, մայրս՝ մէկ, ես՝ անգամ մը մեղմ, անգամ մըն ալ զօրաւոր...: Եւ ամէն անգամ որ դուռը այսպէս երկու անգամ կը թակուէր, հայրս խոշոր ձմերուկովը եւ իր կարճուլիկ հասակովը դէպի ներս կը գլորուէր:

Մայրս Թոնրատան մէջ տաշ էմմէֆ կ'եփէր այդ պահուն: Քոյրս ջուր կը թափէր ղրան չէմին, փոքր քոյրս կը վազէր հօրս մօտ մեր հասակէն մեծ ձըմերուկը առնելու: Հայրս բաճկոնն ու գլխարկը կը հանէր, կը կախէր պատին վրայի կեռին: Այդ բաճկոնը քրտինք կը հոտէր: Արեւը որքան ալ կիզիչ ըլլար, այրերը նորէն ալ բաճկոն կը հագուէին: Առանց բաճկոնի, մէկը այր մարդ չէր մեր այդ կողմերը...:

Յետոյ հայրս կուգար ջրհորին առջեւ կը կենար: Մենք՝ պզտիկներս, մեր յարգանքի տուրքը կը վճարէինք հայրիկին օրուան քրտինքներուն: Ջուր կը քաշէինք ջրհանով: Հայրս իր ափերը կը լեցնէր պաղ ջուրով ու կը զարնէր երեսին, ճակտին. քիթը կը խնչէր, բերանը կը ցօղուէր, մազերը կը թրջէր եւ կը պովանար: Եղբայրս կը վազէր սրբիչը կը բերէր, հայրս երեսը կը չորցնէր, «օխ» կ'ըսէր եւ կուգար կը նստէր բազմոցին վրայ, իր ամենօրեայ տեղը:

Հայրս երբ կը նստէր իր տեղը, մայրս դիտէր թէ այլեւս ամէն մարդ պատրաստ էր ճաշելու: Ու կը նստէինք գետինը՝ ծածկոցի մը չուրջը: Մայրս կը բերէր կերակուրը՝ ընդհանրապէս թանապուր, տաշ էմմէֆ կամ ձաւարով եղինձ, ջրաֆառն ուսի եւ ահա նոյն պնակէն կը սկսէր տարածուիլ դգալներու աղմուկ մը, որ կը լեցնէր ամբողջ տունը, տունը մեր՝ հօրենական: Ու հայրս կ'ըսէր. «դէհլի ձէննէ ի՛նչ քըտըր չատ էղնէ, ըն քըտըր քէֆս կ'իգէ...: կերէ՛ք, աղկիկ

Կերէ՛ք, կո՛ւշտ կերէք...(1)։ Եւ մենք կ'ուտէինք կուշտ...։ Մեծ դգալներով, փայտէ դգալներով կերակուրը ալ աւելի համով կ'ըլլայ։ Մի՛ զարմանաք։

Ձմեռ գիշերները հայրս գինի կը խմէր։ Մենք գինին խանութէն՝ շիշերով չէինք գներ։ Մայրս կը պատրաստէր զայն։ Սեւ խաղողները ոտքովը կը ճզմէր, կը լեցնէր ջուրըկարասին մէջ ու քառասունօր կը համրէր։ Քառասուն օր վերջ գինին պատրաստ էր։ Հիւրերուն գինի կը հրամցնէինք երբ ձմրան երկար գիշերները այցելութեան կուգային։ «Խմեցէ՛ք, աղկիկ խմեցէ՛ք, ըս գինին ուրիշ է հա՛...» կ'ըսէր հայրս խոշոր գաւաթը հիւրերուն երկարելով։ Եւ հիւրերը «աղկիկ աղկիկ», կը խմէին, կը ճնկէին նազ չէին ըներ։ Ինչո՞ւ ընէին, քանի որ նազը «քեղքեցիի» գործ էր, մեզ պէս «գեղացիի» չէր վերաբերեր...։ Հայրս երբ գինովնար, «պէրի կէլ գէօմիւր կէօզլիւմ պէն ատամ նէմէմ»ը կ'երգէր, իսկ մեր դրացի լուսարար Աստուրը՝ «տէրէ քէնարընտա պիր էվ եարմըշամ, քէրբիճիմ դիւքէնմիշ նէչար քալմըշամ»ով կը շարունակէր։ Թըրքերէնի քով, քրտերէն ալ շատ կ'երգէին։ Մասնաւորաբար Հրեստանցի Քէյան կը նախընտրէր այս մէկը եւ կ'ըսէր. «Վէրէ եատէ, բէպէնոյ տինօ Գէրէնտաղի, վայա դու էսմէրի գարագաշի, Խուտէ մուրատէ մըն պըքէ սէր քանըրքէ էրպատաշի...»։ Իսկ եթէ բոլորը միաբերան երգէին «պուրասը Մուշդուր եօլու եօքուշդուր, կիտէն կէլմիյոր, աճէպ նէ իշդիր» երգը ինչու չեմ գիտեր, արցունքկը բերէին վերջին բառերը...։

Սովորական օրեր երբ ճաշը վերջանար, հայրս լրագիր կը կարդար անկիւն մը քաշուած կամ բազմոցին վրայ նստած։ Եթէ ամառ էր, ճաշէն վերջ տանիք կ'ելլէինք։ Մեր տանիքներուն վրայ շիտակ էր ու հողով ծածկուած՝։ Թախտ կը լարէինք ամրան սկիզբը եւ

(1) դգալի ձայնը որքան որ շատ ըլլայ այդքան կ'ուրախանամ...

գիշերները հոն՝ թախտին մէջ կը քնանայինք: Ամրան տաք գիշերները կարելի չէր ներսը քնանալ. մանաւանդ երբ կարիճները կը մտնէին մեր հագուստներուն թեւերուն մէջ, կամ կօշիկներուն մէջ: Թախտին չուրջը բարակ Ամերիկեան կտաւով մը կը շրջապատէինք որպէսզի ընտանեկան գաղտնիք մը դուրս չթափէր: Այս ճերմակ կտաւը սթարա կը կոչուէր:

Երբեմն յանկարծակի ամառնային անձրեւ մը կը տեղար կէս գիշերին խոշոր կաթիլներով, կը հաւաքէինք մեր անկողինները, կ'իջնէինք վար: Կէս գիշերուան այս գաղթը ամէնէն շատ մեզ մանուկներս կ'ուրախացնէր: Երբեմն կ'աղօթէինք որպէսզի անձրեւ տեղար. անձրեւին տակ կը քաշէինք վերմակ մը մեր դվխուն ու դեղեցիկ երաժշտութեան մը պէս կ'իմանայինք թըփ-թըփ անձրեւի կաթիլներու ձայնը: Անշուշտ մեր հոգը չէր թէ վաղը մօրս հոգին պիտի ելլէր, լուացք պիտի ընէր, կրկին նոյն անկողինները պիտի չալկէր ու տանիք պիտի կրէր:

Մինչեւ Սուրբ Խաչ կը պառկէինք տանիքը. իսկ երբ Խաչը գար, անպայման օդը կը ցրտէր եւ կը սկսէին անձրեւոտ օրերը: Այնատեն կ'ըսէինք.

– Խաչ տամտան ֆաչ...:

Ու կը փախչէինք տանիքէն. Խաչ տամտան քաչ... այսինքն Խաչ, փախի'ր տանիքէն:

Ու կը փախչէինք...: Կը քակուէր թախտը, կը վերջանար լուանին տակը քնանալու մեծ փափաքը: Կը սկսէր անձրեւին եւ լողքարին անվերջանալի պատերազմը մէկզմէկու հետ...: Անձրեւի խոշոր կաթիլները կ'առնէին տան վրայի հողն ու յարդը, կ'ուզէին խափանցնել մինչեւ մեր սենեակը, իսկ լողքարը, խառնուած հօրս քրտինքներուն մէյ մը աչ մէյ մը ձախ իր ամբողջ ծանրութեամբը կ'ամրացնէր մեր տանիքը:

Մենք երբ կը սկսէինք այլեւս սենեակին մէջ փռուած անկողիններուն վրայ քնանալ, կարիճներն ալ կը մտնէին հողին մէջ ու կը քնանային մինչեւ յաջորդ

զարուն:

Իսկ աշունը երբ կուգար, ժամանակն էր մառանը լեցնելու բերնէ բերան: Նախ փայտածուխ կ'առնէինք: Մայրս երեսը, բերանը, գլուխը կտաւով մը կը գոցէր· միայն աչքերը բաց կը մնային ու կը սկսէին ածուխը մաքրել: Կը զտէր, կը դասաւորէր·

– Ըսիկէ էոօդ է, կ'ըսէր ու քիչ այրած փայտերը կը զատէր:

– Ըսիկէ տրճ է, կ'ըսէր ու ածուխի փոքր մասերը կը զատէր:

– Ըսիկէ աղկիկ էծուխ է, կ'ըսէր ու լաւագոյնները ուրիշ կոյտ մը կը դնէր:

Մեր տան մէջ իւրաքանչիւր ածուխ, գործածուելու իր տեղը ունէր: Էոօդով՝ լուացքի համար ջուր կը տաքցուէր, աղկիկ էծուխով՝ տաշ էմմէֆ կ'եփուէր, տրճով՝ սիսեռ խարկելու համար կրակ կը վառուէր:

Յետոյ կորկոտ կը պատրաստէինք, ձաւար կը պատրաստէինք, ցորենը կը մաքրուէր, ջաղացք կը ղրկուէր, ալիւրը կը մաղուէր:

– Ըսիկէ խաս էլիր է, այսինքն՝ գուտ ալիւր···

– Ըսիկէ թեփ է···

Խաս ալիւրէն պէօրէֆ կը չինուէր, փաթիլա կը չինուէր, թթխմոր կը պատրաստուէր, իսկ թեփը հրեաններուն կը ծախուէր պարապ չիշերով միասին:

Ազոխի ջուր կը պատրաստէր մայրս, ընկոյզի չարոց կը չինէր: Ջամիչը եւ պաստեղը կը դնէինք· էկիլի պաստեղը լաւագոյնն էր: Պաստեղը որքան բարակ ըլլայ, այդքան համեղ կ'ըլլայ: Դուք բնաւ պաստեղին մէջը ընկոյզի միջուկ դնելով կերա՞ծ էք···: Համը գիտէ՞ք···:

Մեր մուհալլէպին մածունն էր, շօճոլան ալ չարոցը: Մածունին մէջ ռուփ կը խառնէինք, դզալ առ դզալ կ'ուտէինք· ասիկա մեր բաղդան էր, այսինքն մեր կարկանդակը···:

Ջարմացա՞ք···:

ԹՈՒՄԱՍԻՆ ԱՂՋԻԿԸ

Մենք ալ ձեզ պէս, անոնց պէս, ուրիշներուն պէս «այս է աշխարհին օրէնքը» ըսինք՝ ու ըրինք այն, ինչ որ տարիներ առաջ դուք եւ ձեր նմանները փորձած էիք: Խօսքը չերկարենք. պիտէք անշուշտ երբ խօսքը երկարի, անհամ կ՚ըլլայ, կը հոտի...: Այո, ելանք ու «այլեւս ժամանակն է» ըսինք ու ամուսնացանք:

Մեր ամուսնութիւնը եղաւ շատ սովորական, շատ պարզ, հասարակ ամուսնութիւն մը վերջապէս: Նախ միջավայրը ստեղծել պէտք էր ու այդպէս ալ եղաւ: Աւելի ճիշդը՝ այդ միջավայրը ստեղծել քիչ մըն ալ ինծի վիճակեցաւ, որովհետեւ ես մանչ մըն էի ու մեր կողմերը առաջին քայլը միշտ մանչերը կը նետէին: Ես ալ որեւէ բանաւոր պատճառ մը չունէի տարբեր ձեւով գործելու. ուրեմն ըրի այնպէս ինչպէս ըրած էին միւսները, կամ ինչպէս ըրած էիք դուք:

Մեր պատմութիւնն ալ գրեթէ նոյնն է ձերինին. բայց մեծ տարբերութիւն չկայ եւ չէր կրնար ըլլալ, քանի որ ես ալ սովորութիւնները կը յարգեմ ձեզ պէս, հօրս պէս: Ու ես ալ աղամորդի եմ...: Եւ... քանի որ Աղամն ալ օր մը ելաւ ու ամուսնացաւ, այլեւս ես ինչո՞ւ կենայի, այլեւս ես որո՞ւն սպասէի...: Մանաւանդ երբ ես ալ Աղամ տայտայիս նման մի քիչ կապիկ եմ, ես ալ կրնա՞մ կենալ, կրնա՞մ սպասել...:

Ջսպասեցի: Արդէն մինչեւ տասնըվեց տարեկանիս սպասելով հոգիս ելած էր, ալ ի՞նչ բանին սպասէի...: Թէեւ «ով որ սպասեսցէ ի սպառ նա կեցցէ» ըսողներ ալ չատ էին մեր այդ կողմերը բայց այդպէս պրաբալ խօսքերուն իմ խելքս չի հասնիր:

Այդ օրերուն իմ խելքս միայն մէկ բանի կը հասնէր, ու կ՚ըսէի. «քանի որ ես ալ հօրս պէս երկար տաբատ կը հագնիմ, ալ պէտք է որ ամուսնանամ»... Ու ինչու չէ՞

հարկ էր, ժամանակն էր ուրիշներն ալ տեղեակ պահել այս գեղեցիկ յղացումէս:

Գացի մտերիմ ընկերոջս ու ըսի. «Պետիկ, ես պիտի ամուսնանամ, ի՞նչ կ'ըսես»: Ան ալ պատասխանեց. «լաւ կ'ըլլայ, պէտք է որ կարգուինք Ներսէս» ... Երբ տեսայ թէ Պետիկն ալ կը խորհէր նոյնպէս, ալ ո՞վ կրնար ըսել «սպասէ Ներսէս...»:

Մեր այդ կողմերը երբ որ մեծերը քով քովի գան ու սկսին խօսիլ, պզտիկները պէտք է որ լռեն. հակառակ պարագային ապտակ մը կ'իջնէ ծոծրակիդ ու կարճուլիկ հասակովդ գետինը կը չափես...: Ես այս իրողութիւնը քանի մը անգամ գետինը համբուրելով վերջապէս սորվեցայ...: Այսպէս մեր մեծերը ուզած չուզած մտիկ ընելով, սորված էի թէ աղջկան մը գեղեցկութիւնը ամէնէն լաւ ու ճշգրիտ կերպով հասկնալու լաւագոյն միջոցն է զայն բաղնիքէն ելած պահուն տեսնել...: Ես ալ ուրեմն մեծերու խօսքը յարգեցի ու գացի մեր տան մօտիկ բաղնիքին առջեւը քարի մը վրան նստեցայ: «Ասիկա աղուոր աղջիկ է, ասիկա աղուոր չէ»ներով օրը իրիկուն ըրի եւ որոշեցի յաջորդ օրը կրկին բաղնիքին առջեւը երթալ...: Եւ գացի. եւ որոշեցի. ամէնէն աղուոր աղջիկը, մեր դրացի Թումասենց աղջիկն էր...: Թէեւ ես Թումասենց աղջիկը նախապէս շատ տեսած էի բայց բաղնիքէն դեռ նոր ելած՝ առաջին անգամ այդ օրը կը տեսնէի...:

Մեր այդ կողմերը երբ որ տղայ մը աղջկան մը շատ հաւնի, «զէրկըւեցէ» կ'ըսէ. ես ալ Թումասենց աղջկան «զէրկըւիր» էի... եւ ի՛նչ զարնուիլ...: Սկսայ գիշերները սովորականէն կանուխ անկողին մտնել ու վերմակը գլուխս քաշել...: Երբ այսպէս ընէի Թումասին աղջկան մասին աւելի լաւ կը խորհէի...: Մեր այդ կողմերը երբ աղջկան մը «զարնուած» ես, պէտք է որ նոյն ատեն հալիս ու մաշիս. իսկ որքան չուտ եւ որքան շատ հալիս, մեծերուն ուշադրութիւնը այդքան կանուխ

կը գրաւեա՛ս: Ես ալ սկսայ ամէն օր աւելի քիչ ճաշել, աւելի քիչ ուտել՛: Պէտք է ըսել որ լաւ ախորժակ ունէի, բայց սովորութիւններն ալ ստիպուած էի յարգել ու այդպէս ալ ըրի՛:

Նիհարցայ: Նիհարցայ բայց ոչ ոք իմ նիհարութեանս պատճառը հասկցաւ: Նայեցայ որ նիհարնալով գործը դլուխ պիտի չերթայ, յետոյ եթէ քիչ մըն ալ նիհարնամ, պիտի ըլլամ դերձան ու պիտի անցնիմ ասեղի ծակէն ու պիտի երթամ «էնդի դէմը» ու մեղք պիտի ըլլայ ինծի, մեղք պիտի ըլլայ սիրոյս եւ Թումասին աղջիկն ալ զիս պիտի չհաւնի, որոշեցի նիւթը բանալ՛: Նիւթը բանալ՛՛՛ բայց որո՞ւն եւ ի՞նչպէս՛:

Նիւթը բացի: Օր մը յարմար առիթէ մը օգտուելով երբ տեսայ թէ Թումասին աղջիկը առանձին էր աղբիւրը ու դոյլը ջուր լեցուցած տուն երթալ կը փորձէր, գացի մօտը ու ըսի.

– Է՛ղջի, տուր ջուրիդի ես տէնիմ՛:

Թումասին աղջիկը կարմրեցաւ ու ըսաւ.

– Ո՛չ՛:

– Է՛ղջի, տո՛ւր տէնիմ՛:

Ու անմիջապէս դոյլը ձեռքէն քաշեցի: Ան ինձմէ ճարպիկ գտնուեցաւ, ձեռքը դոյլին մէջը խոթեց ու վրաս ջուր սրսկեց ու վազեց տուն գնաց: Ես ալ գացի արեւուն տակը կեցայ որպէսզի հագուստս չորնայ՛: Եւ արեւուն տակը ինքնիրենս ըսի. «քանի որ զիս թրջեց, անպայման ինծի հետ պիտի ամուսնանայ՛»: Այդպէս խորհեցայ որովհետեւ մեր այդ կողմերը երբ որ աղջիկ մը տղուն վրայ ջուր նետէ եւ կամ պատուհանէն տղուն առջեւ թաշկինակ մը նետէ, ան կը նշանակէ թէ «իրէր զերկըւիր ին՛»:

Երբ Թումասին աղջկան վերջնական պատասխանը առի, այլեւս գործը դիւրացած էր: Հիմայ կը մնար ծնողքս տեղեակ պահել: Մեր այդ կողմերը պապենական սովորութիւն մը կայ. երբ որ տղայ մը ամուս-

նանալ կ'ուզէ, նախ պէտք է որ իր «վիշտը» բանայ իր մօրը: Ես որ միշտ սովորութիւններու գերին դարձած եմ, կրնայի՞ տարբեր ձեւով գործել...: Չէի կրնար ու չկրցայ: Երբ վրաս գլուխս աղուոր մը չորցաւ, գացի մօրս քովը ու ըսի.

– Մէ՛մէ, քըզի բէն մի մըն ըսիմ:

Մայրս կարծես ըսածներս չհմացաւ ու սկսաւ իր գործը չարունակել: Մայրս լուացք կ'ընէր: Կրկին ըսի իրեն թէ ըսելիքս չատ կարեւոր բան մըն է: Մայրս քիչ մը անտարբեր, քիչ մըն ալ բարկացած ըսաւ.

– Ինչ էտին վլէծք էնիմ, ինչ էտին խմուր չէղուիմ, ըն էտին կ'իզէս, իլլա(1) բէն մի կ'ըսիս...: Պէպուդի ի՛նչ քըտրը կըլմէնիս...(2): Ըսէ՛, ի՞նչ իկէ:

Ես պահ մը մօրս այս անտարբերութեան նեղուեցայ եւ սակայն պէտք է ըսել որ քիչ մըն ալ ուրախացայ. ուրախացայ որովհետեւ մայրս առաջին անգամ այդ օրը զիս մարդու տեղ դրած՝ հօրս հետ բաղդատութիւն մը կ'ընէր: Եւ ես երբ հօրս հետ այլեւս հասակ կը չափէի, ըսել էր թէ ճիշդ ժամանակը ընտրած էի. ու ըսի.

– Մէ՛մէ, ես մըն կէրգուիմ...:

Մայրս առանց պատասխանելու եւ առանց խօսքիս կարեւորութիւն տալու, չարունակեց իր լուացքը: Եւ պէտք է աւելցնեմ թէ այդ վայրկեանին մայրս իմ վարտիքս կը լուար...: Երբ տեսայ թէ մայրս անտարբերութիւն մը կը կրէր, քիչ մը եւս ձայնս բարձրացուցի ու ըսի. «քըզի մըն կէրգուիմ ըսեցի...»: Մայրս յանկարծ գլուխը վեր վերցուց, տարօրինակ կերպով մը երեսս նայեցաւ ու «չըդչըդ» ընելով գլուխը մէյ մը աջ մէյ մը ձախ դարձուց ու նորէն գլխիկոր չարունակեց աղտոտ վարտիքս լուալ...: Այլեւս «չըդ-չըդ» ընելու կարգը ինծի եկած էր ու պոռացի.

---

(1) իլլա–անպայման (Թրք.):
(2) կըլմէնիս–կը նմանիս:

– Պէպուսի ըսէ՛ իր տղէն, էչ քըտըր էղիր ու մըն կէրգուի, ու...

Ու ըսի բայց չկրցայ չարունակել ու փողոց վազեցի: Անցայ Թումասենց տան առջեւէն ու գացի ընկերներուս մօտ վէգ խաղալու...:

Արեւը երբ գնաց լեռներուն ետեւը պահուըտեցաւ, մենք վերջացուցինք մեր խաղը ու միաբերան երգեցինք· «էվլի էվինէ, գէօյլիւ գէօյլիւնէ, էվի գէօյլիւ օլմայան սըչան տէլիվինէ(3)...»: Ես որ «էվլի», այսինքն ամուսնացած չէի, բայց տուն ունէի, ուրեմն տուն գացի:

Մայրս կարծես այդ օրը մեր միջեւ ոչինչ խօսուեր է, կամ ոչինչ պատահեր է, նորէն անտարբեր՝ իր գործը չարունակեց: Մայրս ոսպապուր կ'եփէր: Ես ալ ոչինչ ըսի մօրս ու գացի նորէն ջուր քաշեցի ու սկսայ ոտքերս ու ձեռքերս լուալ: Քիչ վերջ հայրս խոշոր ձմերուկ մը գրկած փողոցի դռնէն ներս մտաւ: Եսվազեցի հօրս մօտ ու ձմերուկը առի խոհանոց տարի: Վերջը հորէն ջուր քաշեցի որպէսզի հայրս լուացուէր:

Այդ գիշեր սովորական ժամուն ճաշեցինք ու ես անմիջապէս գացի պառկելու: Անմիջապէս պառկելու գացի որովհետեւ գիտէի թէ իմ բացակայութեանս անոնք իրարու հետ իմ ամուսնութեան հարցը պիտի խօսէին...: Ու այդպէս ալ եղաւ· ես երբ որ քովի սենեակը գացի ու անկողին մտայ, մայրս սկսաւ հօրս հետ քրտերէն խօսիլ: Ես քրտերէն գրեթէ չէի հասկըներ բայց գիտէի թէ ինձմէ գաղտնի ըլլալիք եւ մանաւանդ իմ մասիս խօսուելիք նիւթ մը կ'ըլլար քրտերէն լեզուով:

Հայրս ու մայրս այդ գիշեր մինչեւ ուշ ատեն անդադար քրտերէն խօսեցան...: Հետեւեալ օրը, ինչու

---

(3)էվ–տուն, էվլի–ամուսնացած (Թրք.)· ասելուկը կը նշանակէ «տուն ունեցողը իր տան, գիւղացին իր գիւղը, տուն եւ գիւղ չունեցողն ալ մուկի ծակը»:

համար չեմ գիտեր, շատ կանուխ արթնցած էի: Բայց անկողնէս դուրս չելայ, սպասեցի մինչեւ որ հայրս գործի երթայ: Հայրս երբ հագալով փողոցի դուռը գոցեց, ես անկողինէս դուրս ցատկեցի: Նախաճաշին՝ մայրս խոժոռ էր ու բնաւ չխօսեցաւ: Երբ ա՛լ համբերութիւնս հատաւ, դարձայ մօրս ու ըսի. «Ի՞նչ էղեւ, պէպուսի ըսեցի՞ր...»: Մայրս առանց խորհելու եւ մեքենաբար, բայց քիչ մըն ալ արհամարհոտ՝ պատասխանեց. «ըսցի...»:

– Է՛հ, ի՞նչ ըսէց...:

– Թող առաջ իր փուրէ կչտէցնէ, վերջէ էլէ կէրգուելու, ըսէց...:

Մայրս նախադասութիւնը լրացնելէ վերջ անմիջապէս ոտքի ելաւ ու գաւաթները հաւաքելու սկսաւ: Ես քիչ մը չուարած՝, քիչ մը բարկացած՝ ըսի:

– Է՛...

Այս անգամ բարկանալու կարգը մօրս էր: «Էրկու օրուէ տղայ իս, էլիր իս կէրգուելու: Դուն եո՛ւր, կէրգուիլ եո՞ւր...: Կնկայ տէր էղնէլ գօլա՞յ է(4): Ընուրէ փուրէ մըն կչտէցնիս...

Մայրս դեռ պիտի չարունակէր, ոտքի ելայ ու պոռացի:

– Փո՛ւր, փո՛ւր, փո՛ւր... ուրիչ բէն մի չգէ՞ ըս էշխըրքի մէջ...:

– Իկէ... իկէ...: Համա, ըմմուն բէնի էտինէ իկէ: Առաջ տպրոցդի դմցո՛ւր, էսքրութինդ էրէ՛, էկո՛ գործի մի տէր էղիր, քէնի ղրուշ բարա վէստըկէ՛, ըն էտին ի՛նչ քէք մըն ուտիս, կե՛ր...:

Մայրս առաջին անգամ այսքան բարկացած կը տեսնէի. ոչինչ ըսի: Ես ալ շատ բարկացած էի...: Մայրս չարունակեց. «քըզի հիմէ վո՞վ էղջիկ կ'իտէ, վո՞վ քըզի կ'առնէ...»:

– Ես էղջիկէ գտէ...:

---

(3) գօլայ–դիւրին (Թրք.):

Կ'երեւի մայրս ասանկ պատասխանի մը չէր սպասեր, հարցուց։

– Ընի ո՞ր մի էննխիլքն է քոխելքդի մտիր...։

– Ընի էննխիլք մէննխիլք չէ. Թումէսեննց էղջիկն է...։

– Տէխտէկէ պէկէ՞ս Թումէսին էղջիկէ, ըն խլինքոտ Շուշէ՞նէ...։

Եւ մայրս սկսաւ հեծկլտալով լալ...։ Ես երբ մօրս այտերուն վրայ արցունքի տարափը տեսայ, չուարեցայ. ոսկոր կլլած չան պէս կարմրեցայ, կարմրութեանս պատճառը քիչ մըն ալ բարկութիւնս էր։ Ինչպէս չբարկանայի։ Մայրս իր ապազայ հարսը «խլինքոտ» կը տեսնէր։ Ի՛նչպէս չբարկանայի. ես որ օրերով բաղնիքին առջեւ նստած ու գեղեցիկ աղջիկ մը զատած էի, այդ աղջիկը ի՛նչպէս խլինքոտ կ'ըլլար...։ Միթէ ես այսքան անճաշա՞կ էի...։ Չէ՛, չէ՛, մայրս մասնաւորաբար այդպէս կ'ըսէր. իմ արժանապատուութիւնս կը վիրաւորէր, որպէսզի ես հրաժարէի, որպէսզի ես ետ կեանայի...։ Մայրս երբ արցունքը կը սրբէր, պատասխանեցի. «խլինքոտ ալ էղնէ, ես կ'ուզիմ...»։

Այո, ես խլինքոտ ալ ըլլար Թումասին աղջկան հետ ամուսնանալու որոշումս տուած էի։ Բայց իմ կամքս ոչինչ արժեց։ Չեղաւ։ Հայրս «ոչ» ըսաւ։ Մեր տան մէջ հօրս խօսքը աստուածային օրէնք էր։ Իմ առաջին սէրս ալ մեր նահապետական ընտանիքի օրէնքներուն զոհ դարձաւ։

Թումասին աղջիկը, իմ խլինքոտ Շուշանը ուրիշին հետ կարգեցին։ Ես դպրոցս կէս ձգեցի. հօրս քով ջուլհակութիւն սորվեցայ։ Չորս տարի վերջ այլեւս ձեռքդ հաց կը բռնէ, ալ ժամանակն է ըսին ու զիս Խաչերենց աղջկան հետ կարգեցին։

Հիմայ երբ փողոցը Թումասին աղջիկը տեսնեմ, գլխիկոր կը քալեմ։ Կինս յղի է, եթէ աղջիկ ծնի, անունը Շուշան դնե՞մ...։

ՀԷՑՐ ԷՐՐԷՀԷՄ

...մօրս յիշատակին...

Երբ տեղատարափ անձրեւի մը տակ Տէր Մարկոսին աղօթքովը ղրկեցինք մայրս «էնդի դէմը», ես յոյս ունէի թէ պիտի դառնար չուտով: Չեղաւ: Չեկաւ: Երկտող մըն ալ չգրեց: Ի՞նչպէս գրէր. գրել կարդալ չէր գիտեր մայրս: Գաւառացի էր. գիտէր լաւ խմոր չաղուել: Երբ չաղուելէ վերջ կը ձգէր խմորը որպէսզի թթուի, նախ վրան իր հաստ մատներովը կը խաչակնքէր ու «Հէյր էրրէհէմի խերն ու. պէրէքէթը վրէն էղնէ» կ'ըսէր:

Դուք Հէյր էրրէհէմը կը ճանչնա՞ք: Ես Հէյր էրրէհէմը նախ ճանչցայ մեր խմորի տաշտին մէջը, յետոյ ալ մեր ամենօրեայ սեղանին չուրջը: Սեղան երբ կ'ըսեմ, սխալ մի' հասկնաք: Այսինքն ըսել կ'ուզեմ գետին փռուած փսխաթ մը, որուն վրայ կը դրուի կլոր պղինձէ պուկիչ –սինի– մը եւ անոր ալ վրան ահագին գուչխանա մը –սան–: Գուչխանան մինչեւ բերանը լեցուն կ'ըլլայ ոսպէ ապուրով: Ու մենք մեծ մայր, մեծ հայր; հայր ու մայր, քոյր ու եղբայր, յետոյ եղբայրներ եւ քոյրեր կը նստինք փսխաթին վրայ՝ պուկիչին չուրջը, իւրաքանչիւրս մեր ձեռքը մէյմէկ փայտէ դգալ՝ կ'իջնենք սանին մէջ... կը դգլենք հա կը դգլենք: Հէյր էրրէհէմը իր ամբողջ պէրէքէթովը երբ կը վերածուի ոսպէ ապուրի կամ պճեղ մը սոխի, նորէն ալ չի կրնար ապատիլ մեր ախորժակէն ու մենք քիչ ատենէն հոգին կը հանենք անոր ու կը լմնցնենք մեր առջեւի ապուրը: Մենք ճաշի ընթացքին չենք խօսիր, միայն կ'ուտենք: Ճաշի ատեն խօսիլ մեղք է, գիտէ՞ք...:

Մենք Հէյր էրրէհէմը ճանչցանք ցորենի հատիկներուն մէջ: Երբ ցորենի պարկերը բեռնակիրներու ուսին

վրայ կուգան մեր տուներէն ներս, մենք, այսինքն քոյր, եղբայր, եղբայր, եղբայր քոյր եղբայր եւ բոլորս գիտենք մեր պաշտօնը ու կ'երթանք մեր դրացիներուն ու կ'ըսենք. «Խըչէ պաճօ, ըսօր մըղի ցորեն էկէւ. մէմս ստկելու կը կէնչէ...» եւ կամ «Սենեմ պաճօ, մէմս ըսեց մըղի ցորեն ստկելու թող իգէ...»։

– Սարիկ Պաճօ, ձեր մինծ պուկիշէ առէ՛ք էկէ՛ք մըղի ցորեն ստկելու...։

Բոլոր «պաճօ»ները կուգային։ Ո՛վ որ խոշոր պուկիշ ունէր հետը կը բերէր։ Կը չոքէին, կը նստէին. ըսել կ'ուզեմ գետինը՝ պուկիշներու շուրջը եւ կը սկսէին ստկել ցորենը հատ առ հատ, քարերը զատ*...։

Երբ Հէյր Էբրէհէմը հատիկ հատիկ կը զատուէր սատանայ քարերէն, արդէն իրիկուն կ'ըլլար ու պաճօները իրենց պուկիշները շալկած՝ կ'երթային իրենց տուները, կրկնելով՝

– Աղկիկ ցորեն է Խանըմ, սաղութնով ուտիք, սաղութնով ուրախութինով, էշխըրքի խաղաղութնով ուտիք...Հէյր Էբրէհէմի պէրէքէթէ մէջէ էղնէ՛...։

Գիտէ՞ք, ցորենը պէրէքէթով ուտելու համար պէտք է ջաղացք ղրկել, ալիւրի վերածել։ Ան ալ կ'ըլլար իր կարգին։ Ջաղացպան քիւրտ Ուսօն արդէն գիտէր թէ որո՞նք, ե՞րբ, որմէ՞ ցորեն առած են։ Ո՞ր պաճօները, ե՞րբ, որո՞ւն ցորենը «հընտրեր» են։ Ցորենը ե՞րբ պատրաստ է, ե՞րբ պէտք է երթալ առնել ու ջաղացք տանիլ։ Ի՞նչպէս չգիտնար, տարիներու ջաղացպան Ուսօն էր ու հայերու ալ միակ ջաղացպանը։ Աւելին՝ Ուսոյին մազերը ջաղացքին մէջ չէ որ ճերմկած էին, այլ մեր թաղերուն մէջ։

Կուգար Ուսօն, կ'առնէր ցորենի ահագին պարկերը, կը բեռցնէր իր ճերմակ ձիուն վրայ։ Ջաղացքի ձիերն ալ միշտ ճերմակ կ'ըլլան։ Ուսօն երբ կը սկսէր ձիավարել, մայրս կը ձայնէր.

– Ուսօ՛ զու պինէ հա՛...։

Ուսօն քանի որ քիւրտ էր, քրտերէն պէտք էր խօսիլ.

անոր համար ալ մայրս իր լեզուով կ'ըսէր· «չուտ բեր հա՛...»:

Ուսօն գլուխը կ'երերէր ու կը քալէր: Ես, եղբայրներս, այսինքն՝ քոյր, քոյր, եղբայր, եղբայր եղբայր, քոյրեր եւ եղբայրները, այսպէս կ'ըսեմ որովհետեւ չատ էինք, եօթը հատ էինք, Ուսոյին ձին, Ուսօն եւ մենք թափօր կը կազմէինք, ձին առջեւէն մենք ետեւէն ճամբայ կ'ելլէինք...:

Ուսօն, սուր փայտէ խթանովը կը մչտէր ձին ու կ'ըսէր· «տէ՛հ, տէ՛հ, տէ՛ միրատ, տէ՛հ»: Ձին՝ Հէյր էրբէհէմի պէրէքէթով ծանրացած հատիկներու բեռան տակ փչալով փչփչալով, կոպերուն անկիւնը բազմած ճանճերէն անհանգիստ՝ կը քալէր...: Թափօրը կը յառաջանար դանդաղ քայլերով մինչեւ էրչէլուս Պաճոյենց աղբիւրին քովը: Հոս Ուսօն «չօօ՛» կ'ըսէր: «Շօ՛օ»ն, Ուսոյին ձիուն լեզուովը կենալ ըսել էր: Ձին կը կենար «Շօ՛օ»ն, Ուսոյին լեզուովը կը նշանակէր երկու բան: Նախ՝ պէտք էր ձին ջուր խմէր ջրտուննէն, որուն համար Ուսօն կը սկսէր սուլել: Սուլիչին հետ միասին ձին գլուխը կ'երկարէր ջրտուննին ու կը սկսէր խմել: Կը խմէր, կը խմէ՛ր, չէր յագենար...: ԴուքՈւսոյին ձիուն չափ ջուր խմող ձի տեսա՞ծ էք: Երկրորդ՝ կը նշանակէր այլեւս որ պէտք էր Ուսօն եւ իր ձին առանձին ձգել եւ տուն վերադառնալ:

Կը դառնայինք:

Երկու օր վերջն ալ Հէյր էրբէհէմը Ուսոյի ջաղացքին մէջ ջախջախի մեղեդիովը գինովցած՝ ծանր քարերու տակ ճզմուած՝ հոգին ելած՝ ճերմակ մօրուքը սանրըրած՝ կը դառնար ալիւր, կուգար իր ամբողջ պէրէքէթովը կը բազմէր մեր կարասներուն մէջ, կ'օժտուէր Տէր Արեգնին նշխարներով:

Հէյր էրբէհէմը մեր տուներէն ներս, մեր մառաններէն, մեր գիւղերներէն բնաւ պակաս չէ եղած: Ան՝ մեր մօրերուն արգանդին ալ խէրն ու պէրէքէթն էր: Մենք բոլորս անոր պէրէքէթին պտուղն ենք, գիտէ՞ք...:

Երբ քոյր, եղբայր, քոյրեր եւ եղբայրներուս շարքին կուգար աւելնալ քոյր կամ եղբայր մը եւս, այն ատեն մեծ մայրս կը վազէր կարասին մօտը, երկու բուռ Հէյր Էբրէհէմէն կ՚առնէր կը դնէր տապակի մը մէջ ու կը քշէր կրակի վրայ, ճերմակ ալիւրը կը խարկէր ու վրան թաս մըն ալ ջուր կ՚աւելցնէր: Ջրոտած ալիւրը Հէյր Էբրէհէմու պէրէքէթովը կը շատնար, ամբողջ տապակը կը լեցնէր մինչեւ բերանը: Մալէզ կ՚եփէր մեզի: Գիտէ՞ք մալէզը երբ եփելու մօտ է, վրան պղպջակներ կը գոյանան աչք աչք ու կը պայթին բը՛դ-բը՛դ ձայներով: Ուրեմն երբ բը՛դ-բը՛դ կը ձայնէ մալէզը, այլեւս պէտք է կրակէն գետին իջեցնել ու վրան հալած իւղ թափել եւ անոր ալ վրան աւելցնել տըմս, այսինքն ռուպ:

Ու կը սկսինք դգալ դգալ լափել մալէզ դարձած Հէյր Էբրէհէմը: Մինչ Նորեկ հիւրը, այսինքն մեր նորածին եղբայրը կամ քոյրը, պարապ տեղը կը ջանար մրցիլ իր անիմաստ ընկա՛յ, ընկա՛ներով մեր դգալներուն հանած ձայնին հետ: Յետոյ աւելին կար. մենք փորձառութեամբ գիտէինք թէ յաջորդ տարի, ան ալ մեզ հետ միասին մեծ ախորժակով պիտի լիզէր մալէզի դգալ մը, ուրիշ ընկայի մը խռպոտ մեղեդիովը...:

Եւ... այսպէս, ինչպէս եղաւ, ինչո՞ւ եղաւ չեմ գիտեր, օր մըն ալ մենք, մեծ մայր, մեծ հայր, քոյր եղբայր, հայր մայր, եղբայրներ եւ քոյրեր մեծ քաղաք է, լաւ քաղաք է ըսինք ու մեր ամէն ինչը հաւաքեցինք, Իսթանպուլ եկանք:

Եկանք բայց մայրս ինչ ըրաւ չըրաւ բրինձի հատիկներու, ցորենի հատիկներու, ոսպի հատիկներու, կորկոտի, սիսեռի, սմնտրեկի տոպրակներու մէջ փորձեց Հէյր Էբրէհէմու պէրէքէթն ալ իր հետը բերել:

Բերաւ ալ կարծեց: Մայրս սխալած էր: Գաւառի Հէյր Էբրէհէմը չկրցաւ յարմարիլ մեր տան: Ինչպէ՞ս յարմարէր: Ինչպէ՞ս վարժուէր: Ըսէք մառանի մէջ, ըսէք գիւլէրի մէջ, հաստափոր կարասներու մտերիմ Հէյր

էբրէհէմ մը կրնա՞յ ապրիլ պուտ մը բլաթֆիքէ ամանին մէջ…: Հը, ըսէք, կրնա՞յ ապրիլ:

Զապրեցաւ: Ելաւ ու գնաց, հեռացաւ մեր տունէն: Անկէ յետոյ մայրս ի զուր ջանաց մեզ մալէկ եփել: Մալէկը դարձաւ կարկանդակ: Ու երբ Հէյր էբրէհէմի մալէկը մեր տան մէջ կարկանդակի համ առաւ, մայրս չէր կրնար ապրիլ այլեւս:

Զապրեցաւ: Մեռաւ մայրս:

Ես, Հէյր էբրէհէմը անգամ մը եւս ճանչցայ մօրս յուղարկաւորութեան օրը: Հէյր էբրէհէմ այս անգամ տեղատարափ անձրեւ մըն էր. կուգար կը լուար մօրս դագաղը:

Հէյր էբրէհէմն ու իր պէրէքէթը երբ մօրս դագաղը կը լուային Տէր Մարկոսին աղօթքին խառնուած մտածումներն ալ օդին մէջ կը դառնային հարցում.

– Կնիկ պէ՛, մեռնելիք օ՞ր գտար…:

ԿՈՒՐԷ ՄԱՄԱ

Մեր այդ կողմերը երբ կին մը երկու հոգով է, այսինքն յղի է, կը կոչուի տխմրով։

– Խանըմը տխմրով է։

– Խըչէն տխմրով է, իմցէ՞ք…։

– Խաթունէ ըս տէրի լէ տխմրով է, գինէ՞ք…։

Տխմրով ըլլալու համար մեծ ջանքի պէտք չկայ մեր այդ կողմերը։ Բոլոր կիները իրենց էրիկներուն, իրենց կտրիճներուն հետ կը պառկին տխմրով ըլլալու համար եւ բոլորն ալ երկու տարին անգամ մը կը տնկեն իրենց փորը ու «տխմէր մի» կը ծնեն։ Կին մը եթէ ութը տասը զաւկի տէր չէ, ըսել է թէ լաւ կնիկ չէ, «քօռօճախ» է։

Մեր այդ կողմերը երբ կին մը տխմրով է, իր ամուսինէն առաջ Կուրէ Մաման լուր կ'ունենայ։ Կուրէ Մաման լուր ունի որովհետեւ բոլոր տխմրով կիները Կուրէ Մամային չնորհիւ է որ կը ծնին իրեց զաւակները։ Կուրէ Մաման է որ կը քաշէ դուրս կը հանէ այս լակոտները իրենց մօրը արգանդէն, կը կտրէ անոնց պորտը ու կ'ըսէ·

– Խըչէ, ըսիկէ լէ էղջիկ է…։

– Խաթուն, ըս ժում լէ էղջիկ բերեցիր…։

– Խանըմ, ըս խիղ գէւէկդի տղէ է, էչքդ լուս…։

Դուք պռնօղի ի՛նչ է, ինչ ըսել է գիտէ՞ք…։ Պռնօղի ըսել, Կուրէ Մամա ըսել է։ Մենք, այսինքն Տիգրանակերտի մէջ ծնած ահագին սերունդ մը, որուն կարելի է ըսել նաեւ Կուրէ Մամայի սերունդ, Կուրէ Մաման նախ ճանչցանք իր պռնօղիով…։

Կուրէ Մաման միչտ փոքր մետաղեայ տուփ մը կը կրէր մէջքէն փաթթուած լայն նաչխուն կերպասէ գօտիին տակը։ Կը հանէր մեծ զգուշութեամբ այդ մետաղեայ տուփը, ցուցամատով եւ միջամատով դը՛փ–դը՛փ նախ կը զարնէր տուփին քովը, յետոյ դանդաղ դարձնելով կը բանար կափարիչը մեծ

արարողութեամբ եւ բթամատին ու ցուցամատին ծայրովը սրճագոյն փոշի մը կ'առնէր, կը տանէր իր խոչոր քթին կը մօտեցնէր. նախ աջ ու յետոյ ալ ձախ ռունգերուն ու կը քաշէր սը՛ֆ–սը՛ֆ ֆչալով մինչեւ իր թոքերը...:

Քուրէ Աման քթախոտի հիւանդ էր: Իսկ քթախոտը, այսինքն պռնօղին, առանց Քուրէ Ամայի, կամ Քուրէ Աման, առանց պռնօղիի խորհիլ կը նշանակէր մկրտութեան մասին գաղափար չունենալ: Այո, Տէր Արսէնն ալ կ'ըսէր եւ կը վկայէր թէ Քուրէ Աման մկրտուած էր իր պռնօղիովը, իր քթախոտովը...:

Մենք՝ Քուրէ Ամայի սերունդը, երբ անվարտի էինք տակաւին, այսինքն՝ փոքր էինք եւ երբ Քուրէ Աման կը տեսնէինք, կը վազէինք անոր մօտ, կը համբուրէինք ձեռքը, յարգանք ցոյց կուտայինք, այնպէս ինչպէս պատուիրուած էր մեզի մեր մեծերուն կողմէ:

– Եթէ Քուրէ Աման տըսնէս, գնէ ձեռքը պէք...:

– Քուրէ Աման չեղնէր, դուն կը մեռնիր...:

– Քուրէ Ամային էմէկէ – այսինքն ջանքը– չմոռնէս հա՛...:

Քուրէ Աման առասպել մըն էր մեզի համար. Քուրէ Աման եթէ չըլլար, մենք պիտի չըլլայինք: Մենք մեր ամէն ինչը նախ Քուրէ Ամային կը պարտէինք, յետոյ Աստուծոյ...: Այսպէս կ'ըսէին մեզի մեր հայրերը ու մայրերը:

Եւ երբ Քուրէ Աման իր քթախոտը կը քաշէր կուչտ ու կուռ, մենք կը վազէինք անոր մօտ, կ'ըսէինք. «Քուրէ Աման, Քուրէ Աման, ի՛նչ կ'եղնէ ընծի լէ քիչ մի պռնօղի տուր»: Քուրէ Աման նախ կը մերժէր, կը բարկանար, ո՛չ կ'ըսէր, չէ՛ կ'ըսէր, չէր տար. մենք կ'աղաչէինք, «Քուրէ Աման, Քուրէ Աման, բրթո մի տուր բրթո մի» կ'ըսէինք ու ան կը պոռար...

– Շէնզէւէկնիր, ես ձըղի էշխէրք դլխուս պէլա՞– այսինքն փորձանք– բերեցի...:

Երբեմն տեղի կուտար մեր տղայական այս փափաքներուն, կ'երկարէր իր մետաղեայ տուփը ու կ'ըսէր. «ա՛ռ, քիչ առ հա՛...»:

Մենք Քուրէ Մամային պռնօղիի տուփին կը մօտենայինք որպէս մասունք, որպէս աւետարան, որպէս խաչ... մեր փոքր մատներուն մէջ քիչ մը պռնօղի կ'առնէինք եւ կը մօտեցնէինք մեր քթին, այնպէս՝ ինչպէս կ'ընէր Քուրէ Մաման ու սը՛փ-սը՛փ կը քաշէինք...: Անկէ յետոյ կը սկսէր արցունքի տեղատարափ մը մեր աչքերէն եւ անվերջանալի «հաբչո՛ւ»-ներ...: Այս անգամ կարգը կուգար Քուրէ Մամային ու կը խնդար մեր վրայ: Մեր արցունքի կաթիլներուն կը խառնուէին Քուրէ Մամային քրքիչներուն ուրախութեան արցունքները: Կը դառնար մեզի ու կ'ըսէր խնդալով.

– Է՛նզգէմնիր, պռնօղի քէչիլ եո՛ւր, դո՛ւք եո՛ւր...: Պռնօղիին մեղք էղէ...:

Գիտէ՞ք, մենք Քուրէ Մամային սերունդը՝ տակաւին չենք գիտեր թէ ան ինչո՛ւ չէր փոնզտար պռնօղի քաշելէ վերջ:

Քուրէ Մաման մեծ յարգանք կը վայելէր մեր տուներէն ներս. կուգար բազմոցին գլուխը կը նստէր. «Քուրէ Մամա ըս բէրճը չէլէկդի դիր», «Քուրէ Մամա ճիվդ էրկնցո՛ւ» կ'ըսէին մեր մայրերը: Քուրէ Մաման ո՛ր հայու տունը որ մտնէր, անպայման քանի մը լակոտի պորտը կտրած էր ու անոր համար ալ միշտ հոգածութեան առարկայ կը դառնար...: Մեր մայրերը իրենց կեանքը նախ Տէր Աբսէնին փոքր աւետարանին եւ յետոյ ալ Քուրէ Մամային ճարտար մատներուն կը պարտէին...:

– Սերոբին տխմրով էղէծ էտին, Քուրէ Մաման չէղնէր, ես մեռէծ ինք...:

– Քուրէ Մաման հասաւ, ըն էտին խլսէ –այսինքն ազատեցայ– ...:

– Էրբ տղէձգէն ինք, Քուրէ Մաման ըմմուն օր քովս

էկէր, ընծի հիյեց...:

Քուրէ Աման թղթախաղը չատ կը սիրէր. մաշած կուրծքին մէջ թղթախաղի տրցակ մը միշտ պատրաստ կը գտնուէր: Մեր տուներէն ներս երբ կը մտնէր, կը հաւաքէր մեր մայրերը իր չուրջը, անոնց հետ թղթախաղ կը խաղար, կը յաղթէր ալ միշտ...: Թղթախաղի ընթացքին մեր մայրերը կը ստիպուէին մոռնալ իրենց կերակուրը կրակի վրայ ու կ'այրէր ճաշը...: Չէին կրնար ըսել. «Քուրէ Աման, գաս կրէկի վրէն է, երթէմ հիյեմ»: Կը բարկանար ան.

– Հէլէ ըս խէղ լէ խէղէնք...

– Հէլէ ըս ձեռքսի դմցնիմ...:

– Հէլէ ըս ժում լէ խէղէնք...:

Եւ անշուշտ հէլէ– հէլէններով խաղը կ'երկարէր Քուրէ Աման«էնուշ խաթրին հըմէր» եւ կերակուրը, կամ մեր լեզուով՝ գաթը, տապկին կը փակէէր: Մեր հայրերը երբ իրիկուններըտուն գային ու երբ այրած, անհամ ճաշ մը իրենց առջեւը պուկիչին վրայ կը դրուէր, անոնք առաջին դգալէն վերջ կ'ըսէին մեր մայրերուն.

– Կնիկ, գաթդ վառիր... Քուրէ Աման ըսօր մըզի՞ էկէր...:

Կամ մեր մայրերը մեր հայրերուն բարկութիւնը կանխելու համար կ'ըսէին.

– Թէնէկուրը վառաւ. ի՞նչ էնիմ, Քուրէ Աման ըսօր հոս իր...:

Քուրէ Աման փրկարար էր. որեւէ կին մը կրնար, իր ամուսնոյն այրած ճաշ մը հրամցնել առանց սակայն անոր բարկութեան առարկայ դառնալու: Քուրէ Աման փրկարար էր. բոլոր տխմրով կիներուն յոյսն էր, մխիթարանքն էր, զանոնք ազատող պառաւն էր...:

Քուրէ Աման քաղաքի մէջ միակ հայ պառաւն էր որ մազերը կարմիրի կը ներկէր խընայով: Կ'առնէր իր խընան կուգար մեր տուներէն ներս, կ'ըսէր մեր մայրերուն.

– Ըըչէ, սպիտակ մազերսի կ'երեւնէն, էլի'խըննա քսէ՛...:

– Խաթուն, ըսօր մազերսի դուն խըննա քսէ...:

Քուրէ Մաման ո՛ր տան դուռը որ բաց գտնէը հոնկէ ներս կը մտնէր: Երբեմն ալ կը թակէր գոց դուռնեըը ու դրան վրայի ջախջախոյի ձայնին խառնելով իր սուր ձայնը՝ կը պոռար. «Էղջի եո՞ւր իք, եո՞ւր կորսուիր իք... օրը կըսսօր էղէւ դուք հէլէ –այսինքն դեռ– ձեր օջլոտ էրկան գիրկէն դուրս չէլէ՞ք...»: Ու կը բացուէին դռնները: Եւ Քուրէ Մամային փափաքին համաձայն կը քսէին խըննան Քուրէ մամային ճերմակ մազերուն ու յետոյ մեծ խնամքով կը լուային անոր խըննայի գոյն առած մետաքսի պէս փայլուն մազեըը...:

Մեր հայրերն ալ իրարու հետ կը մրցէին Քուրէ Մամային պռնօղի կամ թղթախաղի տրցակ մը նուիրելու համար.

– Քուրէ Մամա, ըս պռնօղին աղկիկ է, ա՛ռ:

– Քուրէ Մամա, ըս պռնօղին քըզի հըմէը առի, հիյէ ղուրթին –այսինքն տուփը– լէ Հէլէպ իչի – այսինքն Հալէբի գործ– է...:

– Քուրէ Մամա, քըզի նուր տէսթէ մի –այսինքն տրցակ մը– թուղթ բերեցի...:

Եւ Քուրէ Մաման կ'առնէր պռնօղինեըը, կը տեղաւորէր իր քրտական կարմիր գօտիին մէջ. իսկ թըղթախաղի տրցակնեըը՝ մաշած կուրծքին մէջ:

Քուրէ Մաման առանձին ապրող պառաւ մըն էր: Տիգրանակերտի նեղ եւ մութ փողոցներէն մէկուն մէջ փոքր խրճիթի մը մէջ կ'ապրէր: Տունը Ս. Կիրակոս Եկեղեցիին կալուածներէն էր: Քուրէ Մաման հոս պատսպարուած էր: Իր մասին շատ բան չէինք գիտեր: Ինքն ալ չէր պատմեր: Միայն գիտէինք թէ ան Տըպնէի կողմերէն եկած էր ու հոս կորսնցուցած էր իր միակ զաւակը, պատի մը աւերակներուն տակ:

Եւ ա՛յդքան: Անկէ յետոյ ուրիչ բան մը կար զոր չատ

լաւ գիտէինք. այն՝ թէ ամէն հայու տուն, տունն էր նաեւ Քուրէ Մամային...: Գիտէինք նաեւ թէ Քուրէ Մաման մեր մայրերուն արգանդին ալ տէրն էր: Կ'ըսէր. «Խաթունն, իգէլ տէրի տխմրով մըն էղնէս...»: «Խանըմը թէնպէյգիր – այսինքն ծուլացեր է–, տխմրով չէ»... «Ըչէ, ի՞նչ Սըգոյին գիրկէ չմտէ՞ր... էրկու տէրի է տխմրով չիս...»:

– Սէնէմ, է՞ր տխմրով չիս, ըս էչուն...: Խէչի տօնին տխմէր կ'ուզիմ...Տօնոյին ըսէ՝ թող քըզի պինդ գրկէ: Պինդ թող գրկէ, զէւէկդի տղէ էղնէ...:

Քուրէ Մամային սերունդէն չատեր այսօր հայր են, մայր են: Իսկ Քուրէ Մաման ալ Տիգրանակերտի գերեզմանատան մէջ փոքր հողակոյտ մըն է այժմ: Այս հողակոյտին տակը թաղուած է Քուրէ Մաման իր սիրուն թղթախաղերովը ու պունօղիովը: Տիգրանակերտի գերեզմանատան այցելուները. գիտեն թէ ուր կը պառկի Քուրէ Մաման: Շիրմաքար մը, անուն մը չունի ան, միայն թէ կ'ըսեն իրարու.

– Ըսիկէ Քուրէ Մամային գերըզմէննն է:

– Քուրէ Մաման հոս կը պառկի, օղորմի էրթէ հոգուն...:

– Քուրէ Մամային գերըզմէննէ էրթէնք, էղօթինք, հոգոց մի գուրցինք...:

Կ'երթան, կ'աղօթեն, հոգոց կը գուրցեն, խունկ կը վառեն անոր փոքր հողակոյտին վրայ:

Եւ Քուրէ Մամային գերեզմանին վրայ մխացող խունկը պունօղիի հոտ ունի, գիտէ՞ք...:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՄԸ

...վարպետ Մնձուրիի ճամակին...

Սիրելի Վարպետ, նամակ մը գրեցիր: Պատասխանել պէտք էր: Ուշացայ: Ներէ՛:

Վարպե՛տ, լաւ գիտես, գրելու համար մարդ լեցուելու ու յետոյ յորդելու է: Օրերով, անհամբեր, գրելու փափաքը ունեցայ բայց վերջին կաթիլը չեկաւ, վերջին կաթիլին հետ միասին վերջակէտ կ'ուզէի դնել նամակիս:

Ապսպրանքով գրականութիւն չըլլար, լաւ գիտես: Անմիջապէս պատասխանել դժուար եղաւ ինծի համար. ուզեցի, փափաքեցայ կարճ գրել, կարճ գրելով սիրտս բանալ քեզ: Կարճ գրելու համար երկար խորհելու է. ի՞նչ ընեմ...:

Նախ՝ ընդունէ թէ մեծ պատիւ մըն էր ինծի համար հրապարակով գրած նամակդ: Հիմա ուրկէ՞ զամ ուրկէ՞ սկսիմ: Հայերէն նամակ գրել դժուար է Վարպետ: Դժուար է մանաւանդ ինծի պէս մէկու մը համար: Թէ ինչու, պատմեմ:

Ես Հայերէն տառերը երբ առաջին անգամ մեր այդ կողմերը՝ Տիգրանակերտի մէջ ճանչցայ, տասներեք տարեկան էի: Մեր Տիգրանակերտի Տէր Արսէնը կար: Կիրակիները երբ եկեղեցին, այսինքն ժամը՝ չապիկ կը հագուէի Տէր Արսէնն ալ խորանէն «Առէ՛ք կերէ՛ք» կ'ըսէր: Ես բան մը չէի հասկնար: «Կերէ՛ք»ը գիտէի միայն: Մեր հայրերը, մեր մայրերը այդպէս կ'ըսէին երբ սեղան կը նստէինք. ըսել կ'ուզեմ կը չոքէինք. կը նստէինք գետին փռուած փսիաթի մը վրան՝ պուկիչի մը չուրջը: Եւ կ'ուտէինք այնպէս ինչպէս մեր մայրերը, մեր հայրերը կ'ըսէին, այնպէս ինչպէս Տէր Արսէնը կ'ըսէր:

Լուբիա կ'ուտէինք՝ սմնտրիկ, ոսպ կ'ուտէինք:

Աղկիկ կ'ուտէինք: Երբ Տէր Արսէնը ժամուն մէջ մեզի կը դառնար ու «կերէ՛ք» կ'ըսէր, ես պէտք է ըսեմ որ միայն կը հասկնայի թէ բան մը պէտք է ուտել, բայց ի՞նչ...: Երբ արարողութիւնը կը վերջանար դուրս կ'ելլէինք «ժէմ»էն, մեզի մաս կուտային, կ'ուտէինք: Այն ատենմիայն կը խորհէի թէ չորս ժամ ոտքի կենալէ յետոյ «բրդո մի», այսինքն պատառ մը մաս ուտելու համար էր Տէր Արսէնին աղօթքը: Բայց կ'արժէ՞ր:

Տղայական մտայնութիւն էր մերինը: Բայց ուրիշ ճար չկար. տարբեր ձեւով խորհիլ մեզի համար դժուար էր: Բան մը չէինք գիտեր մեր աղօթքին մասին եւ եկեղեցի ալ չապիկ հագուելու սիրոյն կ'երթայինք:

Մենք հայերէն մեր գիրերը չէինք ճանչնար. այսինքն եթէ այբը տեսնէինք երբէք այբ ըլլալը չէինք հասկըննար: Օր մը սակայն այբը, բենը, գիմը ճանչնալու էի, Վարպետ:

Տէր Արսէնը հօրս հետ խօսեր է. ի՞նչ խօսեր է, ինչ «զուրցեր» է չեմ գիտեր եւ ես հօրս հրամայական խօսքը կախեցի բլթակներէս:

– Ըս տէֆթէրը քէլէմը –այսինքն տետրակն ու մատիտը– առ, գնէ՛ Տէր Պապային տունէ:

Ես բան մը չէի կրցած հասկնալ, հօրս ալ բան չէի հարցուցած, չէի կրցած հարցնել, չէի կրցած ըսել. «է՞ր մըն. երթէմ Տէրպապային տունէ...»: Առած էի տետրակն ու մատիտը եւ եէմէնիս – այսինքն տրեխս–չրի՛խկ–չրի՛խկ քաշելով գացած էի Տէր Արսէնին տունը:

Տէր Արսէնը մեզմէ երկու փողոց անդին, Ս. Կիրակոս եկեղեցիին պատկանող տան մը մէջ կը բնակէր: Նոյն տունը կը բնակէին պառաւներ՝ Փռուշ Պաճօն, Թօփալ –կաղ– Թիւմէն, նաեւ կոյր կարճ կարապետը: Փողոցի դրան ջախջախուն զարկի, երէցկինը՝ գիրուկ կինը դուռը բացաւ: Ըսի.

– Էրէսգին պաճօ, Տէրպապային էկէ, եսի հայրիկս ճէմբից...:

Երէցկինը բան մը չհարցուց, գիս ներս առաւ, տեղ

մը ցոյց տուաւ, հոն նստայ: Ամառուան չատ տաք օր մըն էր: Մեր Տիգրանակերտի ամառները արդէն չոգիով կրակ է:

– Տէր պապան քննուկ է «այսինքն կը քնանայ» երէցկինը ու գնաց Փռուշպաճոյին քովը նստաւ բուրդէ գուլպայ հիւսել սկսաւ: Ես մնացի նստած տեղս: Տետրակը ծունկերուս վրան՝ մատիտը ձեռքս՝ ժամանակ անցաւ, ինծի համար չատ երկար ժամանակ: Ես այդքան ժամուայ մէջ կրնայի երեք ժում քարեգընդակի խաղ խաղալ, երեք ժում ճաչել, երեք ժում ալ Տիգրիս գետը երթալ ու լողալ եւ ուրիշ անգամ ալ իշամեղուներու բոյնը խանգարել...:

Ձերկարեմ... կարճ պիտի գրէի...:

Տէր Արսէնը կէսօրուան քունէն արթնցաւ. եկաւ երեսը լուաց երէցկինին ջրհորէն քաշած պաղ ջուրով ու հաստ մատներովը երկար մօրուքը սանտրեց:

Տէր Արսէնը Տիգրանակերտի միակ քահանան էր Հայոց: Ուրիշ մը չկար: Տէրիքի, Լիճէի, Էլազիղի, Մալաթիայի ալ քահանան էր: Տարին մէկ երկու անգամ այդ կողմերն ալ կ'երթար, հաւաքաբար մկրտութիւն կամ պսակ կը կնքէր կուգար:

Տէր Արսէնը երեսը լուալէ յետոյ երէցկինին ըսաւ. «մըզի պզով –սառով– թան մը էրէ'...»: Երէցկինը գնաց «թոնտրտուն», պատէն կախուած մածունի տոպրակը իջեցուց: Մածունի տոպրակէն թը'փ–թը'փ ջուրի կաթիլներ կը կաթէին քրտինքի պէս: Բացաւ տոպրակին բերանը, քակեց չուանը ու երեք ղգալ մածուն առաւ, վրան աւելցուց հորէն քաշուած պզով պաղ ջուր ու փայտէ ղգալով մը խառնեց. մածունը հալեցաւ. թանը փրփրեցաւ, երէցկինը գաւաթ մը թան լեցուց ինծի հրամցուց. առի խմեցի, աղկիկ էր, պաղ էր: Յետոյ թասը երկարեց տուաւ Տէր Արսէնին:

Տէր Արսէնը թասը ձեռքին՝ եկաւ քովս բազմոցին վրայ կոկոզեց նստաւ. թասը չրթներուն տարաւ, կուշտ մը խմեց, ամբողջ թաս մը թանը լմնցուց: Տէր Արսէնին

պեխերը, մօրուքը ճերմկցան: Ձեռոյ ինծի դառնալով ըսաւ. «ըսօր քըզի հետ հէյրէն մըն սորվինք, այբենգիմը մըն սորվինք...»:

Տէր Արսէնը ինծի այդ օր առաջին անգամ սորվեցուց այբը, բենը, գիմը եւ դան: Ես այդ օր առաջին անգամ հասկցայ թէ մեր այբը երբէք չէր նմաներ մինչեւ այն ատեն իմ սորված այերուն, պէյերուն, ճէյերուն...:

Ես թէեւ հինգ տարեկանիս ալ մեր այբը, բենը, գիմը ճանչնալու համար փորձ մը ըրած էի, բայց չէի յաջողած: Սա ալ կտրուկ պատմեմ, սա ալ գրեմ: Ի՞նչ ընեմ Վարպետ, «գրէ՛, մի՛ կենար, օրերէդ, ժամերէդ գողցիր, գրէ՛» կ'ըսես: Եւ ահա կը գրեմ: Դուն երբ «գրէ՛» կ'ըսես այլեւս ես ի՞նչ կրնամ ընել...:

Այո Վարպետ, երբ հինգ տարեկան էի՝ օր մը հայրս գիս առաւ, ձեռքէս բռնեց, վարժուհի Օժին ըսուած ծերուկ կնոջ մը տունը տարաւ: Վարժուհի Օժինը ատենօք, ինչպէս կ'ըսեն էր երբեմն, կամ հին ատենները, մեր Տիգրանակերտի մէջ չեմ գիտեր որ վարժարանին մանկապարտիզպանուհին է եղեր. ատոնք վերջը սորվեցայ: Երբ՛ դպրոցները գոցուեր են, հայերէն գրել կարդալ գիտցողներուն թիւը Քէօսէ Աստուրին մօրուքին թելերուն թիւին չափ հազիւ մնացեր է, ծներ է մեր սերունդը:

Վարպետ, խօսքին մէկը կը ձգեմ միւսին կ'անցնիմ, ներէ՛: Դուն ալ երբեմն պատմածներուդ մէջ նոյնը կ'ընես: Կ'երեւի մարդ երբ գրիչը ձեռք կ'առնէ, այլեւս ճամբան կը չուարի: Ըսելիք չատ բան, գրելիք չատ բան ունենալէն է, ինչ է:

Շաբաթ մը վարժուհի Օժինին տունը գացի եկայ: Երբ չաբաթ մը վերջ հայրս ինծի հարցուց թէ ի՛նչ սորվեցայ, ես պատասխանեցի հօրս. «Հէչ բէն մի չսովրեցէ...»:

Ես հոն փոխանակ այբենգիմը սորվելու, ուրիշ բաներ սորված էի: Վարժուհի Օժինը թոռնիկ մը ունէր: Նոր ծնած էր: Քանի մը ամսուան լակոտ մը: Զալըճի –նուագող– Հայկին տղան էր: Ո՛չ, ո՛չ աղջիկ մըն էր: Հայրը, հարսանիքներուն ճիւմպիւշ կը նուագէր· անոր համար իրեն չալղըճի կ՚ըսէին: Այս բզէզը չատ կուլար: Կաճօրէն մը չինած, մէջը դրած էին: Մեր այդ կողմերը, ինչպէս գիտես, երեխաները օրօրոցներով կը քնացնեն: Դէմ դիմաց երկու պատին երկու հատ մեխ, այսինքն գամ կը գամեն, յետոյ գամերէն երկու հատ չուան կ՚երկարեն, կը կապեն, վրան ալ լաթ մըկ՚անցընեն ,լաթին վրայ բարակ անկողին մը կը դնեն ու երեխան կը պառկեցնեն մէջը ու մէյ մը աջ մէյ մը ձախ կ՚օրօրեն, մինչեւ որ գինովնայ ու քնանայ···:

Ես չաբաթ մը, ամբողջ չաբաթ մը երբ լակոտը լացաւ կաճօրէնը, այսինքն օրօրոցը չարժեցի: Երբ երեխան ձայնը կտրեց քնացաւ, ինծի՝ «դասդ վերջացաւ, տուն գնա՛» ըսին···: Կեանքիս մէջ առաջին դասս այս եղած էր:

Սիրելի Վարպետ, երբ ասոնք հօրս պատմեցի, չատ նեղուեցաւ: «Ըսանց բէն չէղնէ» ըսաւ ու կրկին հարցուց· «ուրուշ, ուրուշ բէն մի՞ չսովրցէ՞ր»:

Սորվածս ըսի: Սա քառեակ մըն էր: Վարժուհի Օժինին դրացի ճահէլ աղջիկները կ՚ըսէին·

«Էղջի էնուննդ էղսէ
Շըպէքէն քըզի տըսսէ (չըպէք –պատուհան)·
Էկօ էղջիկ պէք մի տուր (պէք –պաչիկ–)·
Էղնէմ պէպուդի փէսէ···»

Իմ առաջին դպրոցէս սորվածներս երբ հօրս պատմեցի, հայրս ապտակով մը չրջանաւարտ ըրաւ զիս: Եւ այսպէս վարպետ: Երբ հայրս մանկապարտէզէն չրջանաւարտ ըրաւ եւ տարիները անցան գացին, ես սկսայ Տէր Արսէնին քով ա–պը–ապ, պա–պը–պապ ըսելով հայերէն կարդալ: Բայց միայն կարդալ: Կարդացած–

ներս չէի հասկնար: Բառերը դժուար կուգային. ցորենին ցոն, ձուկին ձան երբ կը տեսնէի աչքերս չիլ կ'ըլլային: Երբ խաղողին խէն ալ սորվեցայ, տասնըչորս տարեկան էի:

Գիտես վարպետ, մեր այդ կողմերը երբ տղայ մը տասնըչորս տարեկան է, այլեւս էրիկ է, էրիկմարդ է: Է՛, էրիկմարդ մըն ալ ամուսնանալ, տուն տեղ ունենալ կ'ուզէ չէ՞...: Ես ալ այդպէս ուզեցի: Ջեղաւ: Ձիս ծրարեցին այս անգամ Իսթանպուլ ղրկեցին: «Գնէ՛, Հէյերէն սովրէ» ըսին:

Եկայ: Հէյէն անդին հոս Իսթանպուլի Պէզճեան Վարժարանին մէջ սորվեցայ: Հոս դասընկերներս հայերէն կը խօսէին, ես բան մը չէի հասկնար: Ես ալ հայերէն կը խօսէի, բայց իմ ըսածներս ու անոնց ըսածները տարբեր էին:

Ես կ'ըսէի օտէճէմէն, անոնք կ'ըսէին կօչիկ...:

Ես կ'ըսէի ակռագործ, անոնք կ'ըսէին ատամնաբոյժ: Ես կ'ըսէի ճիվ, անոնք կ'ըսէին ոտք: Անոնց կռնակը իմ բէճս էր, անոնց պատռեցաւ ըսածին ես կ'ըսէի խզտէ...:

Ջերկարեմ: Անոնց «ինչո՞ւ դուն հայերէն չես գիտեր» հարցումին դէմ ես ինծի կը հարցնէի. «է՞ր ընծի ըսանց բէն կը հէրցնին...»:

Որոշած էի: Անոնք գրաբար կը զուրցեն կոր...: Մեր այդ կողմերը երբ բայերուն եռեւը «կոր»ը դնես գրաբար խօսած կ'ըլլաս:

Սիրելի վարպետ, Պէզճեանին մէջ առաջին անգամ ծանօթացայ Պետրոս Դուրեանին եւ անոր «Լճակ» քերթուածին: Երբ «Թանգարան»ը որպէս դասագիրք տուին ձեռքս, ոսկոր կլլած չան պէս կարմրեցայ ամօթէս ու սկսայ խորհիլ թէ մինչեւ երբ այս տառերը իրենց վրէժը պիտի լուծէին. ինձ պէս գաւառացի տղու մը մեղքը ի՞նչ էր:

Պէզճեանէն յետոյ կերոնական վարժարան անցայ: Կեդրոնականին մէջ քիչ մը եւս գրաբար սորվելու երբ

կը պատրաստուէի, այս անգամ իրական գրաբարը որպէս հայերէնի դաս դէմս բերին: Ալ ախորժակ ունիս կեր, կեր ըսին:

Ջերկարեմ: Հոն քիչ մըն ալ առանց «կոր»ի գրաբար սորվեցայ:

Հիմա՝ քիչ մը գրաբար, քիչ մը աշխարհաբար, քիչ մըն ալ իմ քրտերէնով խառն հայերէնովս ջանացի նամակիդ պատասխանել: Այլեւս հաւանաբար չատ աւելի յստակ է թէ նամակիդ պատասխանը ինչո՞ւ, էր ուշացաւ:

Դպրեվանքի մասին չատ բան չունիմ ըսելիք: Վեց տարի պաշտօնավարեցի հոն: Աշխատեցայ որպէսզի Սվասէն, Մալաթիայէն, Տիգրանակերտէն, Սղերդէն, Անտիոքէն եկած տղոց քիչ մը իմ սորված գրաբարս սորվեցնեմ: Տուի այն ինչ որ սորված էի: Տուի այն ինչ որ սորվեցուցած էին:

Հիմա ինչ բուրդ կը բանիմ:

Հիմա Տօլապտէրէն եմ Վարպետ:

Այն երբեմնի Տօլապտէրէն ուր դուն ալ հացագործ էիր, հաց կը ծախէիր:

Հոս փոքր գործատեղի մը ունիմ: Ժանգոտած երկաթները կը մաքրեմ, այնպէս ինչպէս Տէր Արսէնը ջանացած էր իմ ժանգոտած ուղեղս մաքրել, զտել զիս, մարդ կերտել: Ֆրանսերէնով կալվանօբլաթի կ'ըսեն ինչ, այդ կ'ընեմ: «Ուրկէ՞ ուր» մի ըսեր· գործ է, հացի դրամ է գիտես: Դուն որ հացագործ էիր լաւ կը հասկըննաս:

Գործատեղիս հինգ հատ Սիւրեանի գործաւոր կայ· անոնց հետ միասին կ'աշխատինք: Միտրաթի կողմերէն են: Քրտերէնով խառն լեզու մը կը խօսին: Թուխլաթի կ'ըսեն իրենց լեզուին: «Թուխ» կ'ըսեն, «եկուր» ըսել կ'ուզեն: Թրքերէն գրեթէ չեն գիտեր: Իրարո՞ւհետ քիչ մը քրտերէն, քիչ մը թրքերէն խօսելով գործատեղի կը բանեցնենք: Երկուքին անունը Լէխտօ է, մէկը Իսհաք, մէկը՝ Իսա, միւսին ալ՝ Շինօ:

Կէսօրներուն թանին մէջ հաց կը բրդեն, դգալ առ դգալ կ'ուտեն: Երբ զիս տեսնեն՝ կը ձայնեն քրտերէնով.

– Ուստա, վերէ նան պուխէ...:

Գիտես, ըսել կ'ուզեն «վարպետ, եկուր հաց կեր»:

Կ'առնեմ բրդո մը հաց, կը թաթխեմ թանին մէջ, կ'ուտեմ:

– Պաչ է, բըր պաչ է կ'ըսեմ, աղուոր է, չատ աղուոր է, կը խնդանք:

Վարպետ, օր մը Տօլապտէրէ եկուր, թանին մէջ հաց բրդենք, միասին դգալ դգալ ուտենք...: Ի՞նչ կ'ըսես...:

Կուգա՞ս:

Հէ Վարպետ, կուգա՞ս...:

ՄԵՍՏԱՆ

Մեստանը մեր տան կատուն էր: Եթէ «օղուրդ» այսինքն ճիչդ խօսք ընել պէտք է, մենք մեր կատուին Մեստան կ'ըսէինք: Ո՞վ մկրտած էր, ե՞րբ մկրտուած էր, ո՞ր աւազանին մէջ, որո՞ւն կողմէ մկրտուած էր անիկա ա՛լ չէինք գիտեր: Կարճ խօսքով՝ մենք մեր տան մէջ գիչեր մը գտանք զայն մեր սեղանին մօտը:

Նախապէս ալ պատմած էի. մենք սեղան երբ որ կ'ըսենք, կը հասկնանք գետին փռուած ծածկոց մը որուն վրայ դրուած է պղինձէ պուկիչ (սինի) մը. անոր չուրջը կը չոքենք, այսինքն՝ կը չարուինք, կը նստինք մենք՝ հայր, մայր, քոյր, եղբայր, մեծ մայր, մեծ հայր եւ եղբայր եղբայր, քոյր եղբայր...:

Աղկիկ զուրցենք, օղուրդ զուրցենք, այսինքն՝ ճիչդ ու ճչրտէր զուրցենք, Մեստանը երբ մեր սեղանին չուրջն էր, առաջին անգամ կամ ինչպէս մենք կ'ըսենք՝ էղլի խեղ մայրս նչմարեց զայն ու ըսաւ. «ըս կէտուն եո՞ւրցէն էկէւ»: Մենք բոլորս, հայր մայր, քոյր եղբայր, եղբայր եղբայր, քոյր եղբայրներով մօրս ձեռքի ոսպէ ապուրով լեցուն չերեփին ու Մեստանին պլուխը քով քովի տեսանք: Մայրս լեցուն չերեփը մեր առջեւի խոչոր պնակին մէջ պարպելէ յետոյ, նոյն չերեփով Մեստանին գլխուն իջեցուց հարուածը.

– Փը՛չտ, տէ՛ միրատ փըչտ:

Մեստանը երբ ահագին խոչոր չերեփին հետը ծանօթացաւ, փախաւ գնաց վառարանին մօտ ապահով տեղ մը փնտռեց: Ու մենք մինչ ոսպէ ապուրը «կը դզլէինք» մեծ ախորժակով, Մեստանն ալ իր թաթերովը գլուխը կը մաքրէր եւ կը լիզէր...:

Ճաչէն վերջ մայրս, մեր ախորժակէն աւելցած բերանաբաց սանը վերցուց պուկիչին վրայէն. մեծ մայրս ծածկոցի վրայի հացի փչրանքներուն վերջին

հատիկներն ալ հաւաքեց ափին մէջ ու բերանը նետելով սկսաւ ծամել անվերջանալիօրէն...: Քոյրս գետին փռուած ծածկոցը հաւաքեց, հայրս ելաւ գնաց իր պապենական անկիւնը, բազմոցին գլուխը չոքեց: Փոքր քոյրս սկսաւ եղունգը կրծել, փոքր եղբայրս ցուցամատովը երբ անուշ անուշ քիթը կը խառնէր, մայրս Մեստանին կից մը տուաւ.

«Փը՛չտ, տէ՛ միրատ փը՛չտ»:

Մեստանը քունէն արթնցաւ. սարսափած, քիչ մըն ալ չուարած, վազեց գնաց բազմոցին տակը մտաւ: Քոյրս Մեստանին ետեւէն վազելով գնաց բազմոցին տակէն ձայնեց. «փը՛չտ, տէ՛ միրատ փըչտ»: Մեստանը պոչը ազատեց քրոջս ձեռքէն, եկաւ մեծ մօրս փէշին տակ ապահով տեղ մը փնտռեց: Մեծ մայրս երբ երկար պասմայէ(1) իր փէշին եւ նոյնպէս պասմայէ իր երկար վարտիքին տակը տաքութիւն մը զգաց, կէս քուն կէս արթուն՝ «փը՛չտ, տէ՛ միրատ փըչտ» ըսաւ հազիւ լսելի ձայնով մը ու կրկին չարունակեց մրափել: Մեստանը մեծ մօրս «փըչտ»ը գրեթէ չիմացաւ, քիչ մըն ալ աներեսութեան տուաւ: Մեծ մայրս արդէն իր ըսածը ինքը չէր իմացած. այնպէս որ այն գիշեր Մեստանը մեծ մօրս պասմայէ երկար հագուստին եւ երկար վարտիքին միջեւ հիւր մնաց:

Յաջորդ օր ես Մեստանը առաջին անգամ տեսայ մեր տանիքին վրայ ջրթոնին(2) քովը: Երբ տուն կ'ըսեմ, տանիք կ'ըսեմ, դուք կը հասկնաք սալօն, սալ ա մանժէ, հիւրանոց, խոհանոց, ննջասենեակ, ո՛չ: Մեր տունը պարզ սենեակ է: Այս սենեակը չինելու համար ճարտարապետի պէտք չկայ: Ամէն մարդ իր սենեակին ճարտարապետն է: Եթէ քիչ մը սեփական հոդ ունիք, գործը դիւրին է. կը կանչէք լաւ քէրբիճ, այսինքն՝

(1) պասմա–տեսակ մը կտաւ:

(2) ջրթոն–կոր փայտի կտոր որուն մէջէն տանիքի ջուրը կը վազէ:

աղիւս կտրող մը ու կ'ըսէք. «ընծի տէնիր մի չինէ...»: Ան հաչիւ կ'ընէ ու կ'ըսէ. «Տիգրօ էղբէր, տասնըեօթ հէտ տիրէկ – այսինքն՝ գերան–, չուրս տոպրէկ էլ էրտ – այսինքն՝ յարդ– պէտք է:

Դուք կ'ապահովէք տասնըեօթը հատ գերանը եւ չորս տոպրակ ալ յարդ ու ան գործի կը սկսի: Վարպետ Նորապետը երկու մշակ կ'առնէ ու կուգայ, Մչէկ Սէրգիս ու Մչէկ Մանօն. անոնք մշակ ծնած են: Նորապետը կը ձայնէ իր մշակներուն.

– Սէրգիս, դուն չուրս մէթրօ ըսանց փորէ...: Մանօ, դուն լէ ըսկ քէրի մընէն, այսինքն՝ այս քարէն, դէյզի ըս ճըղըզ –այսինքն մինչեւ աս գիծը– փորէ:

Կը փորեն, փոսը կը լեցնեն քարերով ու կիրով. տան հիմը արդէն պատրաստ է: Պատրաստ է նաեւ վարպետ Նորապետը՝ հիւսելու տան չորս պատերը: Քով քովի կը շարէ նախապէս պատրաստուած՝ հողէ, ջուրէ եւ յարդէ խառնուրդ եւ արեւի տակը չորցած քէրբիճները եւ կը հիւսէ պատերը ցեխով. կը ձգէ երկու հատ պզտիկ «չըպէք» այսինքն՝ պատուհան եւ դուռ մը:

Երբ չորս պատերը պատրաստ են ու ցեխով ծեփուած են, կը մնայ պատերու լայնքին երկարել տասնըեօթը հատ գերանը կէս մէթր բացուածքեամբ: Վարպետ Նորապետը վարպետ է, կը չինէ այս բոլորը չատ չուտ եւ կարճ ատենէն: Կը գոցէ տիրէկներուն վրան փէտով, տէխտէկով ու ընուրէ վրէն լէ հող կը լեցնէ: Ջուր կը լեցնէ յարդ. կը լեցնէ, կը շաղուէ, կարծես թէ խմոր կը շաղուէ: Եւ երբ վարպետ Նորապետին, Մչէկ Սէրգիսին ու Մչէկ Մանոյին քրտինքներուն խառնուած կ'երթայ ու կուգայ ծանր լողքարը, տանիքը հարթուած է այլեւս. ուրեմն տունը պատրաստ է, տանիքը զօրաւոր...:

Եւ այս տանիքին տակը երբ մենք կը խմենք ոսպէ ապուրը, կ'ուտենք պճեղ մը սոխը կորեկի հացին հետ միասին, ըսել է թէ ձմեռ է, դուրսն ալ ճեփճերմակ...:

Երբ Մեստանը տեսաւ թէ մեր տունը մեծ մօրս

վարտիքին չափ հազիւ կայ, ելաւ ինքնիրեն տեղ մը փնտռեց ու գտաւ ալ: Մեստանը մեր տանիքին վրայ, լողքարին եւ ջրթոնին միջեւ տեղաւորուեցաւ:

Մեստանը խելացի կատու մըն էր: Սա պաղ եւ ճերմակ գիշերը երբ մեր տանիքին վրայ Տիգրանակերտի բուքին հետ կը ձայնակցէր եւ անդադար կը մլաւէր, գիտէր թէ վարը մեր սենեակին մէջ մայրս հօրս գրկին մէջ հազիւ իր տեղը գտած էր: Քոյրս փոքր եղբօրս հետ նոյն վերմակը դեռ չէր կրցած բաժնել եւ ես իտարէյի, այսինքն՝ փոքր քարիւղի լամբարին աղօտ լոյսին տակ մեր տառնըեօթը տիրեկները հաւմրելէ յոգնած քնանալ կ՚ուզէի:

Մեստանը խելացի կատու մըն էր: Գիտէր թէ մեր տունը մեծ մօրս պատմայէ վարտիքին չափ նեղ է եւ եթէ երբէք քիչ մըն ալ տեղ գտնուէր, յաջորդ տարի մենք ուրիշ եղբայր մըն ալ պիտի ունենայինք:

Մեստանը խելացի կատու մըն էր: Իր մայր լեզուին չափ գիտէր եւ կը հասկնար քրտերէննն ալ: Եւ առաջին օրէն հասկցաւ թէ ի՛նչ կը նշանակէր մեր տան կատուն ըլլալ եւ մենք ինչո՛ւ համար իրեն կ՚ըսէինք· «փը՛չտ, տէ՛ միրատ փըչտ···»:

ՀԱՑ ՀԱՑ ՀԱՑ

Մեր այդ կողմերը, ըսել կ'ուզեմ Տիգրանակերտի մէջ, չատ հացկ'ուտենք: Առանց հացի ճաշել, առանց հացի փոր կշտացնելը փորձել կը նշանակէ անօթութեան մասին զաղափար չունենալ: Մենք հացը ո՞րքան կը սիրենք, ո՞րքան կ'ուտենք, ատիկա մեր խօսակցութենէն ալ յայտնի է արդէն: Ջենք ըսեր «եկուր ճաշենք», կ'ըսենք «էկո հէց ուտինք»: Ջենք հարցներ ճաշի պահուն եկող մէկու մը թէ «ճաշա՞ծ ես» կամ «անօթի՞ ես», այլ կը հարցնենք՝ «հէց կերի՞ր իս»: Մենք կը հաւատանք թէ երբ մէկը հաց չէ կերած, ըսել է թէ անօթի է, ըսել է թէ, մեր լեզուով, քղցէծ է:

Մենք մեր տուներէն ներս ունինք մառան մը կամ գիլէր մը: Մառանը լեցուն կ'ըլլայ հաստփոր կարասներով: Կարասներուն մէջ ի՞նչ կը գտնուի: Ըսեմ. նախ՝ հաստփոր կարասներուն ամէնէն հաստփորը լեցուն կ'ըլլայ ալիւրով: Անոր քով կարգով, ըսել կ'ուզեմ հասակի կարգով կուգան կը չարուին միւս կարասները, սմնտրիկի կարասը, ճաւարի կարասը, սիսեռի, ոսպի, լուբիայի կարասները: Ուրիշ կարասներ ալ ունինք: Տըմսի, այսինքն՝ ռուփի, անոր քով դրացի են չամիչի, պաստեղի, չարոցի կարասները:

Մեր այդ կողմերը ընտանիքի մը հարստութիւնը իր գիլէրին մեծութենէն, իր մառանի կարասներուն մեծութենէն, անոնց ալ հաստփոր կամ նիհարակազմ ըլլալէն յայտնի կ'ըլլայ: Իսկ եթէ տան մը կարասները պարապ են, այդ տան «հէլը» այսինքն վիճակը դէչ է, բերիչան է, ցաւալի է...: Մենք կ'աղօթենք կամ՝ էղօթք կ'էնինք ու կ'ըսենք.

– Աստուած մէրդու կէրէսէ պէրէպ չէնէ...:

– Հէյր էբրէհէմի խերն ու պէրէքէթը պէկէս չեղնէ կէրէսնիրէն...:

Ու անոր համար ալ մեր մայրերը կը մրցին իրարու հետ ամէն չաբաթ պատարագէն վերջ որպէսզի լրացըննեն իրենց պակաս նշխարները. ամէն կարասին մէյմէկ նշխար... Իսկ Տէր Արսէնը կուտայ միայն մէկ նշխար...

Մեր կարասները երկու գոյն կ'ըլլան. մենք մոխրագոյն կարասներուն մէջ սիսեռը, սմնտրիկը, ծեծածը, ալիւրը կը դնենք: Կանանչ կարասներուն մէջն ալ պանիրը, ռուփը, չամիչը, չարոցը, աղը, իւղը կը լեցնենք:

Եթէ մայրս խմոր կը չաղուէ կամ թէնէկուր կ'եփէ եւ եթէ գիլէրէն, մառանէն բան մը առնելու պէտք զգայ ու ինք չ'ուզեր խմորոտ ձեռքերովը ելլել տաշտին քովէն, կը ձայնէ մեզի, ինծի, եղբօրս, քրոջս ու կ'ըսէ.

– Էղջի էնի, քրոջս անունը Անի է, գիլէրէն քիչ մի էղ բեր...:

Քոյրս կը վազէ կ'երթայ աղի կարասին մօտը. տախտակէ կլոր կափարիչը կը վերցնէ, կը վերցնէ նաեւ կափարիչին տակի ծածկոցը ու ձեռքը կը խոթէ կարասին մէջ եւ բուռ մը աղ կ'առնէ կը բերէ կուտայ մօրս. ան ալ աղը կ'առնէ ալիւրին կը խառնէ, ինքնիրեն քանի մը անգամ անլսելի ձայնով մը էղօթք կը զուրցէ ու կը շարունակէ խմոր չաղուելու...: Քիչ վերջ կրկին կը ձայնէ.

– Սոբէ՛, գիլէրէն լիւլիւկը բեր:

Սոբէն, միւս քոյրս, էնիին պզտիկը, Արտեմիս է անունը. կարճահասակ գիրուկ բան մըն է. կարճահասակ է անոր համար ալ մենք Սոբէ կ'ըսենք անոր: Էր երբեմն Սոբէ անունով պառաւ մը ապրեր է Տիգրանակերտի մէջ. Սոբէին հասակը չատ կարճ է եղեր. կէրճ կէրէպիտին հասակին չափ է եղեր: Անոր համար է որ մեր այդ կողմերը կարճահասակ աղջիկներուն Սոբէ կ'ըսենք: Իսկ մանչերուն ալ՝ կէրճ կէրէպիտ...: Սոբէն եւ կէրճ կէրէպիտը չատոնց մեռան եւ հող դարձան իսկ իրենց անունները մնացին մեր սերունդին...:

– Սոբէ՛, տը հատէ՛, լիւլիւկը բե՛ր…:

Սոբէն կ՚երթայ գիւղը· կ՚ուշանայ· մայրս կը գժժէ, այսինքն կը պոռայ·

– Տը հատէ՛, բզէզ, եո՞ւր մնէց լիւլիւկը:

– Մէմէ, լիւլիւկը եո՞ւր դրիր իս, հոս չգէ՛:…:

–Էշդ գոռնէ էղջի, պօյէդ բարձր լիւլիւկը չտըսէ՞ր…:

Սոբէն կը նայի չորսդին իր հասակէն բարձր լիւլիւկը գտնելու համար ու մինչ այդ մայրս կը չարունակէ·

– Գոռանին իգէր գլխուդ… մեծ գուշխանային, էնիի պուկիչին քովը հիյ՛…:

Սոբէն՝ էնիի պուկիչին քովը, մեծ գուշխանային մօտը կը գտնէ լիւլիւկը, կը բերէ կուտայ մօրս: Մայրս կ՚առնէ լիւլիւկը, կը չոքէ կը նստի հէպէչին, այսինքն՝ կրակարանին դէմը, անթեղուած ածուխ մը կ՚առնէ փոչիներուն մէջէն· կը չարէ անոր չուրջն ալ միւս ածուխները ու կը սկսի լիւլիւկով փչել…:

Լիւլիւկը՝ սրինգի նման կը փչէ մայրս: Արդէն սա լիւլիւկ ըսուածն ալ սրինգի նման երկար, սրինգի մը չափ եւ անոր հաստութեամբ, պարզ երկաթէ խողովակ մըն է, որուն մէկ ծայրէն կը փչեն, միւս ծայրէն հով կ՚ելլէ· հովը պզտիկ ծակի մը մէջէն է որ դուրս կ՚ելլէ, այնպէս որ զօրաւոր կը փչէ: Մայրս խորունկ չունչ մը կ՚առնէ, այտերը կ՚ուռին, բերանը կը լեցուի Աստուծոյ տուած օդով ու կ՚ուռի էլէլոյի մը նման· հնդկահաւի մը պէս ըսել կուզեմ…: Ու կը փչէ… ու կը փչէ: Կրակ վառելու կ՚աշխատի: Մայրս քանի մը անգամ հնդկահաւի պէս ուռեցէ վերջ, ածուխները կը սկսին կայծերը ցոյց տալ· մայրս զանոնք նորէն ուշադրութեամբ կը չարէ հէպէչին մէջ ու լիւլիւկով մէյ մը աջէն, մէյ մը ձախէն կը փչէ հա՛ կը փչէ:

Կրակը երբ որ պատրաստ է, հէպէչին՝ վրայ կը տեղաւորէ երկաթէ եռոտանի մը որուն մենք կ՚ըսենք կէսկէրէնք: Կէսկէրէնքին, այսինքն կասկարային ալ

վրան կը դնէ կը տեղաւորէ սաճը. սաճը՝ սա ձեր գիտցած՝ վրան նօսր հաց եփուելիք՝ փորին կէց մը զարնուած, կռնակը դուրս ելած թիթեղի տափակ կտորը...:

Սաճը երբ կրակին վրայ կը տաքնայ եւ ինքզինքը դժոխքի մէջ կը զգայ, մայրս միւս կողմէ փայտէ կլոր սեղանին վրայ ճարպիկ մատներովը գունտ մը խմորը կը վերածէ սիկարի թուղթի պէս բարակ եուխայի ու կը դնէ սաճինվրայ. բարակ խմորի տերեւը կը սկսի եփիլ եւ քիչ մըն ալ կ'ուռի: Եփած նօսր հացը կ'առնէ կը դնէ գետինը չորի մը վրայ ու երկրորդ մը կը պատրաստէ ու խը՛չտ կը դնէ սաճին վրայ: Մայրս երբ երեսուն քառասուն անգամ նոյն չարժումները կը կրկնէ վարպետօրէն՝ մենք կը դիտենք զինքը մեծ ուշադրութեամբ եւ անհամբերութեամբ:

Եւ երբ վերջին խը՛չտն ալ կ'լմացուի, կը վերջանայ նաեւ մեր համբերութիւնն ալ ու մենք կը վազենք գիւղը. կ'երթանք պանիրի կարասին մօտ, բրդոտ մի պանիր մեր ձեռքերուն մէջ կուգանք կը կենանք մօրս մօտ: Ան կուտայ մեզի մէյմէկ տաք եուխա. մենք կը փաթթենք պանիրը նօսր հացին մէջ այնպէս ինչպէս մեր ծնած օրը մեզ փաթթած էին չորերուն ու կ'ուտենք հէցն ու պէնիրը մեծ ախորժակով...:

Ուրիշ ատեններ մայրս մեզի զընկըլիկ ալ կ'եփէ: Զընկըլիկն ալ խմոր է. ինչպէս ըսի, մենք խմորով չաղուած, խմորով, հացով մեծցած ենք: Տէպկին մէջէ, տապակին մէջը քիչ մը իւղ կը դնէք. իւղը կը հալի, կը մաշէ, կը սկսի պղպջակ աչքերով ձեզի նայիլ. անոր մէջը կը թափէք դգալ մը խմոր. խմորը այրած իւղի մէջ անմիջապէս կ'ուռի, կը փքանայ, կը կլորնայ կ'ըլլայ գունտ մը, փոքր կռնակ մը կոր. կ'առնէք իւղին մէջէն կը դնէք ամանի մը մէջը, վրան կը լեցնէք ռուփը ու կ'ուտէք անուշ-անուշ. կերած կ'ըլլաք զընկըլիկ:

Երբ սաճին վրայ դրուած խմորը նօսր չէ եուխայի մը չափ ու մատ մը հաստութիւն ունի, այն ատեն

խմորը կ'եփի աճճին վրայ աչք աչք…։ Կ'առնէք աչք-աչք եփած խմորը կը դնէք ամանի մը մէջը։ Վրան կը թափէք հալած տաք կարագ, անոր ալ վրան շաքար կամ ռուփ. կերած կ'ըլլաք տաշ էքմէք կամ եթէ կ'ուզէք ըսէք քարհաց։

Մէյ մը՛ն ալ ճմուռը կայ։ Երբ խմորը կը շաղուի եւ տաշտին վրան կը խաչակնքուի հաստ մատներով ու անոր ալ վրան հաստ շոր մը կը ծածկուի եւ կը տեղաւորուի տան ամէնէն տաք անկիւնը, ըսել է թէ կը սպասէք որպէսզի խմորը թթուի։

Թթուած խմորը կ'առնեմ կռնակս կը դնեմ, կը տանիմ փուռ։ Այս իմ պարտականութիւնս է։ Փուռին մէջ խմորը կ'եփի կը վերածուի հացի։ Այն ատեն կ'առնեմ թարմ հացը կուգամ տուն։ Թարմ հացին աղուոր, անուշ հոտը երբ վրան է, երբ հացին շոգիները կը բարձրանան, երբ հացին տաքութիւնը դեռ ձեր ձեռքերը կ'այրէ, այն ատեն մենք կը նստինք քով քովի, կ'առնենք պատառ մը հաց մեր ձեռքը ու կը սկսինք հացը մանրել, բրդո բրդո ընել։ Բրդոները որքան փոքր ըլլան աւելի լաւ է հա՛։ Կը մանրենք հացը փշրանք փշրանք ամանի մը մէջ ու վրան կ'աւելցնենք ռուփ եւ իւղ։ Յետոյ ճմռթկելով կը շաղուենք հոգին ելած, փշրանք փշրանք եղած հացը այս անգամ խմորի պէս։ Ու վերջը եթէ շատ համբերութիւն չունիք, կ'ուտէք դգալ դգալ. եթէ համբերութիւն ունիք, եթէ շատ քղցէծ, այսինքն անօթի չէք կ'ընէք գունտ գունտ, կ'առնէք գունտերը ձեր ձեռքը, կը վազէք փողոց ու կ'ուտէք անուշ անուշ…։ Կ'ըսէք ձեզ հիացումով դիտող ընկերներուն.

– Ճմուռը շատ աղւէկ է, շատ էնուշ է, ա՛ռ, դուն լէ կե՛ր…։

Ի մէջ այլոց, մենք հացը կ'ուտէինք մեծ ախորժակով երբ հացը չորցած էր։ Այո, երբ հացը չոր էր, մեր

ախորժակը գայլի անօթութեան կը վերածուէր: Զորցած հացով ախորժակ կը բացուի՞:

Երբ իրիկունը դպրոցէն տուն կուգայինք, կը վազէինք թոնրատունը, մօրս մօտ: Մայրս այդ ժամերուն միչտ թոնրատունը կ'ըլլար, ճաչ եփելով զբաղուած՝, կ'ըսէինք.

– Մէմէ՛, քղցէծ իմ...:

– Մէմէն հէյրան –հիանայ– ըն պօյիդ, հիյէ՛, չորթէննճէչ կ'եփիմ. քիչ մի կայնէ, կ'ուտիս...:

– Ես չատ քղցէծ իմ...:

– Ըն էտին, գնէ՛ գիլէրէն թաս մի մէծուն բեր:

Մենք մածունը տոպրակի մէջ կը պահէինք: Մածունը երբ չուկայէն կուգար, կը լեցնէինք տոպրակի մը մէջ ու կը կախէինք տոպրակը բարձր տեղէ մը. տոպրակէն կը սկսէր բը՛դ բը՛դ կաթիլ ջուրի կաթիլներ: Երբ վերջին բը՛դն ալ կը վերջանար, մածունը կը դառնար կարագի նման բանի մը, ահա մենք այդ մածունը կ'առնէինք դգալ դգալ կը դնէինք թասի մը մէջ. վրան կ'աւելցը-նէինք ջուր ու կը վերածէինք թանի: Թանին մէջ չոր հաց եթէ բրդէք, հացը թանը կը ծծէ ծծուն՝ պէս եւ կ'ուտի: Այն ատեն կ'ուտի նաեւ ձեր ախորժակը, փորձեցէ՛ք: Մենք փորձելով գիտէինք թէ մայրս «տը դնէ՛, գիլէրէն թաս մի մէծուն բե՛ր» երբ կ'ըսէր, գիտէր թէ մենք մեր ընելիքը այլեւս գիտէինք:

Մենք հացը կ'ուտէինք ընկոյզի միջուկով: Մառանէն ընկոյզի պարկէն կ'առնէինք ուրթը տասը հատ ընկոյզ, կուգայինք կը չոքէինք գետինը, մեր ձեռքին մէջ քարի կտոր մը, կը կոտրէինք ընկոյզները, կը հանէինք կեղեւէն, կը խածնէինք խոշոր պատառ մը հաց-ու ընկոյզի միջուկով կը ծամէինք:

Մենք հացը երբէք մեր ձեռքով պատառ պատառ չէինք ըներ: Կտոր մը հացը խածնելով կ'ուտէինք: Վերջը հոս՝ Ինթանպուլ, սորվեցանք թէ հացը խածնելով ուտել ամօթ է: Ուրկէ՞ գիտնանք:

Մենք հացը պատառ պատառ կ'ընէինք այն ատեն երբ

կ'ուտէինք չորթէն ճէշ, մածնովճէշ, ոսպէ ապուր կամ թանապուր. կը մանրէինք հացը աստնց մէջ ու կը դպլէինք, կը դպլէինք:

Մեր հացերը Զատկին կ'ըլլան լաւաշ: Մենք Ծնունդ չէինք ըսեր. երկու տօնն ալ մեզի համար Զատիկ է:

– Վէրը պահար է... լաւաշ մըն էփինք:

Երբ մենք մեր խմորի տաշտերուն վրայ քանի մը հատ ալ հաւկիթ կը դնէինք եւ փուռ կը տանէինք, քիւրտ փուռպանը գիտէր թէ արդէն յաջորդ օրը Փըլլէներու, այսինքն՝ Հայերու Զատիկն էր...:

Մարդը կ'առնէր հաւկիթները, չը'դ-չը'դ կը զարնէր իրարու ու հում հաւկիթները կը քսէր լաւաշի խմորին վրայ ու կը քչէր զանոնք փուռին մէջը: Քանի մը վայրկեան վերջ կը քաշէր դուրս կը հանէր կարմրած լաւաշները, լաւաշները աւելի ալ կարմիր կ'ըլլային հաւկիթին պատճառաւ: «Հէյ չէ, կ'ըսիս զահար (կարծես) նուռ է...»: Գիտէ՞ք լաւաշը տաք տաք պէտք է ուտել: Յետոյ լաւաշի քով ուրիշ բան մը ուտել թէ՛ օրէնքով թէ՛ կրօնքով ալ մեղք է, մի՛ մոռնաք:

Տիգրանակերտի սաստիկ ձմեռը սկսելէ առաջ, աշնան, ամէն ընտանիք կը սկսի ձմեռուան պատրաստութիւններուն: Իւրաքանչիւր տուն իր քսակին, կամ տարբեր խօսքով, իր մառանին մեծութեան հաւասար, իր կարասներուն թիւին համեմատ, կը կտրէ մէկ, երկու, երեք կամ չորս ոչխար: Ոչխարները երբ իրենց մեղքերը իրենց մորթերուն վրայ կը թողուն ու կը մաքրուին, կը սրբանան, կուգան կ'իյնան ահագին խոշոր կաթսաներուն մէջ ու կ'ըլլան քավուրմա: Այս քավուրմայի, խորոված ոչխարի կաթսային եռացած իւղին մէջ երբ չերտ չերտ հաց նետէք ու հացը ազահօրէն երբ ծծէ հալած ոչխարի «ղմէկ»ը, փքանայ ու ախորժակը բացուի, կը բացուի նաեւ մեր ալ ախորժակը եւ դուք որքան ալ կուշտ ըլլաք, նորէն կ'ուտէք պայն:

Քրտերէն խօսք մը կայ.

«Խէթթա Խաչօ սաղ է,
նան ու բիւազ եասախ է»։

Բիւազը քրտերէն սոխ ըսել է։ Հացն ու սոխը աշխարհին որ կողմն ալ երթաք նահապետական ուտելիք է։ Մենք որ քիչ մըն ալ քրտերէն կը խօսինք, կը հասկնանք նաեւ քիւրտին ըսածը. «որքան աւեն որ հայը կ'ապրի, հաց ու սոխ ուտելն արգիլուած է»։ Ուրեմն քիւրտը հայը պատժելու համար ասկ՛ աւելի մեծ պատիժ մը չի կրնար խորհիլ... ու կ'արգիլէ որպէսզի մենք մեր հացէն ու սոխէն հեռու մնանք...։

Մենք հաց չատ կ'ուտենք ըսի, պատմեցի։ Միայն սա ալ ըսեմ որպէսզի հացին պատմութիւնը պակաս չմնայ։

Դուք եթէ մգլոտած հաց չէք կերած, վստահ եղէք որ մեծ մօրս պատմածէ վարտիքին վրայէ փոքր կարկատանին չափ խելք չունիք։

Գիտէք, երբ հացը խոնաւ տեղ մը երկար մնայ, կը մգլոտի։ Մգլոտած հացին վրայ կանանչ ծաղիկներ կը բացուին, այնպէս՝ ինչպէս կարծէք սարդը առէջ է հիւսեր հացին վրայ։

Մեծ մայրս մգլոտած հացի կտորը կ'առնէ, կը չոքէ, կը նստի մեր փողոցի ղրան առջեւը։ Ջուվը կը դնէ հորէն քաչուած պղպ թաս մը ջուր. յետոյ դողդոջ մատներովը ջուր կը սրսկէ հացին վրայ բը՛դ, բը՛դ, բը՛դ։ Հացը՝ երբ պղպ ջուրը կը զգայ ճակտին վրայ, Ռուսինեանի բառերովը կ'ըլլայ թերթուչ եւ մեծ մայրս, այս մգլոտած թերթուչը իր լինտերուն մէջ կը ծամէ ու կը ծամէ...։

Մեծ մօրս ախորժակէն եթէ երբեք քանի մը փշրանք աւելնայ, այս անգամ ալ կարգը կուգայ մեր հաւնոցի հաւերուն։ Մեծ մայրս ոտքի կ'ելլէ, փէշին մէջ իննկած փշրանքները կը հաւաքէ որպէս մասունք, կ'երթայ մեր հաւնոցին մօտը, կ'ըսէ.

– Թո՛ւ, թո՛ւ, թո՛ւ, թո՛ւ

Մեր հաւերուն լեզուով ան կը նշանակէ.

«Հա՛ց, հա՛ց, հա՛ց...»։

ԽԱՉՕ

Մեր այդ կողմերը, ըսել կ'ուզեմ Տիգրանակերտի մէջ, ամառները երբ դպրոցները արձակուրդի չրջանին կը սկսէին, ես քեռիս խանութը աչկերտութեան կ'երթայի:

Երկաթագործ էր քեռիս: Ես ալ երկաթագործի աչկերտ: Անունը Խաչատուր էր քեռիս: Մեր այդ կողմերը ո՞վ երկար բարակ Խաչատուր կ'ըսէ: Մանաւանդ քիւրտ գիւղացիները Խաչատուր կ'ըսե՞ն: Չէին ըսեր, կարճի կը կապէին, Խաչօ կ'ըսէին: Ուստա Խաչօ: Վարպետ Խաչօ: Մեր այդ կողմերը հայու մը անունը ինչ որ ալ ըլլար արդէն մականունը Խաչօ էր...:

Գիւղացիներուն հետն էր մեր գործը: Անոր համար առաւօտներուն կանուխ կ'արթննայի: Կանուխ արթննալ, կանուխէն գործի երթալ պէտք էր: Գիւղացիները կէս գիշերին ճամբայ կ'ելլէին, արեւը քաղաքին մէջ կը դիմաւորէին: Գիւղացիներէն առաջ իրենց էշերը, ձիերը, ջորիները արեւուն բարեւ կուտային. անոնց ետեւէն ալ գոյնզգոյն չալվարներու մէջ գիւղացիները, գիւղացի կիները կը մտնէին Տիգրանակերտի բերդերէն ներս: Էշերուն վրայ նստած գիւղացի տղաքն ալ «չօ՛, չօ՛» ըսելով կը մչտէին, ձիերուն ապտակ իջեցնելով կուգային քաղաք կը մտնէին:

Քաղաքի մօտիկ գիւղերէն կուգային: Կէս գիշերէն երթ ճամբայ ելլէին, առաւու կանուխ քաղաք կը հասնէին: Տիգրանակերտի բերդը չորս դուռ ունէր. Տաղ դարուսու, Մարտին դարուսու, Ուրֆա դարուսու եւ Եէնի գարու կ'ըսէինք մենք անոնց: Եէնի գարուի կողմէ եկողները, Տիգրիս գետը անցնելու ստիպուած էին: Թէեւ կամուրջ կար բայց կամուրջէն անցնիլ ճամբան երկարել ըսել էր. գիւղացիները կը նախընտրէին գետը անցնիլ: Իրենց ձիերով, էշերով,

ջորիներով կը մտնէին գետը, մէկ կողմէն միւս եզերքը կ'անցնէին: Անոնք լաւ գիտէին թէ ջուրը ո՞ւր եւ ո՞րքան խորութիւն ունի: Կը ծալլէին, վեր կը հաւաքէին իրենց չալվարները, երբեմն կը հանէին վարտիքով կը մտնէին ջուրը եւ այդպէս կ'անցնէին գետը: Գարնան երբ Տիգրիսը կը յորդէր, երբ ջուրը կը չատնար, կը ստիպուէին կամուրջէն գալ: Այն ատեն չատ աւելի կանուխ ճամբայ կ'ելլէին: Կամուրջէն եկողները, Մարտին գաբուէն եկողներուն կը միանային, աւելի մեծ թափօր մը կը կազմէին. եւ այդպէս կը մտնէին բերդէն ներս: Ուրֆա գաբուի կողմէ եկողները Սվերեկցի գիւղացիներն էին: Ակնայ կողմէն եկողներն ալ Տաղ գաբուէն կը մտնէին ներս:

Գիւղացիները գրեթէ նոյն պատճառներով քաղաք կուգային: Շաքար կ'առնէին, քարիւղ կ'առնէին, պաստա կ'առնէին, եէմէնի (տրեխ) կ'առնէին, խուփ կ'առնէին: Պարապ չէին գար: Բաներ մըն ալ անոնք կը բերէին ծախելու: Երբեմն այծի մազէ հիւսուած պարկ մը ընոյզը կը փոխանակէին մանդաղի մը հետ: Երբեմն երկու հատ հաւ կուտային, տրեխ մը կ'առնէին:

Գիւղացիները քանի որ կանուխ կուգային, ես ալ ստիպուած էի գործիս կանուխ երթալ: Բայց քեռիս միշտ կը զայրանար, միշտ կը դժժէր, այսինքն՝ կը պոռար ու կ'ըսէր.

– Ըսօր լէ ուշ էկէր.... ըսանց էշկերտ չէղնէ...:

Երեսս կը կախէի, բան մը չէի ըսեր: Ի՞նչպէս ըսէի. նախ՝ վարպետս էր, յետոյ ալ քեռիս: Յաջորդ օր աւելի կանուխ կ'երթայի, քեռիս նորէն ձայնին կուտար.

– Դուն մէրդ չմըն էղնէս. օրը կըսօր էղէ դուն դէյգի հըմմէ կը պառկիս...:

Նորէն բան մը չէի ըսեր: Կ'որոշէի յաջորդ օր աւելի կանուխ արթննալ, երթալ խանութը չբացուած՝ քեռիս սպասել, զայն դիմաւորել ու վրէժս լուծել...: Բայց չէի յաջողեր: Ես որքան ալ կանուխ ճամբայ կ'ելլէի, մեր Տիգրանակերտի նեղ փողոցներէն կ'անցնէի,

կ՝աղօթէի թէ քեռիս ուշացած ըլլար ու ես խանութ առաջին գացող ըլլայի… չէր ըլլար: Միշտ քեռիս կը գտնէի, օճախը վառած՝ երկաթները օճախին մէջ տեղաւորած…:

Քեռիս՝ սա Յաչօն, արդեօք խանո՞ւթը կը քնանար կը խորհէի: Առաւօտներուն երբ խանութ կ՝երթայի, փոխանակ «բէրիլուս» ըսելու, քեռիս կ՝ըսէր.

– Բէրիրկուն… տը՛ հատէ՛, գնէ՛ փուքին տէկը…:

Ու կը մտնէի փուքին տակը: Քեռիս՝ սա Յաչօն, քնաւ ներող չէր: Իրեն համար գործը ամէն ինչ էր. ինք կրակով, երկաթով, փոչիով չաղախուած՝ քրտինքով մեծցած էր: Կ՝ուզէր որ ես ալ այդպէս ըլլայի:

Ես այն առեն ինը տարեկան էի:

Դուք քնաւ փուք քաշա՞ծ էք: Եթէ չէք քաշած, եթէ ձեր վարպետը սա Յաչօն չէ, ուրկէ՞ պիտի կրնաք գիտնալ իմ քաշածս…:

Հասակս կարճ էր: Փուքին տակը հոգիս կ՝ելլէր: Ահագին փուքին թեւերը մէյ մը աջ մէյ մը ձախ ներդաչնակօրէն եւ ժամերով, աւելին՝ ոտքի վրայ՝ փչել… գիտէ՞ք ինչ կը նշանակէ:

Չերկարեմ:

Քեռիս՝ երկաթները կը դնէր օճախին մէջը: Կը տաքցնէր յետոյ կ՝առնէր սալին վրայ կը դնէր. մուրճով կը զարնէր, կը զարնէր, ձեւ կուտար անոնց: Հոգին ելած երկաթի կտորը կը յաղթուէր ու քեռիս ուզած ձեւը կ՝առնէր: Մանզաղ կ՝ըլլար, խուփ կ՝ըլլար, զամ կ՝ըլլար: Հիմա դուք Ուստա Յաչօ եղէք, հոգի տուէք երկաթին յետոյ ալ սա ինը տարեկան ծոյլ տղուն ձեւ մի՛ տաք կ՝ըլլայ…: Ես պայն համոզումը ունեցայ թէ երբ քեռիս ինծի կը գայրանար, երբ կը գժժէր, զիս պաթղ երկաթի կտոր մը կը տեսնէր. կ՝ուզէր զիս սալին վրայ դնել ու յետոյ իր օրհնուած չէքուճովը, այսինքն՝ մուրճովը, ինծի ձեւ տալով ինձմէ օգտակար բան մը չինել…:

Քեռիս իմ աչքիս տարբեր աշխարհ մըն էր: Ցոդնութիւն ինչ էր չէր գիտեր: Յետոյ երկաթագործ մըն ալ

կը յոգնի՞: Կը զմայլէի քեռիիս ոյժին. կը սքանչանայի անոր բազուկներուն. կը համոզուէի որ աշխարհիս վրայ քեռիէս աւելի զօրաւոր, քեռիէս աւելի ուժեղ մարդ չկար...:

Բայց ես ալ ուրիշ աչխարհ մըն էի: Շատ կը յոգնէի, կը սկսէի փուքը անկանոն քաշել. երբեմն փուքին մէկ թեւը աւելի ուժգին կը կոխէի. այս անգամ կրակի կայծերուն հետ միասին փոչիներն ալ կը բարձրանային օճախէն ու ամբողջ խանութին վար՝ ձիւնի պէս ճերմակ փոչիներ կը տեղային. քեռիս կը բարկանար, կը պժժէր.

– Հէտի՛ պըքչինէ՛...:

Հէտի՛ պըքչինէ՛ քրտերէն «կամաց քաշէ՛» ըսել էր: Երբ քեռիս՝ քրտերէն կը խօսէր վտանգը մեծ էր. այլեւս ան իմ քեռիս չէր. ես իր աշկերտն էի, ան ալ իմ Ուստա Խաչօն...:

«Հէտի պըքչինէ»ին հետ միասին երբ ինծի մէյ մըն ալ էտրէնկը, սա սուր երկաթի կտորը կը ցուցնէր, ես ինը տարեկան հասակովս ինը անգամ փուքին տակ պահուըտիլ կը փորձէի: Կը վախնայի որ այդ անիծեալ էտրէնկը օր մը գլխուս պիտի իջնէր երկաթագործի հաստ բազուկին հետ միասին: Այն ատեն չէի պիտեր թէ այդ անիծեալ երկաթի կտորը, օճախը խառնելո՞ւ համար չինուած էր թէ ոչ իմ գլխուս փորձանքն էր:

Էտրէնկի չուքէն սարսափահար՝ անոր տաքութիւնը մորթիս վրայ չզգալու համար ուժ կը մուրայի ոտքերուս ու կը ջանայի աւելի կանոնաւոր փուք քաշել:

Երբեմն երեք չորս ժամ անդադար ոտքի վրայ փուք կը քաշէի, կը յոգնէի, վիզս կը բռնուէր. չէլէկս, այսինքն՝ մէջքս կը ցաւէր, չէի կրնար «խոնճեցէ» ըսել...: Յետոյ մի՛ մոռնաք որ ես ալ էրիկ մարդ էի...: Փուքին ետեւը մէկ ոտքս միւսին վրայ կը դնէի, յետոյ կարդով կը փոխէի, այնպէս՝ ինչպէս հաւերը կը թառին

ճիւղի մը վրան ու մէկ ոտքը միւսին վրայ կը հանգստանան...:

Երբեմն էարէնկի վախէն աւելի ծանր կը կշռէր իմ յոգնութիւնս. այն ատեն կը ձայնէի ուստա Յակոյին.

– Քեռի՛...

Ան չէր իմանար, երկաթներուն հետ իր անվերջանալի պատերազմը կը շարունակէր:

– Քեռի՛...

Փոխանակ դիս մտիկ ընելու կը պատասխաներ:

– Քէշէ՛, տը հատէ՛, քէշէ՛...:

Կը քաշէի. փուքը իմ խաչս էր, կը կրէի...:

Երբեմն կ'իմանար, ձայնս կ'առնէր, խուլ չէր քեռիս, կ'ըսէր.

– Ի՞նչ է, կէնէ՞ ճամի... այսինքն՝ կրկի՞ն մզկիթ...:

Գլուխս կը շարժէի, հը՛–հը՛ կ'ըսէի խոշոր գլխարկիս տակէն: Գլխարկս քեռիս ինծի առաջին նուէրն է եղած: Մտերուս փոշի չնատի՛ ըսելով ինծի գլխարկ մը առած էր երբ ես իր աչկերտը արժանացած էի: Այն գլխարկը, որուն մէջ ես գլուխս չատ անգամ փնտռելու կը ստիպուէի, չատ մեծ բան մըն էր: Օր մը այդ գլխարկով պատկեր ալ քաշուած եմ:

– Տը հատէ՛, գնէ՛, գնէ՛, համա թէզ էկօ՛...:

Ես փուքը կը ձգէի, եէմէնիներս չըը՛խկ–չըը՛խկ քաշելով կը վազէի ճամի, մզկիթ: Մեր այն կողմերը ամէն մարդ մզկիթ անպայման աղօթելու չ'երթար:

Մեր խանութին մօտիկ մզկիթը՝ Տիգրանակերտի ամենամեծ մզկիթը՝ Ուլու ճամին էր: Ուլու ճամիի մեծութիւնը իր պէտքարաններուն չատութենէն յայտնի էր: Ես մինչեւ հիմայ այդքան չատ պէտքարան ունեցող մզկիթ չեմ տեսած:

Ուլու ճամիի չուրջի բոլոր խանութպաններու աշկերտները, վարպետները հոն կ'երթային, հոն կը մրդէին: Ուրիշ տեղ չկար: Ուրբաթ կէսօր աղօթելու եկողներուն թիւը երբ կը չատնար, պէտքարաննե-

բուն առջեւ պոչ կը բռնէինք…: Երբեմն մէկ դրան առջեւը երեք չորս հոգի կ'ըլլայինք: Ես երբ որ պէտքարաններու առջեւ պոչի կը մտնէի եւ ետեւս ուրիշ մը, ուրիշ մարդ մը երբ կուգար կը կենար, այն առեն կը հասկնայի թէ ես ալ մարդու տեղ եմ անցեր, ես ալ պոչին մաս մըն եմ կազմեր…:

Այդ օրերուն սա եզրակացութեան ալ յանգեցայ թէ մեր Տիգրանակերտի մէջ ո՛չ ոք որեւէ բանի համար պոչի չի սպասեր: Եթէ ոյժդ կը բաւէ, եթէ բազուկդ զօրաւոր է, ամէն բանին մէջ առաջին ես, ամէն բան քու իրաւունքդ է… բայց երբ հարցը կուգայ մինչեւ պէտքարանի մը դրան առջեւը, ամէն մարդ իր իրաւունքին տէրն է…:

Երբեմն՝ ուշ չմնալու համար աչքըբացութիւն կ'ընէի. որ դրան առջեւը որ պոչ չկար, հոն կը վազէի ու դուռը հրելով ներս մտնել կ'ուզէի: Բայց երբ ներսէն անիմաստ ձայն մը, հազալ մը կ'իմանայի, կը սպասէի կարգիս…: Հասակս կէրճ կէրէպիտին հասակին չափ էր, բայց ես ալ Ուլու Ճամիի պէտքարաններուն առջեւ մարդ էի, երիկմարդ էի…:

Երբ կարգը ինծի կուգար, ես ինծի հովեր կուտայի: Ներս կը մտնէի, կը հազայի. կարծէք թէ հազալը պայման էր, յետոյ դուրս կ'ելլէի, չալվարիս գօտին դրան առջեւ կը կապէի…:

Կուգայի խանութ, վազելով…: Ուշանալ ներելի չէր Ուստա Խաչոյին կողմէ: Բայց նորէն ալ աճապարանքս անտեղի էր, քեռիս ձայնին կուտար.

– Եո՞ւր մնէցիր… ախուանա՞ն իննկէր…:

Ախուանան, այսինքն՝ պէտքարանը, որ մարդու մը հասակի չափ խորունկ կ'ըլլայ մեր քաղաքի մզկիթներուն մէջ: Ախուանա՞ն իննկէր…: Սա միշտ կ'իմանայի քեռիս կողմէ երբ որ ճամի կ'երթայի: Գոց ըրած էի…: Այն առեն միայն մէկ բան կը խորհէի չուտ մեծնալ…:

– Հատէ՛…:

Ու «հատէ»ով միասին կը մտնէի կրկին փուքին ետեւը…։

Երբեմն քեռիս երկաթ առնելու, երկաթ գնելու կ'երթար, խանութը ինծի կը ձգէր։ Գիւղացիներուն հետ ես առեւտուր կ'ընէի։ Խանութին առջեւը կը չոքէի, կը նստէի։ Եկող գացող գիւղացիներուն բան մը ծախել, քեռիս նկատողութեամբ մեծ մարդ ըլլալ կ'ուզէի…։

Կը ձայնէի գիւղացիներուն։ Քրտերէն կը խօսէի լեզուիս դարձած չափով, բաներ մը ըսել կ'ուզէի։ Գիւղացիներուն բոլորն ալ քրտերէն կը խօսէին։ Թրքերէն չէին գիտեր կամ քիչ գիտէին, անոնց կ'ըսէի.

– Վերէ՛ խալօ, չը՞ տուխադի…։

Քեռիս խանութը առաջին անգամ այս նախադասութիւնը սորված էի։ Կը նշանակէր «հիմա հօրեղբայր, ի՞նչ կ'ուզես»։

Գիւղացիները չէին իմանար իմ ըսածներս. կը մտնէին մեր խանութին կից «խան»ը, ուր իրենց էշերը կամ ձիերը կապած կ'ըլլային։ Խանը թէ՛ իրենց թէ՛ ալ իրենց անասուններուն տեսակ մը պանդոկն էր, այնպէս ինչպէս այսօրուան «մօթէլ»ները…։

Ես անդադար անցնող գիւղացիներուն կ'ըսէի…։ «Վերէ՛ խալօ»…։ Երբեմն կուգային, իմ կանչիս պատասխան կուտային, բաներ մը կ'ըսէին. ես քրտերէն քիչ մը կը հասկնայի, բայց խօսելու դժուարութիւն ունէի։ Նորէն ալ կը հասկնային դիս. մեր չինած դամերը կը ցուցնէին, կը հարցնէին.

– Ջրքա՞ է…

Կը հասկնայի. դամերուն դինը «որքա՞ն է» կ'ըսէին. կը պատասխանէի.

– Հէպէ վի տէհ ղրուշ է խալօ մըն…։

Հասկցաք անշուշտ, չէ՞…։ Հատը տասը ղրուշ է ըսել կ'ուզեմ։ Գիւղացիներուն բոլորն ալ առանց բացառութեան սակարկել կը փորձեն։ Ես սակարկելու չափ իրենց լեզուն չէի գիտեր։ Քեռիս լաւ գիտէր քրտերէնը. ան անոնց հետ յաւ կը խօսէր։ Երբ գործը

սակարկելու կուզար ես կտրուկ կ'ըսէի.

– Իտարէ նաքէ՛, խալօ:

Այսինքն աւելի աժան չ'ըլլար. իտարէ չ'ըններ, իտարէն արդէն Թրքերէն էր. այդքանն ալ կը հասկնայինն...:

Երբեմն բաներ մը կը ծախէի. դրամը գրպանս կը դնէի. երբ քեռիս կուգար, հպարտօրէն դրամը կ'երկարէի ու կ'ըսէի.

– Տասը հէտ միխ տուեցի, օսկի մը առի...:

Այն օրերուն մէկոսկինոցները իրական արծաթ էին: Քեռիս դրամը գրպանը կը դնէր եւ ինծի կը դառնար ու կ'ըսէր. «է՛ֆէրըմ... էպրի՛ս...»:

Գիշերը տուն կ'երթայի, հօրս, մօրս կը պատմէի Թէ ինչպէս քիւրտ գիւղացիին միխ, այսինքն գամ ծախած էի: Անոնք ալ «է՛ֆէրըմ... էպրի՛ս» ըսելով գլխս կը վարժեցնէին իմ գործիս...:

Երեք տարի, ամառները, քեռիս խանութը փուք քաշելէ յետոյ երբ այլեւս կը պատրաստուէի երկաթագործի վարպետ ըլլալ, այնպէս ինչպէս էր քեռիս, չեղաւ. երազներս փշրուեցան գացին ու հայրս ու մայրս գլխս առին, ծրարեցին ու Խթանպուլ ղրկեցին: «Գնէ՛, հէյրէն սովրէ՛» ըսին...:

Անոնք ըսին, ես ալ եկայ:

Հիմա քրտերէնը գրեթէ մոռցայ...: Փուք քաշելս՝ պատմութիւն մըն է ինծի համար: Հոս սորված հայերէնովս ալ ես ինքզինքս, Ուստա Խաչօ, պատմեցի...:

ԷՐԹԷ ԶԷՐԷ, ԻԳԷ ԲԷՐԻՆ

Նախապէս պատմած էի, մեր այդ կողմերը, Տիգրանակերտի մէջ երբ աղջիկ մը կ'ամուսնանայ, անմիջապէս յղի կը մնայ ու յաջորդ գարնան կամ աշնան ալ Տէր Աբսէնին աղօթքովը, Քուրէ Մամային ճարպիկ մատներուն չնորհիւ ալ կը ծնի աղջիկ մը կամ մանչ մը:

Եթէ նորեկ հիւրը աղջիկ մըն էր, այդ ծնունդը չեղեալ կը նկատուէր: Աղջիկ ծնել վասն ոչնչի աչխատանք, պարապ տեղը յոգնիլ ըսել էր:

Մեր այդ կողմերը յղի մնալ որքան որ դիւրին էր, նոյնքան ալ դիւրին էր աղջիկ մը ծնիլ: Մեզ մօտ՝ եթէ ծնունդ մը աղջիկով կը վերջանար, պատերազմը յաղթուելով՝ իսկ եթէ մանչով կը վերջանար, պատերազմը յաղթութիւնով վերջացած ըսել էր...: Ցետոյ մենք սա իրականութիւնն ալ սորված էինք· բոլոր կիները երբ որ յղի կը մնային, բնական է որ աղջիկ մը կրնային ծնել: Կարեւորը մանչ ծնիլն էր: Աւելին՝ մանչ ծնիլ եւ յաջորդով կամ միւս անգամուն կրկին մանչ ծնիլ միայն կրնար կնոջ մը պատիւ բերել...:

Մեր այդ կողմերը, կէս խելացի տղայ մը, թուաբանական օրէնքներով կը համապատասխանէր չորս աղջկան...: Իսկ եթէ տղուն խելքն ու միտքը տեղն է, թուաբանական հաչուով աղջիկ առաւել աղջիկ, բազմապատկութիւն աղջիկ, կրկին հաւասար էր զէրոյի:

Ինչպէս աչխարհին չորս կողմը, նոյնպէս Տիգրանակերտի մէջն ալ՝ կնոջ մը էղջի կամ տղէ ծնիլը որոչ ֆորմիւլով չէր որ կ'ընթանար...: Ցետոյ աւելին՝ մենք Տիգրանակերտցիներս՝ լաւ գիտէինք թէ մեր Տիգրանակերտի երկինքին վրայ բազմող Մեծն Աստուածն էր ղեկավարողը՝ մեր կիներուն արգանդը: Ան եթէ ուզէր, կին մը կը ծնէր տղէ, ու ան եթէ էղջի ուզէր, կին մը կը ծնէր էղջի: Կամ՝ ճակտի մուր մը:

Մենք կ'աղօթենք ու կ'ըսենք. «Աստած մէրդու ճէկմէ մուրէ չչէտցնէ...»:

Սա իրականութիւն է թէ մեր այդ կողմերը ոչ մէկ ընտանիք կը գոհանայ երկու երեք զաւակով: Եթէ կնոջ մը փորը գոնէ հինգ վեց կամ եօթը ութը անգամ մինչեւ իր քթին չէ հասած, այդ արտը տակաւին իր բերրութիւնը չէ փաստած...: Ուրեմն ամէն ամուսնացող աղջիկ պէտք է գիտնայ թէ իր արգանդէն գոնէ հինգ մը վեց մը ծնունդ պիտի տայ իր գերդաստանին: Յոգնիլ, յուսահատիլ չկայ այս գործին մէջ. մանաւանդ եթէ էղջի է ծնածը, ինքնին պարտականութիւն է չարունակումը: Դեռ եւս՝ Տէր Արսէնին էւէտէրէնը ի՞նչ կ'ըսէ. «աճեցէ՛ք եւ բազմեցարուք...»:

Մեր այդ կողմերը հարս ու կեսուր, մայր եւ աղջիկ նոյն տեն կրնան յղի մնալ: Ասիկա ամօ՞թ է... ինչո՞ւ... է՞ր...: Բնութեան օրէնքը ամօթ կը ճանչնա՞յ: Մանաւանդ որ մեր այդ կողմերը երբ կին մը երեսունը հինգ տարեկանին կեսուր կ'ըլլայ, անկէ վերջ ի՞նչ պիտի ընէ: Կին ըլլալէ պիտի դադրի՞: Ըսանց օրէնք կ'էղնէ: Երբ այրերն ալ քառասունին մեծ հայր կ'ըլլան, յանցա՞նք ունին: Քառասունէն վերջ այր մը այր չէ՞:

Ցեւոյ ի՞նչ ընէ սա խեղճ Քէժօն: Քէժօն, սա խեղճ Քէժօն: Ի՞նչ յանցանք ունի, երբ ելաւ Աստուծոյ օրէնքն է ըսաւ ու ամուսնացաւ: Խաչխաչուն երբ վեց հատ աղջիկ բերեց, Քէժոյին ճակատը վեց անգամ մրոտուեցաւ. եւ մանաւանդ երբ Քէժօն քառասունչորս տարեկան է, հիմա՞ պէտք է վերջակէ՞տ դնէ իր առօրեայ աշխատանքին: Ի՞նչ կ'ըսէք: Դուք Քէժոյին տեղը եթէ ըլլաք, դուք եթէ Տիգրանակերտի մէջ ապրիք, ամէն առաւօտ երբ գործի երթաք անոր բէրիլոս, ասոր բէրիրկուն ըսելու եթէ ստիպուիք ու վիցէ հէտ էլ էղջիկ եթէ ունենաք, հէրիք է կ'ըսէ՞ք...: Դուք եթէ ըսելու ըլլաք, Քէժօն կ'ըսէ՞ կը կարծէք: Ցեւոյ դուք ինչ որ ալ ըսէք, կը կարծէ՞ք թէ քառասունչորս տարեկան Քէժոյին

ականջը կը մտնէ. պահ մը խորհեցէք թէ անոր ականջը խուլ չէ, ձեզի իմացաւ բայց Քուրէ Մամանը Քէժոյին պոչը կը ձգէ՞: Սա Քուրէ Մաման, սա «եաման» դայեակը ամէն օրՔէժոյի ետեւէն է ու կ'ըսէ.

– Քէժօ, Քէժօ, ձեռքս կոտրէը քի ձըզի դէյզի հըմմէ կտրիճ մը չքէչէց չտուէ ըս էշխըրքի մէջ:

Քուրէ Մաման, սա պատուաբը, որ իր մատները երբէք պակաս չէ ըրած մեր մայրերուն արգանդէն, Քէժոյին տղէ մը չտուէծ՝ էշքը բա՞ց մըն էրթէ ըս էշխըրքէն...: Կ'էղնէ՞: Քէժոյին արժանապատուութեան չափ Քուրէ Մաման արժանապատուութիւն չունի՞: Ու Քուրէ Մաման ամէն իրիկուն ճամբան չի՞ կտրերՔէժոյին եւ չ'ըսե՞ր.

– Քէժօ', Քէժօ'... ըս գըչիր էղկիկ ցէննէ', էշքդ դուրպան (զոհ)...:

Քէժոյին ցանը երբ վեցերորդ անգամն ալ ճակտի մուրով վերջացաւ, ալ Քէժօն ի՞նչ ընէր, ալ Քուրէ Մաման ի՞նչ ընէր, ալ Խաչխաչուկը ի՞նչ ընէր...:

Խաչխաչուկը յանցանք չունէր: Ան կը բազմացնէր Քէժօի օճախը: Եթէ մանչ չէր ծներ, յանցանքը իրե՞նն էր: Քէժօն բնաւ յանցանք չունէ՞ր: Մենք այդպէս կը հաւատայինք թէ, աւելի ճիշդ Քուրէ Մաման այդպէս կ'ըսէր, թէ բուն յանցանքը Քէժոյին էր: «Խաչխաչուկը էրտ է, Քէժօն մչէկող»...: Կինը արտ մըն է, իրեն տրուածը ետ կը դարձնէ: Դուք երբ գարի կը ցանէք, ցորեն կրնա՞ք քաղել: Հէ, կրնա՞ք: Ցետոյ Տիգրանակերտի մէջ ո՞ր հայը չի գիտեր Քուրէ Մամային սա խօսքը. «Ինչ ցէնիս, ընի կը քէղիս...»:

Երբ կամաց կամաց նոյնիսկ Քուրէ Մաման իր յոյսը կտրեց թէ այլեւս Քէժոյէն «խէր չգէ», ըսուեցաւ ու լսուեցաւ թէ Քէժօն՝ զաղտնի՝ երեք անգամ Հէրամ Սու զացեր է: Հէրամ Սու, մեր Տիգրանակերտի մէջ, պարիսպներուն քովէն վազող աղտոտ ջուր մըն է. այդ ջուրէն կ'օգտուին ջաղացպանները եւ ցորենը ալիւրի կը վերածեն: Ահա՛, այդ ջուրին վրայէն երեք անգամ

ալ–ձախ եթէ կարենաք ցատկել ու պէտք եղած աղօթքը եթէ կարենաք մրմնջել, ձեր բոլոր փափաքները մեր Մեծն Աստուծոյ կողմէ կ'իմացուի եւ Ան՝ կը տնօրինէ լաւագոյնը…:

Ջեղա՛ւ:

Հէրամ Սուի պատմութենէն վերջն ալ Քէժոյին ճակատը սեւ էր իր ճակատագրին մուրին չափ:

Մենք Տիգրանակերտցիներս ալ քիչ մը չա՞տ կը խօսինք, ինչ է: Մեր քիթը անոր ասոր գործին մէջ կը խառնենք զա՛ր…: Ու կ'ըսենք երբ ոք տան մը հիմը կը դրուի.

– Վարպետ Պօզօ, հիմը աղկիկ դիր, Քէժոյին հիմը չըլմէնի, չնմանի այսինքն՝…:

– Ըս քէրը Քէժոյի պէս ծուռ կը հիյէ, հա՛…:

Մեր այդ կողմերը երբ ծառ մը պուտուր չի տար՝ անունը Քէժօ է: Մեր այդ կողմերը երբ պատ մը ծուռ կը կենայ, անունը՝ Քէժօ է: Մեր այդ կողմերը երբ պառաւներ քով քովի կուգան կը հաւաքուին փեսացուի մը անկողինը կամ վերմակը կը կարեն, կ'աղօթեն որպէսզի «ըս տեղիրը (անկողինը այսինքն՝) չէղնէ քի Քէժոյի տեղիր էղնէ…»:

Երբ Քուրէ Աման վերջնականապէս յոյսը կտրեց ու հասկցաւ Քէժոյի հունտերը փուճ էին, այսինքն մեր այդ կողմերու լեզուով՝ ըսել կ'ուզեմ սին էին այնպէս՝ ինչպէս կը կոտրես ընկոյզ մը ու մէջը բան մը չես տեսներ, այլեւս կ'երեւի ապրիլը անիմաստ նկատեց ու գնաց «էնդի ղէմ…»:

Երբ Քուրէ Աման՝ Տէր Արսէնին աղօթքովը՝ խունկին հոտովը՝ պատմութիւն եղաւ, կարգը եկաւ ուրիշ պառաւներուն: Այս անգամ ասոնք իրենց կարգին ուզեցին, փափաքեցան որպէսզի Խաչխաթունը անպայման ունենայ տղէ մը…: Խաչխաթունին խրատ տուին.

– Էղջի, էրիկդի ըսանց կճպէ՛, ասանկ սեղմէ՛…:

– Էղջի, իր քովէ ըսանց պառկի՛ր…:

– Էղջի, կռնէկդի էրկանիդ կուչտը մի՛ տէ...:

Մեր այդ կողմերը՝ մտերմութիւնը չափ ու սահման չունի: Մանաւանդ կարգ մը հարցերու չուրջ...: Երբ Քէժօն մանչ զաւակ մը չունի, երբ Խաչխաթունը ամէն գարնան յղի կը մնայ եւ երբ մեր Տիգրանակերտի մէջ պառաւներու թիւը անհաշուելի է, ո՞վ պիտի կրնայ այս հանգոյցը քակել, ո՞վ պիտի կրնայ ճէրէկ մը գտնել, եթէ ոչ փորձառու պառաւները...: Յետոյ այս պա..ւները ի՞նչ բանի կը սպասեն, ինչո՞ւ համար կ'ապրին...:

Օր մըն ալ Փոռիչ Պաճօն, Թօփալ Թիւմէն եւ Էղսօ Պաճօն որոշեցին որպէսզի Խաչխաթունը այդ գարնան պէտք է անպայման տղէ մը ծնի: Իրենք որոշած էին, ո՞վ կրնար արգիլել... անշուշտ միայն ողորմածն Աստուած...: Ելան գացին խենթ Աղաւնիին՝ սա պառաւ մըն էր կատարեալ խենթ, առին եկան Խաչխաթունին քովը: Որոշած էին: Այսքան խելացիի աղօթքը, այսքան ջանք վատն ոչինչով, կամ տարբեր խօսքով՝ ճակտի մուրով վերծայած էր, ի՞նչ վնաս ունէր փորձ մը եւս. մանաւանդ երբեմն խենդի մը աղօթքը հազար խելացիի աղօթք կ'արժէր...:

Խաչխաթունը «չէ» չըսաւ. ինչո՞ւ ըսէր: Պառաւները որուն համար ջանք կը թափէին...: Է՞ր «չիմ ուզիմ» ըսէր. ինք Քէժոյին հոգեվիճակը չէ՞ր գիտեր: Անոր մանչ զաւակ մը տալ Քէժօն երկրորդ անգամ աշխարհ բերել ըսել չէ՞ր...: Վեց աղջիկէ վերջ եօթներորդին մանչ մը ծնել, ի՞նչ ըսել էր... ո՞վ գիտէր անոր համը... անոր հոտը...:

Աղաւնին խենթ մըն էր կատարեալ. Թօքատի կողմերէն եկած էր: Տիգրանակերտի մէջ անոր ասոր տունը ինքնակոչ հիւր մըն էր. անոր ալ պատմութիւնը երկար, ճակատագիրը սեւ էր այնպէս՝ ինչպէս Քէժոյինը...:

Խենթերը իրենց գործերը լաւ գիտեն, անոնց համար ժամանակը արժէք ունի: Աղաւնին գիտէր այդ օրը թէ իր պարտականութիւնը ինչ է, եկաւ ու գործի լծուեցաւ:

Նախ իր փորը կշտացուց Խաչխաթունին եփած մալէզով ու յետոյ ալ պաստեղով: Երբ Աղաւնին, խեղճ Աղաւնին փորը կշտացուց իր կարգին յիշեց նաեւ իր պարտականութիւնը: Աղ սունին գոհ էր. թերեւս առաջին անգամ ըլլալով կարեւոր գործ մը պիտի տեսնէր: Ան պիտի աղօթէր ու Քէժոյին ճակտի մուրը՝ Խաչխաթունին արգանդին մուրը պիտի մաքրուէր...:

Աղաւնին ձեռքը դրաւ Խաչխաթունին գլխուն վրայ եւ ինքնիրեն երկար աղօթք մը զուրցեց: Յետոյ դարձաւ պառաւներուն՝ Թօփալ Թիւմէին, Փռուշ Պաճոյին եւ Էղսօ Պաճոյինու ըսաւ.

– Սուխ տուեցէ՛ք:

Էղսօ Պաճօն վազեց գնաց մառանէն պճեղ մը սոխ բերաւ, տուաւ Աղաւնիին. ան չարունակեց.

– Դէննէկ մի բերեցէ՛ք:

Փռուշ Պաճօն չտապեց գնաց, թոնրատունէն ահագին կոթով դանակ մը գտաւ, բերաւ տուաւ:

– Բրդո մի լէ հէց տուեցէ՛ք:

Այս անգամ Թօփալ Թիւմէն, կաղալով գլտորելով՝ գնաց մառան ու հացի տաշտէն կտոր մը հաց բերաւ տուաւ Աղաւնիին:

– Ըսի չ'էղնէ...:

Ու Աղաւնին անդին չպրտեց հացը: Պառաւներէն Էղսօ Պաճօն զայրացաւ ու գժժեց. այսինքն պոռաց ու ըսաւ: «Էֆր հէցէ կը թէպլիս...»: «ինչո՞ւ հացը կը նետես» ըսել կ'ուզէր: Էղսօ Պաճօն ալ զայրացկոտ՝ «էղօթքէ պէրէպլի գնէց... մի՛ղք էղէւ» ըսաւ: Խե՛ղճ Աղաւնի... մեղքէն ի՞նչ կը հասկնայ. «Ջուր հէց կ'ուզիմ» ըսաւ այս անգամ:

Պառաւները միասնաբար գացին, գիլէրը, մառանը տակնուվրայ ըրին, չոր հաց չգտան...: Խաչխաթուն՝ որը Աղաւնիին առջեւը չոքած էր, միջամտեց հարցին հարսնցու աղջկան ամօթխածութեամբ:

– Հէւնոց հիյեցէ՛ք:

Պառաւները հաւնոց գացին. հաւերէն աւելցած չոր

հացերէն կտոր մը առին, բերին տուին Աղաւնիին։

Աղաւնիին ուզածները չէին վերջացած բայց պառաւներուն համբերութիւնը հատած էր։ Երեքն ալ հասկըցած էին թէ խեղճի մը հետ գործակցիլ դիւրին չէր. բայց ալ անգամ մը սկսած էին, պէտք էր չարունակել։ Յետոյ Խաչխաչունին կը մեղքնային։ Այդ խեղճուկ կնոջ, մորթուելու պարաստ ոչխարի պէս՝ Աղաւնիին դիմացը նստած այս կնոջ համար չէ՞ր արժեր...։

– Բուռ մի լէ էղ բերեցէ՛ք։

Աղաւնիին ձայնը հրամայական էր։ Պառաւները յուսալով թէ այս՝ Աղաւնիին վերջին հրամանն էր, ատիկա ալ կարգադրեցին, գացին մառանէն աղի կարասէն բուռ մը աղ բերին տուին Աղաւնիին։

– Թէ՛զ կրէկ վէռեցէ՛ք։

Կրակ վառել... եւ թէ չոռտ... այս այլեւս չատ էր։ Այս բոլորէն վերջ մէյ մըն ալ կրակ վառել...։ Մեր այդ կողմերը կրակ վառել այդքան դժուար գործ է որ...։ Ածուխը կրակի վերածելու համար պոպոզ մըն նստիս, էրկու ժէմ մըն փչիս, հոգիդ մըն էլէ՛ հէրգի –մինչեւ որ– նո՛ւր կէյծիրէ – կայծերը– ճէնկ էնին –պատերազմ ընեն– հէպէչի վրէ։

Վառեցին կրակը։ Աղաւնին խեղճ մըն էր կատարեալ, բայց կրակը ձեռքը առնելու չափ՝ ալ չէ...։ Արարողութիւնը սկսաւ վերջապէս։ Աղաւնին սոխը, դանակը, հացն ու աղը՝ ձախ ձեռքը բռնած՝ աջ ձեռքը դրաւ Խաչխաչունին ճերմակով խառն սեւ հիւսուած մազերուն վրայ ու սկսաւ իր անվերջանալի մտմըտուքները։ Աղաւնիին չրթները երկար աղօթք զուրցեցին. ոչ ոք Աղաւնիին աղօթքը իմացաւ։

Երբ բոլորին համբերութիւնը վերջանալու մօտ էր, Աղաւնին ալ իր աղօթքը վերջացուց այնպէս՝ ինչպէս Տէր Արսէնն ալ կը վերջացնէր պատարագը. «էրթէք խաղաղութեան»էն վերջ Աղաւնին գնաց բուռին մէջի աղը կրակին վրայ նետեց։ Աղը չգետաց։ Աղաւնին

այս անգամ լսելի ձայնով խօսեցաւ։

– Էրթէ չէրէ, իգէ բէրին... էրթէ չէրէ, իգէ բէրին։

Ձեռքը պտըտցնելով Խաչխաթունին գլխուն վրայ, Աղաւնին՝ կրկին մրմնջելով ու «էրթէ չէրէ, իգէ բէրին» չարունակաբար կրկնելով գնաց վերջին աղի հատիկ–ներն ալ կրակին վրայ նետեց։ «Երթայ չարը, գայ բարին» երբ լմնցաւ, աղը կրակի գնաց... ու հացն ու սոխն ալ՝ Աղաւնիին գրպանը։ Աղաւնին երբ ձեռքի դանակը գետին դրաւ, արարողութիւնը վերջացած էր։

Խաչխաթունը ոտքի ելաւ. բոլորը միասին Աղաւնիին խօսքը կրկնեցին.

– Էրթէ չէրէ, իգէ բէրին...։

Չէրէ չգնէց, բէրին լէ չէկէ...։ Յաջորդ գարնան՝ Խաչխաթունին ծոթնեորդ զաւակն ալ աղջիկ ծնաւ...։ Իսկ Քէժօն այս արարողութենէն երբէք լուր չունեցաւ։

Մեր Տիգրանակերտի Աստուածր այս անգամ Քէժոյին ականջը ինչ ըսաւ կամ ինչ չըսաւ չենք գիտեր, բայց Քէժօն «հէրիք է» ըսաւ ու վերջին աղջկան անունը Աղաւնի դրաւ։

ՄԵՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Խընօն մայրս էր: Խանըմ էր անունը, հայրս իրեն Խընօ կ՚ըսէր: Յասներեք տարեկանին հօրս հետ ամուսնանալէ յետոյ, մօրս խանըմութիւնը վերջացած, խնօյութեան շրջանը սկսած էր: Արդէն մեր այդ կողմերը՝ Տիգրանակերտի մէջ, երբ աղջիկները ամուսնանան, իրենց անուններն ալ կը փոխուին: Խաչերը կ՚ըլլայ Խըչէ, Արշալոյսը՝ Էրշօ, Եղիսաբէթը՝ Էղսօ, Նուարդն ալ՝ Նըվօ:

Աղջկանց անունները երբ այլեւս կնոջական անուններու կը փոխուին, անոնց պարտականութիւններն ալ կը շատնան, կը բազմանան: Կուսական անունները երբ այլեւս կնոջական անուններու կը վերածուին, իրենց առաջին պարտականութիւնը բազմանալու, շատնալու պարտականութիւնն է: Նախ կը ստիպուին գոնէ երկու տարին անգամ մը զաւակ ծնիլ: Անշուշտ յարմար եւ գովելի է որ կին մը աւելի շատ մա՛նչ զաւակ ծնի փոխանակ աղջիկի:

Մայրս երբ Խընօ եղաւ, կարգով եղբայրներս, քոյրերս աշխարհ եկանք: Տէր Արսէնն ալ մեզմէ մէկը մկրտելու համար երկու տարին անգամ մը տուն կուգար: Երկու անգամ տնօրհնէքի կուգար տուներուն, սուրճը կը խմէր, քովը՝ բարակ կէլինճիք սիկար մը անպայման...: Լաւ կը յիշեմ, անգամ մը կէլինճիքը լմնցած էր, մայրս փութով պահարները փոխադրեց կէլինճիքի տուփին եւ հրամցուց Տէր Արսէնին, որպէսզի ամօթահար չմնայ իրեն հանդէպ, նաեւ Աստուծոյ հանդէպ...: Խօսքը երկարեցի, մենք մկրտուելու համար եկեղեցի, կամ ինչպէս որ մենք կ՚ըսենք, ժէմ չենք երթար: Տէր Արսէնը մեզի կուգայ: Պղինձէ տաշտի մը մէջ քիչ մը տաք ջուր, կնքահօր առջեւն ալ ճերմակ յաթ մը երբ կապուէր, մնացեալը

դիւրին գործ էր: Այդ գործը Տէր Արսէն լաւ գիտէր: Կը բանար իր գիրքը ու կը սկսէր աղօթելու: Տէր Արսէնին աղօթքին կը խառնուէր դէչդին մէջ լողալու պատրաստ երեխային ճիչն ու լացը: Պատկերը չատ աւելի աչքառու եւ տպաւորիչ կը դառնար երբ փոքր սենեակին մէջ, խունկին հոտին կուգար կը միանար Տիրէցու էստուրին կամ էստէտուրին գի՛լ, ուժեղ ձէնը:

Երբ կարգը կուգար երեխային անունը ճչդելու, մենք գիտէինք թէ, անիկա եթէ մանչ մըն է, առհասարակ կ'անուանուէր Տիգրան: Ինչու չեմ գիտեր մեր այդ կողմերը Տիգրանները չատ են: Կ'երեւի Տիգրանակերտի մէջ Տիգրան ըլլալ կը վայլէր: Մեր այդ կողմերը այդքան չատ Տիգրան կար որ իրարմէ զատելու համար իրենց անուններուն առջեւը անպայման ածական մը կամ ուրիշ յատկանշական տիտղոս մը աւելցնել քիչ մըն ալ պարտաւորութիւն էր:

– Գինէ՞ք... Տիգրէնէ մեռիր...:

– Ո՞ր Տիգրէնէ...:

– Խեւ Տիգրէն, միր փէսէին ղրէցին...:

– Փրթէւ խճուկր –այսինքն՝ ազատեցաւ խեղճը–...:

– Իմցէ՞ք.. Նոնոյենց Տիգրէնէ էսքրուխինէն էկիր...:

– Վանէսենց Տիգրէնէ հիւրնոցիր է...:

– Տիգրոյենց Տիգրէնէ էկուէ հէնիր է, ըսօր ընուրէ հէտիկի մըն էրթէմ...:

Տիգրաններէն վերջ երկրորդութիւնը Տիրանները կը գրաւէին: Թումասենց Տիրէն, Էրկան Տիրէն, Բօթբեր Տիրէն, Ձէխ էւել Տիրէն, Մխսի Տիրէն, Հէրսոտ Տիրէն եւ ուրիշներ...:

Այս յանգաւոր անուններէն վերջ կարգը կուգար Խաչատուրներուն: Անոնք ալ չատ էին: Այսօր Խաչատուրները՝ Խաչօները պիտի պատմեմ:

Իմ գիտցածներուս մէջ նախ քեռիս կար: Տէմըրճի Խաչօն: Երկաթագործ էր քեռիս: Աչխարհի ամէնէն զօրաւոր, հուժկու մարդը իմ քեռիս Խաչօն էր: Առտուն մուրճը ձեռքը կ'առնէր, մինչեւ իրիկուն հը՛նկ–հը՛նկ,

կարմիր երկաթները կը ծեծէր, խոփ, մանգաղ, ձիու ոտք կապելու ծառայող՝ քէյտ, գամ, կեռ կը չիներ, չամփուր կը չիներ. հիմա դուք ըսէք, մինչեւ իրիկուն երկաթին իր ուզած ձեւը տուող մարդէ մը աւելի զօրաւոր մէկը կ'ըլլա՞յ: Կ'ըսեն թէ աշխարհի վրայ չատ կարիճ, չատ ուժեղ, չատ զօրաւոր, չատ հուժկու մարդիկ ապրած եւ յետոյ ալ մեռած են. նոյնիսկ աստնցմէ մէկն ալ մեր Քալ Նազարն է: Կրնայ ըլլալ բայց ես կը հաւատամ թէ քեռի Խաչօս ամէնէն զօրաւորն է: Երեսուն տարի առաջ երբ անոր քովը երկաթագործի աշկերտ էի եւ փուք կը քաշէի, այս իրողութիւնը խոշոր աչքովս տեսած էի: Հիմա երեսուն տարի վերջ նոյնը կը խորհիմ: Եթէ ինծի չէք հաւատար գացէ՛ք Ֆէրիգիւղ՝ Իսթանպուլի սա հայահոծ թաղը, փնտրուեցէք քեռիս, հարցուցէք, Տիգրանակերտցի տէմըրճի Խաչօն գտէք ու պիտի համոզուիք...: Իսկ եթէ չհամոզուիք, այն ատեն պիտցէք որ դուք ալ մեր դղում գլուխ Խաչոյէն տարբերութիւն չունիք...:

Այո, մեր Տիգրանակերտի Խաչօներէն մէկն ալ դղում գլուխ Խաչօն էր: Գլո՞ւխը դղումի կը նմանէր թէ ոչ դղո՛ւմը Խաչոյին կը նմանէր, ատիկա մինչեւ այսօր անլուծելի կծիկ մըն էր մեզ՝ Տիգրանակերտցիներուս համար: Վերջերս իմացանք թէ դղում գլուխ Խաչոյին բուն կնքահայրը ո՛չ թէ գիրվէ Մանօն է, այլ՝ նո՛յնինքն մեր հռչակաւոր դայեակ Քուրէ Մաման: Թէեւ մեր Սուրբ Կիրակոս ժամուն տոմարներուն մէջ ճշդուած չէ, թէ ո՞վ է անոր կնքահայրը բայց զրոյց կը չրջի թէ Քուրէ Մաման է անոր կնքամայրը եւ ան նոյնիսկ կնքահայր չէ ունեցեր: Օր մը երբ դղում գլուխ Խաչոյին մայրը՝ Փռուշը կը հիւրընտնէ, էնկողին կ'ընկնի, լուր կուտան, կը վազեն Քուրէ Մամային կ'ըսեն.

– Քուրէ Մամա թէ՛զ հասիր, Փռուշը հիւէնտ է, ողէձպէն է...:

Քուրէ Մաման, սա իր կարմիրի ներկուած երկար մազերուն իւրաքանչիւր թելին չափ հայ մանուկներու

ծնունդը իրականացուցած դայեակը կուգայ կը վազէ Փռուչին մօտ եւ ճարպիկ ու փորձառու մատներովը գործի կը լծուի: Բայց երեխան այդքան յամառ է եւ այդքան ի լուս էշխերք գալ չ'ուզեր որ, Քուրէ Մամուն հոգին կ'ելլէ, կը քրտնի ու իր քրտինքը չըփ-չըփ կը կաթի Փռուչի լեռնանման պորտին, բայց երեխայէն, այսինքն՝ տըխմէրէն ձէն ձուն չի դէ···: Երեք օր վերջ երբ աքլորներուն ձայնին կուգայ կը միանայ երեխային ճչոցը, անոնց ալ ձայնին կուգայ կը միանայ նաեւ Քուրէ Մամային բարկաճայթ խօսքերը·

– Քըզի չէնզէւէկ, դդում պլուխ քըզի, Քուրէ Մամուդ հոգին հէնէցիր, եան գանթարի էրէցիր, բերէնս բաց մընէց· ես ըսանց բէն չտըսաէ···: Ի'նչ դդում պլուխ բէն իս չէնզէւէկ, պլխովդի իգելու տեղ է՞ր ճիվերով էշխերք կ'ուզիս իգէս:

Եւ Խաչոյին անունը կը մնայ դդում պլուխ Խաչօ եւ կնքամայրն ալ՝ Քուրէ Մաման:

Խաչօներէն մէկն ալ եէմէնճի Խաչօն էր: Արդարեւ մեր այդ կողմերը հայերուն մեծամասնութիւնը արհեստով կա'մ երկաթագործ էր, կա'մ կլայագործ, չինարար կամ եէմէնիճի, այսինքն՝ կօչկակար: Կօշիկ հագուիլ քէղքըցիի գործ էր· գիւղացիները, կամ ինչպէս մենք կ'ըսէինք՝ գեղացիները, միշտ եէմէնի կը հագուէին· տրեխ ըսել կ'ուզեմ, երկու գոյն կ'ըլլար՝ սեւ կամ կարմիր:

Եէմէնճի Խաչոյին համբաւը ամբողջ Տիգրանակերտի մօտակայ գիւղերուն մէջ տարածուած էր: Այնպէս՝ ինչպէս Տիգրանակերտի խոշոր ձմերուկներուն համբաւը՝ ամբողջ Թուրքիոյ, նոյնիսկ աշխարհի վրայ:

Մօտակայ գիւղերէն քիւրտ գիւղացիները կը վազէին կուգայինուստային մօտ·

– Ուստա Խաչօ, ժը մը րա սօ'լ քի պըտէ··· այսինքն՝ ինծի կօշիկ մը տուր:

Ուստան քրտերէն կը խօսէր, նոյնիսկ Զազայերէնն ալ՝ մաքուր եւ կոկիկ:

Եէմէնճի Խաչօն կը հարցնէր թէ ի՛նչ գոյն եէմէնի կ՛ուզէին. դիւղացիները ընդհանրապէս կարմիր գոյնը կը նախընտրէին. ուստա Խաչօն այս անգամ կը սկսէր գլուխը քերել, պեխերը ոլորել, աչքը, երեսը չփել, հաղալ եւ յետոյ ալ ինքզինքին լուրջ հով մը տալ ու ըսել.

– Նա՛պէ...:

Ուստա Խաչօն, եէմէնճի Խաչօն երբ նա՛պէ ըսէր, դիւղացիները փորձառութեամբ գիտէին թէ այդ անիծեալ նա՛պէ, այնինքն ո՛չ բառը այոյի վերաձելու համար պէտք էր նաեւ ուստային նուիրել աքլոր մը, կամ թաս մը մեղր կամ քիլօ մը կարագ, կամ քանի մը հատ հաւկիթ կամ ալ սրթըլ մը –դոյլ մը, այսինքն– մածուն...:

Եթէ դիւղացիները յամառէին, չուզէին դրամին քով մածունը, կարագը կամ հաւկիթը տալ, այն ատեն ուստա Խաչօն չէր տար եէմէնին, դժուարութիւն կը հանէր, ուրիշներուն համար չինած եմ, անոնց տէրը կայ, անոնք ապսպրած են, ատոնց դրամը եւ կարագը չատոնց կանխիկ առնուած է եւայլն եւայլն ու կ՛ըսէր.

– Նա՛պէ...:

Եէմէնճի Խաչօն ատանց իւղի, ատանց մեղրի, ատանց պէնիրի եէմէնի չէր ծախեր: Ատիկա իրեն պէս վարպետի մը չէր վայլեր: Անարգանք էր ատիկա...:

Իմ ալ առաջին եւ վերջին եէմէնիս ուստա Խաչոյին վարպետ ձեռքերովը չինուած՝ սեւ եէմէնիս եղած էր: Տասը տարեկան էի. հայրս ձեռքէս բռնած՝ գիս ուստային խանութը տարած էր ու ըսած՝ «Խաչօ, ըս տղուն եէմէնի մը կը կէրէ՞ս»: Ուստա Խաչօն, գլուխը «կ՛էղնէ, կ՛էղնէ» իմաստով չարժած՝ ոտքիս չափը առած էր մեծ ուշադրութեամբ: Ուստան մեղր պահանջած չէր, ոչ ալ մածուն: Երկուքն ալ գեղացի էին, նոյն գիւղէն՝ Հրետանէն էին: Երկուքն ալ լաւ տամա կը խաղային, սա տաւնվեց քարով կը խաղան, ճատրակի խնամին է տաման: Երկուքն ալ Զազայերէնը լաւ կը

խօսէին եւ ուստային փտած ակռաները հայրս կը քաշէր աքցանով: Յետոյ հօրս չինած ոսկեայ ակռաներուն չնորհիւն էր որ Օսկերիչ հպարտօրէն կը խնդար քրքջալով:

Խաչօններէն մէկն ալ Օսկերիչ Խաչօն էր: Օսկերիչ Խաչօն երկու համբաւ ունէր: Լաւ ոսկերիչ էր: Ոսկին իր ձեռքերուն մէջ ուզած ձեւը կ'առնէր: Ոսկին խաչ կ'ըլլար կը կախուէր հարսնցու աղջիկներուն վիզէն. ապարանջան կ'ըլլար կը փայլէր կիներուն դաստակներուն չարժումով, օղեր կ'ըլլար կը կախուէր բլթակներէն, մատանի կ'ըլլար նուրբ մատները կը զարդարէր: Օսկերիչ Խաչոյին երկրորդ համբաւն ալ՝ լաւ ձուկ որսալ էր: Գիտէք, Տիգրիս գետը դարերէ ի վեր յամառօրէն օձապտոյտ կը վազէ կ'երթայ Տիգրանակերտի հսկայ պարիսպներէն անդին: Երբ կիրակի օրերը Սուրբ Կիրակոս ժէմուն մէջ Տէր Արսէնն ու Տիրէցու էսդէտուրը հազիւ թէ կ'երգեն «առաւօտ լուսոյ»ն եւ կոչնակի ղօղանջը հազիւ թէ կը հասնի խէնչէրէք, հայաչատ թաղը, Օսկերիչ Խաչօն չատոնց իր թորը առած, այսինքն՝ ուռկանը առած՝ կ'երթայ Տիգրիս գետը ձուկ որսալու: Կ'որսայ ալ. միշտ մեծ եւ համեղ ձուկերը, այսինքն չէպպօթները, սրինգները ան կ'որսայ. լետոյ իրիկունն ալ երբ ձուկերը տապակին մէջ ճզրտալով հոգի կուտան, Օսկերիչ Խաչօն ալ օղիի շիշը կը բանայ:

Տէր Արսէնն ու Օսկերիչ Խաչօն բնաւ լաւ բարեկամները չեն ու չեղան: Օր մը Օսկերիչ Խաչօն հիւանդացեր է. մայրը՝ Թօփալ Թիւմէն մինչեւ տէր պապային տունը եկեր է եւ աղաչեր է.

– Տէր պապա, տէր պապա, ի՞նչ կ'էղնէ, էկո՛ Խաչոյին գլխուն էւէտէրէն կէրդէ, պէղ առիր է...:

Տէր Արսէնը զայրացած՝ կը պոռայ.

– Թիւմէ, Թիւմէ, ժէմ չեկոզ մէրդու գլուխ էւէտէրէն

չիմ կերդէ· գնէ՛ իր ձուկերուն ըսէ թող իգէն էւէտէրէն կերդէն տղուդ գլխուն:

Խաչօներէն մէկն ալ մեր դրացիներէն գոռ եւ քէչէլ Խաչօն էր՝ կոյր եւ բորոտ: Խաչօն՝ քէչէլ, այսինքն բորոտ չեղած, նախապէս միայն գոռ Խաչօ կ՛անուանուէր: Իրականութեան մէջ Խաչոյին աչքերը բոլորովին կոյր չէին: Կը տեսնէր· դժուար կը տեսնէր: Պզտիկութեան դրահոմի հիւանդութիւն անցուցած էր եւ դրահոմի հիւանդութիւնը մեր այդ կողմերը այն աստեն չատ էր: Խաչոյին աչքերը միշտ կարմիր էր: Լալկան տղու աչքերուն պէս ջրոտ էր: Ուշադրութեամբ երբ նայէր, աչքերուն կոպերը աւելի կը գոցուէին: Արդէն յայտնի չէր թէ Խաչօն ցերեկնե՞րը կը քնանար թէ գիշերները: Կամ՝ աչքերը բա՞ց էին, թէ գոց···:

Խաչոյին անունին քով երբ եկաւ երկրորդ ածական մը եւս միացաւ ու երբ եղաւ գոռ եւ քէչէլ Խաչօ, ամէնէն չատ իր մայրը՝ Էսթէր Պաճօն յուզուեցաւ: Անշուշտ Էսթէր Պաճոյին յուզումէն աւելի մեծ յուզումն ալ եկաւ Խաչոյին կնոջը՝ Խլոտ Սարոյին սիրտը բոյն դրաւ: Բայց Էսթէր Պաճօն վերջապէս մայր մըն էր· իր տղան գոռ ալ, քէչէլ ալ ըլլար, նորէն ալ իր մաշած կուրծքին վրայ կը սեղմէր Խաչոյին ճաղատ գլուխը ու կ՛ըսէր·

– Մաման հէյրան էղնէ ըն քէչլոտ գլխուն···:

Կը չոյէր Խաչոյին քէչլոտ գլուխը, կը չոյէր ու կ՛ըսէր·

– Ըս քէչէլը քէչէլ չէ,

Քէչէլը պէրպէրին րէչէլ է···:

Մէյ մըն ալ խնամի Խաչօն կար: Խնամի Խաչօն դերձակ էր· չալվար կը կարէր: Ան ալ բոլոր հայ վարպետներուն պէս իր գործին վարպետն էր: Բոլոր քիւրտերուն հետ երբ խօսքի կը սկսէր, առաջին բառը կ՛ըլլար խնամի: Վերջը իր անունը մնաց խնամի Խաչօ:

Կ՛ըսեն թէ կարգ մը պատմագիրներու հաւաճայն հայերու եւ քիւրտերու միջեւ ցեղային կապակցութիւն կայ· որքան ճիշդ է չեմ գիտեր, բայց որքա՛ն ճիշդ

է, որքա՛ն իրաւ է, ատիկա խնամի Խաչոյին հարցուցէք: Ան գիտէ:

ՊՕՋԱՆԵՆՑ ԳԱՑԻՆՓ

Իրիկունը երբ ընթրեցինք, ըսել կ'ուզեմ՝ երբ հաց կերանք, կշտացանք: Նախապէս ալ պատմած էի թէ մենք չենք ըսեր՝ ճաշել կամ ընթրել, կ'ըսենք հաց ուտել. որովհետեւ մենք հաց կ'ուտենք, չատ հաց կ'ուտենք. երբ հաց չենք ուտեր, չենք կշտանար: Այդ իրիկուն ալ պոչով չօրպայով միասին երբ հաց կերանք, աւելի ճիշդը երբ պոչով չօրպային մէջը բրդոն բրդոն հաց բրդեցինք եւ դգալ դգալ խմեցինք, աղկիկ մը կշտացանք:

Դուք պոչով չօրպա կերա՞ծ էք: Շատ աղուոր է, մենք չատ կը սիրենք: Ի՞նչպէս կ'եփեն, պատմեմ:

Մեր այդ կողմերը՝ Տիգրանակերտի մէջ, ձմեռուան ուտելիքներուն չատը ամառուընէ կը պատրաստեն: Այս կարգէն է նաեւ պալճանը, այսինքն՝ սմբուկ ըսել կ'ուզեմ: Պալճանը երբ տուն կը բերենք, կոթերը կը կտրենք, չուանի մը կ'անցընենք, կը կախենք արեւին տակ որպէսզի չորնայ: Սմբուկին կտրուած այդ կանանչ մասը երբ կը չորնայ, մուկի պոչի պէս բան մը կ'ըլլայ, անոր ձեւը կ'առնէ, անոր կը նմանի: Երբ ոսպապուր կ'եփենք, մէջը՝ չորցած սմբուկի պոչերը կը նետենք ու այդպէս կ'եփենք: Ապուրը թարմ սմբուկի համ մը կ'առնէ: Մենք դգալ դգալ կը խմենք պոչով չօրպան: Համով է գիտէ՞ք:

Երբ մեր ապուրը խմեցինք, հայրս մօրս ըսաւ.

– Խընո՛, տը հատէ՛, ըս գըչիր Պօզանենց մըսաֆրուքէն(1) էրթէնք:

– Էղէկ, էրթէնք...:

Ու մայրս սկսաւ մէջտեղերը հաւաքել: Նախ՝ չուրի

---

(1) *Մըսաֆրուքին*– հիւր երթալ (*միսաֆիր*–հիւր *Թրք.*)

թասը պուկիշին, այսինքն՝ սինիի վրան դրաւ, յետոյ ալ վեց հատ դգալը պարպուած սանին մէջ նետեց եւ պուկիշը վերցուց ու թոնրատուն տարաւ: Եկաւ պետնի ծածկոցն ալ հաւաքեց, տարաւ սենեակէն դուրս, հէվչին, այսինքն՝ բակին մէջ թօթուեց: Սեղանը վերցուած էր:

Մեր այդ կողմերը, գիտէք՝ Տիգրանակերտի մէջ ըսել կ'ուզեմ, սեղան չունէր, սեղան հաւաքելը երկար բարակ գործ չէր: Մեր սեղաններուն, աւելի ճիշդ մեր պղինձէ կլոր պուկիշներուն վրայ, դաւաթ, պնակ, պատառաքաղ, դանակ, անձեռոց, ատամնակրկիտի պէս բաներ արդէն չէր ըլլար: Ընտանիքը քանի՞ հոգի է... հի՞նգ: Հինգ հատ դգալ. վե՞ց՝ վեց հատ դգալ: Ճաշը ի՞նչ է, ոսպապո՞ւր՝ պուկիշին վրայ խոշոր սան մը ոսպապուր...: Ճաշը թանապո՞ւր է, պուկիշին վրայ խոշոր սան մը թանապուր կ'ըլլայ: Կորկո՞ւկ պիտի ուտենք, մեծ ամանի մը մէջը լեցուն կորկուտիկ եւ քովն ալ մեծ թասի մը մէջը ջրախառն ռուփ: Դգալ մը կորկուտիկ կ'ուտես, վրան ալ դգալ մը ռուփ կը խմես. դգալ մը անկէ, դգալ մը ասկէ:

Երբ միասին նոյն պնակին մէջէն կ'ուտես, ճաշը անլի կամ աղի կ'ըլլա՞յ...: Երբ մարդ թանապուր կը խմէ, երբ մարդ չորթան ճաշ կը խմէ, երբ մարդ ձաւար, կորկոտ կամ սմնտրիկ կ'ուտէ, պատառաքաղի պէտք ունի՞: Դանակի, աղի, աղամանի պէտք կ'ունենա՞յ: Կ'ըլլա՞յ այդպէս բան, կ'էղնէ՞ ընանց բէն...:

Չ'ըլլա՛ր, չ'էղնէ՛...:

Երբ ձմեռ է, երբ ընտանիքին անդամները՝ մեծ հայր, մեծ մայր, հայր, մայր, քոյր եղբայր, եղբայր, եղբայր եղբայր, քոյր եղբայր, չոքեր ես՝ նստեր ես կլոր պուկիշին չուրջը, չրջանակ մը կազմած ես ու երբ մեծ ամանի մը մէջը, տաք տաք պղպջակ աչքերով իւղին մէջ՝ առջեւդ քավուրմա կուգայ, ախորժակի, պատառաքաղի պէտք կ'ունենա՞ս...: Երբ դուրսը ձիւն կայ, երբ դուրսը հովը սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ կը փչէ, կ'աղօթէ, երբ քարիւղի լամպարիդ մէջը քարիւղը դեռ

նոր լեցուցած ես, երբ փայտի վառարանիդ ալ գոլը եկած գրկած է ամբողջ մարմինդ, երբ քարիւղի՝ լամբարիդ պատրոյգը դեռ նոր փոխած ես, երբ քավուրմային վրան ալ քանի մը հաւկիթ կոտրած ես, աւելին՝ եթէ քովն ալ պճեղ մը սոխ երբ կայ, այլեւս դանակի պէտք ունի՞ս...: Խե՞ւ իս, ինչ իս...: Կ'առնես պատառ մը հաց, կը թաթխես իւղին մէջ. երբ հացը իւղը կը ծծէ ու կը փքանայ, կ'ուռի, կ'ուռի նաեւ քու ախորժակդ. կ'ուտես աղկիկ աղկիկ...: Իսկ եթէ քանի մը կաթիլ ալ իւղ վրադ ծորի, էչխերքը կը կործանի՞ կ'ըսես... ո՛չ: Կ'առնես կտոր մը քավուրմա՝ խորոված միս, կը խածնես, կ'ուտես այդ համեղ միսի կտորը լորձունքդ հոսեցնելով: Մեր խօսքով՝ չորիկդ կը վէզէ...:

Ճաշդ վերջացա՞ւ, փորդ կշտացա՞ւ:

Երբ ամէն մարդ այլեւս իր գործին է սկսեր, երբ մայրդ քավուրմայի ամանը լուալով կը զբաղի, երբ քոյրդ վառարանին մէջ փայտի կտոր մը նետելու կը ջանայ, երբ մեծ հայրիկը նստած տեղը կը մրափէ, երբ մեծ մայրիկը ծակած գուլպայ մը կարկտելու կը ջանայ, դուն խի՛ւ տղէ, դուն խեղդ մէրդ, ակռայիդ մէջը մնացած քավուրմայի պզտիկ մաս մը, միսի պզտիկ կտոր մը հանելու համար ատամնակրկիտի պէտք ունի՞ս: Եթէ նոյնիսկ ունենաս, ձեր տան այդ ցէխ էւելը, կոճատ աւելը ո՞ր օրուան կը սպասէ...: Կ'երթաս կ'առնես կոճատ աւելը, կը փրցնես անկէ չիւղ մը, կուգաս կը նստիս վառարանին դէմ եւ անուշ-անուշ կը խառնես ակռադ, որքան որ կ'ուզես...: Ցետոյ մէկ ձեռքովդ ալ բերանդ գոցելու պէտքը չունիս...: Ակռայ խառնել, ատկէ պզտիկ միսի կտոր մը հանելու համար ալ ձեռքովդ բերանդ գոցելու պէտք ունի՞ս... կ'ըլլա՞յ այդպէս բան, կ'էղնէ՞... ուրիշ էմօթ չմնէ՞ց...:

Ը'ըլլա՛ր, չ'էղնէ՛:

Երբ մօրս գործը լմնցաւ, մենք այդ գիշեր Պօղանենց մըսաֆրութէն գացինք:

Մենք երբ մըսաֆրուքէն երթալ ուզենք, երբ հիւր երթալու փափաքը ունենանք, ճամբայ կ'ելլենք ու կ'երթանք: Նախապէս լուր տալ, նախապէս ժամադրութիւն առնել, նախապէս, «ըս դըչիր ձըզի մըն իգէնք մըսաֆրուքէն, տո՞ւնն իք, գործ ունի՞ք» ըսել չունինք: Կ'ելլենք կ'երթանք: Մենք երբ որ մէկու մը տունը մըսաֆրուքէն կ'երթանք, ուրիշներ ալ մեզի կուգան: Եթէ անոնք մեզ տունը չգտնեն, մեր դրացի Թումասենց կ'երթան. եթէ Թումասենք տունը չեն, անոնց դրացի գոռ Գէվոյե՞նք ալ տունը չեն...: Երբ ճամբայ ելեր ես, երթալիք տեղ, երթալիք տուն կարելի՞ է որ չգտնես: Կ'ըլլա՞յ այդպէս բան, կ'էղնէ՞...: Ամբողջկեաւուրմէհլէսի մը, ամբողջ Խէնչէբէկի թաղը՝ Հայ չմնա՞ ...:

Կը թակեմԳէվոյենց դուռը ու կ'ըսես.

– Գէվո՛, չիլ Գէվո, մենք Սրգէենց մըսաֆրուքէն էկէնք, ընունքէ տուն չին, մինք լէ ձըզի էկէնք...:

– Միր գլխին վրէ, էկէ՛ք էկէ՛ք, ներս մտի՛ք:

Այդ դիշեր երբ ճամբայ ելանք Պօզանենց երթալու, ես ձեռքս գըմպօ մը ունէի: Գըմպօ՞...: Սա քարիւղի լապտեր մըն է չատ փոքր, թիթեղէ չինուած: Մէջը քարիւղ կը լեցնես. պատրոյգ մըն ալ ունի. երբ վառես, մոմի չափ լոյս մը կուտայ եւ կը մխայ, ծուխ կուտայ: Լո՞յս... լոյս ալ կուտայ, երբ լուսնակ դիշեր մըն է, անշուշտ...:

Մեր այդ կողմերը, դիշերանց՝ փողոցները կատարեալ մութ է, խաւար է, խաւարման դիշեր է: Ե-լեկտրականութի՞ւն... չկայ: Քաղաքի մայր պողոտային վրայ մէկ երկու խրտուիլակ փայտէ ձող, անոնց ալ վրան աղօտ երկու կաթիլ լոյս եւ այդքան...: Փողոցները լոյս կայ, երբ լուսին կայ, երբ լուսնի լոյսը եկած գրկած է ճերմակ ձիւնը:

Մենք գըմպոյին լոյսին տակ հայր մայր, քոյր եղբայր, մեծ հայր մեծ մայր, եղբայր եղբայր, քոյր եղբայր Պօզանենց կ'երթայինք: Նախ՝ մեր դրացի

Թումասեանց տան առջեւէն անցանք: Թումաս Տայիին, աղջիկ մը ունէր, էրչին էր անունը: Անոր սիրահարած էի, այսինքն՝ ընուրէ զէրկըւիր էնք...: Օր մը երբ էրչինը բաղնիքէն դեռ նոր ելած տեսայ, երբ մազերը երկար ու փայլուն չէին, սէրս լմնցաւ, զէրկըւիլս լմնցաւ:

Այս անգամ ալ զացի մեր միւս ղրացի՝ որմնադիր Պետոյենց աղջկան զէրկըւէցէ: Քըխ Սիվոյին աչուղ եղայ: Քըխ Սիվոյին, Սիլվայինըսել կ'ուզեմ, զէրկըւիլս ուրիշ օր մը կը պատմեմ...: Ես ամէն եղանակ, ամէն օր կը սիրահարէի...: Եթէ մարդ տասը տարեկան է, ուրիշ գործ կ'ունենա՞յ... կ'էղնէ՞ ըսանց բէն...: Ջ'էղնէ...:

Գալայճիճէմոյին տունը անցանք, էրչէլուս Պաճոյին աղբիւրին քովէն դարձանք, Տէր Արսէնենց փողոցը մտանք: Տէր Արսէնենց տան չպէքէն, պատուհանէն փոքր լոյս մը դուրս կը ցաթէր: Տէր Արսէն Աւետարա՞ն կը կարդար արդեօք...:

Ճամբան խարխափելով կը քալէինք. ես գըմպօն երբեմն վեր, երբեմն վար կը բռնէի: Երբեմն քրոջս ձեռքը, երբեմն մեծ մօրս փէշը կը բռնէի... մէյ մը առջեւն էի, մէյ մը ետեւը... Ե՛ւ էի լոյս: Կարաւանը կը քալէր. կամաց, յամրընթաց եւ ամէնէն առջեւն ալ՝ հայրս...:

Փալանճի Տիգրոյենց, համեստագործ Տիգրոյենց, Երկան Վանեսենց, Սարիկ Պաճոյենց տուները անցանք, Սուրբ Կիրէկոս Եկեղեցիին փողոցը մտանք: Խաչակրնքեցինք: Եկեղեցիին դրան առջեւէն երբ կ'անցնէինք, ժէմկոչ Զըֆքարին քրտերէն երգին բառերը եկան բը'ֆ ըսին զըմպօս մարեցին: Հայրս ձայնեց

– Մկօ՛, եո՞ւր իս...:

– Հո՛ս իմ...:

Հայրս մութին մէջէն դէպի ձայնս յառաջացաւ, մինչ այդ բաճկոնին ներքեւի յատուկ գրպանէն բոցհանը հանեց, ալ ձեռքի բթամատովը չը'ք վառեց նախ բոց-

հանը՝ ապա գըմպօն ու կրկին շարունակեցինք մեր ճամբան․․․։

Պօզանենց տունը, մեր տան թաղէն, Խէնչէրէկէն շատ հեռու,կեավուր մէհլէնէր։ Հրեաներու եւ հայերու թաղերուն ճիշդ սահմանը անոնց տունով կը գծուէր։ Պօզանենց տունը որ հասար, երկու քայլ եւս նետես, կը մտնես Մօչէներուն, այսինքն՝ հրեաներուն թաղը։ Մենք հրեայ տղոց հետ քարի կամ ձմերուկի կեղեւի պատերազմ կ՚ընէինք։ Պատերազմի սահմանն ալ Պօզանենց տունն էր։ Եթէ անոնք մեզ հալածելով մինչեւ Պօզանենց տան առջեւը քշէին, մենք պատերազմը կորսնցուցած կը համարուէինք․․․։

Եւ ո՛վ որ ալ յաղթական ըլլար, անպայման մեզմէ կամ անոնցմէ մէկուն գլուխը կոտրուած կ՚ըլլար։ Քարի պատերազմը առանց արիւնի կը վերջանա՞յ։ Կ՚ըլլա՞յ այդպէս բան, կ՚էղնէ՞․․․։

Երբ գլուխդ կոտրուած է, երբ արիւնը կը տեսնես, երբ ութը տարեկան ես, ի՞նչ կ՚ընես։ Տուն կը վազէինք, կ՚երթայինք տուն։ Երբ տուն կուգաս, մայրդ ալ ապտակով մը կը դարմանէ գլուխդ ու կ՚ըսէ․

– Շէնզէւէկ, խե՞մ լէ– հե՞ղ մըն ալ, նո՞րէն– գէցիր մօչէներու տղուցէ հիտէ կուըլտէցէր․․․ հէ՞․․․։

Երբ ապտակով կը դարմանեն քեզ, ի՞նչ կ՚ընես․ կ՚երթաս թոնրատուն կը մտնես ու ՚ճչու պէս կը զռաս․․․։ Տղայ ես։

Երբ լուսարար Խաչուրին տունն ալ անցանք, փողոցին անկիւնը քիրվէ Մանոյենց կարաւանին հանդիպեցանք։ Անոնք ալ Ջուլհակ Պետոյենց մըսաֆրութէն կ՚երթային։ Բայց գիտէ՞ք մեր գըմպօն աւելի շատ լոյս կուտար։

Պօզանենց տունը հասանք։ Պօզանենց տան լոյսը չէր վառեր։ Արդեօք անոնք ալ ուրիշենց մըսաֆրութէ՞ն գացած էին։ Թէ ոչ պառկած ու քնացած․․․։

Հայրս Պօզանենց տան դըրան վրայի ջախջախոյին երկարեցաւ։ Երկաթեայ ջախջախոն քանի մը անգամ

չա՛ք, չա՛ք չա՛ք ըրաւ. փողոցի չուներէն մին պատասխանեց. հա՛վ, հա՛վ, հա՛վ...:

Հայրս կրկին ջախջախոյին մօտեցաւ, գարկաւ.

– Ըսուն՞քէ տուն չին, գար, ըսաւ մայրս յուսահատ:

– Չէղնէ՞ պառկիր ին, պատասխանեց հայրս հէրստ՝ բարկացած:

Երբ մենք կը պատրաստուէինք տուն վերադառնալ, կամ ալ Պօզաննենց դրացի Խալըթենց երթալ, նիհար լոյսի նշոյլ մը գծուեցաւ. Պօզաննենց տան չպէքէն: Պօզանն էր: Անոր ձայնն էր:

– Վո՞վ է...:

– Մի՛նք ինք, մի՛նք, բաց դուռէ...:

– Էլլի կնիկ, Սըզոյենք մըսաֆրութէն էկիր ին...:

Պօզանր դուռը բացաւ: Անոր երկար ճերմակ վարտիքը, գըմպոյին լոյսէն աւելի չատ լուսաւորեց բակը:

– էկէ՛ք, էկէ՛ք, գլխիս վրէ, էկէ՛ք...:

Ներս մտանք: Պօզանն ալ ձեռքը գըմպօ մը ունէր: Երբ Պօզանի գըմպոյին լոյսը, երբ իմ գըմպօիս լոյսը եւ Պօզանին ճերմակ վարտիքին լոյսը իրար միացան, կ'ըսես արեւ կը ծագէր...:

Պօզաննենք քնացած էին: Պօզանին կինը՝ Խաչխութունը, անմիջապէս պետնէն տեղիրնիրէ, անկողիններըը ըսել կ'ուզեմ, հաւաքեց, տարաւ եիւքէրին դրաւ, այսինքն՝ պուտին մէջ խոշոր պատուհանի մը չափ բարձր ու ծալլուած անկողինները տեղաւորելու չափ խորունկ՝ յատուկ բացուածքեան մէջը դրաւ ու առջեւի վարագոյրը քաշեց: Ցետոյ քարիւղի լամբարը վառեց ու պատրոյգի քիթը մկրատով առաւ...:

Այդ գիշեր հայրս եւ Պօզանը միասին տամա խաղացին: Պօզանին չինած գինիէն խմեցին: Մայրս եւ Պօզանին կինը դէմ դիմաց բուրդ հիւսեցին: Մեծ հայրս ու մեծ մայրս անկիւն մը քաշուեցան, վառարանին մօտ մրափեցին:

Մենք պզտիկներս՝ Պօզաննենց պզտիկներուն հետ

մխասին, եղբայր եղբայր, քոյր եղբայր, ընկոյզ կոտրեցինք, ընկոյզի միջուկը հանեցինք, Ակնայ պատեղին մէջ փաթթեցինք ու կերանք:

Դուքզըմպոյի, քարիւղի լամբարին լոյսին տակ, երբ դուրսը ձիւն կայ, երբ հովը սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ կ'ըսէ կ'աղօթէ, ընկոյզի միջուկով պատեղ բնաւ կերա՞ծ էք, անոր համը գիտէ՞ք...:

ՄԵՐ ՏՈՒՆԸ

...Վարդան Կոմիկեանին...

Մեր տունը ուր ես ծնած եմ, մեր սեփական տունը չէր: Արդէն մենք սեփական տուն երբէք չունեցանք: Վարձակալ էինք: Ես Հէճի Մամայենց՝տունը ծնած եմ: Հէճի Մաման եւ ամուսինը՝ Աղաճան Տային, մեր տանտէրերն էին:

Աղաճան Տային բարձրահասակ մարդ մըն էր: Որմնադիր էր: Ուսին վրայ միշտ կը կրէր մարխամայ մը՝ թաչկինակ մը: Մարխամային մէկ ծայրն ալ միշտ բերանն էր: Կը ծամէր այնպէս ինչպէս մենք պզտիկներս՝ մեր բերնին մէջ կը ծամէինք էլքը, այսինքն՝ ծամոցը:

Աղաճան Տային խնդումերեա մարդ մըն էր: Մեզ՝ փոքրիկներուս հետ կը կատակէր. կը համբուրէր, կը չոյէր մեր այտերը, կը գրկէր մեզ, ուսին վրայ կը դնէր, տան բակը, այսինքն՝ հէվչին մէջը կը պտրտցնէր երբ խոնճեենար, մարխամայովը քրտինքը կը սրբէր...:

Աղաճան Տային չատ աշխատասէր մարդ մըն էր: Երբ դուրսը գործ չունենար, երբ գործի չերթար, տան մէջ ընելիք գործ մը, գրաղում մը կը գտնէր անպայման: Տան պատերը կը ծեփէր, չպէքին՝ պատուհանին երկաթեայ փեղկերը կը նորոգէր, կը ներկէր: Հէվչին բակին անկիւնը, այսինքն՝ ուր նռնենին ու թթենին կային, անոնց վրայ կը մագլցէր, ձեռքի խզարով, սղոցով ըսել կ'ուզեմ, խը՛զ, խը՛զ, խը՛զ կը կտրէր նռնենիի երկարած ճիւղերը, ոստերը կը կտրէր. հոնկէ կապիկի մը արագութեամբ թթենիին վրայ կ'անցնէր ու անոր ալ չորցած ճիւղերը կտրելով գետին կը նետէր: Յետոյ վար կ'իջնէր, կը հաւաքէր ճիւղերը եւ թոնրատուն կը տանէր, անկիւն մը կր դիզէր, դէզ մը կը

չինէր ու վերջն ալ կնոջը՝ Հէճի Մամային կը ձայնէր.

– Հէճի՛, այսինքն՝ մահտեսի, ինծի պզով թէյն մի չինէ՛...:

Հէճի Մաման՝ երբ հէվչին անկիւնը չոքած՝ նստած, պուկիչը ծունկերուն վրայ դրած՝ ցորեն կը հընարէ, կամ բուրդ կը մանէ, թէյի –իլ ըսել կ'ուզեմ– կը դարձնէ, դերձան կը չինէ, կ'իմանայ Աղաճան Տայիի հրամանը. կ'իմանայ ուզած չուզած ու գլուխը երերցընելով «մեղէ խուէծ» մը կը մրմնջէ, կը բարկանայ, գործը կիսատ կը ձգէ, կ'ելլէ գիւէրը կ'իջնէ, մառանէն խոշոր պղինձէ ուսքուրան՝ այսինքն թասը կ'առնէ, կ'երթայ թոնրատունը ձեղունէն կախուած մածունին տոպրակին կը մօտենայ: Մածունի ճերմակ տոպրակը երբ բը՛դ, բը՛դ, բը՛դ կ'ըսէ կը կաթէ, եւ երբ Աղաճան Տայիին քրտինքն ալ չըփ, չըփ, չըփ կը կաթէ, Հէճի Մաման կ'իջեցնէ տոպրակը իր յաւիտենական կախաղանէն, կը բանայ բերանը, երկու ղգալ մածուն կ'առնէ կը դնէ ուսքուրային մէջը, տոպրակին բերանը կրկին կը կապէ ու կը կախէ նոյն տեղը: Հէվչին անկիւնը հոր մը կայ, վրան տախտակէ կափարիչով ծոցուած է: Կափարիչը կը հրէ գետին կը ձգէ, ղոյլը կ'առնէ, կ'իջեցնէ հորին մէջ, չուանը կը շարժէ, կրկին կը շարժէ, սրթըլ մը, ղոյլ մը ջուր կը լեցնէ, կը քաշէ՝ վեր կը հանէ, ջուր կը լեցնէ ուսքուրային մէջը, յետոյ փայտէ ղգալով կը խառնէ. ղա՛րդ, ղա՛րդ, ղա՛րդ մածունը երբ պզաղ ջուրին մէջ կը հալի, երբ կը փրփրի, եւ երբ փրփուրները ուսքուրային մինչեւ պուկունքը կը հասնի եւ՝ երբ թանը այլեւս բարկութենէն յորդելու կը պատրաստուի եւ երբ Աղաճան Տայիին բարկութիւնն ալ եկած՝ քթին է հասած, թանը պատրաստ է: Հէճի Մաման կը տանի ուսքուրան Աղաճան Տայիին կուտայ: Ան կը խմէ թանը, լը՛ք, լը՛ք, լը՛ք կ'ըսէ. չունչ մը կ'առնէ: Օ՛ֆ կ'ըսէ: Կրկին կը խմէ. պեխովը կը խմէ, վիզովը կը խմէ, չապիկովը կը խմէ, չունչ կ'առնէ կրկին օ՛ֆ մը եւս կ'ըսէ: Երբ ամբողջ ուսքուրան կը պարպէ, ուս-

քուրան կ'երկարէ Հէճի Մամային կուտայ, յետոյ խոշոր մարխամայովը բերանը կը սրբէ, պեխերը կը սրբէ, կ'ոլորէ պեխերը, քրտինքը կը սրբէ, վերջն ալ ուրագը կ'առնէ, հէվչին մէկ անկիւնը կը չոքէ, կը նստի: Մէկ ձեռքը փայտի կտոր մը, միւսին՝ ուրագ, քը՛րդ, քը՛րդ, քը՛րդ, փայտը կը կոփէ: Ի՞նչ կը չինէ, ո՛չ Հէճի Մամանդիտէ, ո՛չ ալ Աղաճան Տային որոշած է թէ ինչ պէտք է չինել...:

Աղաճան Տային կը՛ բանէր, կ'աչխատէր... կարճուրն ալ այդ էր: Պարապ չէր կենար· պարապ կենալ, պարապ նստիլ, մանաւանդ, հէյ՛, հէյ՛ երկըմէրդու հըմէր չատ էմօթ էդչատ...:

Մենք փոքրիկներս Աղաճան Տայիին չուրջը կը բոլորուէինք, կը դիտէինք այս հրաշալի ծերուկը եւ իր խոշոր թաչկինակը:

Աղաճան Տային փայտը կը քերթէր, կը կտրէր, կրկին կը քերթէր, յետոյ խոշոր ափը կը բանար, «մէկ, էրկուք, իրեք» ըսելով չորս թիզ կը չափէր, ականջի ետին պահուած քէլէմը՝ մատիտը, փոքր մատիտը, դոռ՝ անծայր մատիտը, բութ մատիտը կ'առնէր մեծ ուշադրութեամբ, չրզդի մը՝ գիծ մը կը քաշէր, նշան մը կը դնէր ու մատիտը կրկին՝ ականջին ետեւը կը տեղաւորէր ու յետոյ սղոցով փայտը կը կտրէր: Կրկին ուրագը կ'առնէր, կը տաշէր փայտը, մարխամայովը քրտինքը կը սրբէր, նորէն կը տաշէր, եւ երբ կը սկսէր թաչկինակին ծայրը արագօրէն ծամել, մենք պիտէինք թէ Աղաճան Տային վերջնականապէս որոշած էր թէ ինչ պէտք էր չինել այդ փայտի կտորէն:

Մենք չէինք համբերեր ու կը հարցնէինք.

– Աղաճան Տայի, ի՞նչ կը չինես...:

Ան քէ՛հ, քէ՛հ, քէ՛հ կը խնդար, չէր պատասխաններ: Մենք միայն իր բերնին մէջ մնացած երկու չնաւտամները կը տեսնէինք:

Կրկին կը հարցնէինք.

– Աղաճան Տայի, ի՞նչ կը չինես...:

Ան՝ փոխանակ պատասխանելու, կրկին կը խնդար, մեր մազերը, մեր այտերը կը չոյէր: Աղաճան Տային ինքն ալ չէր գիտեր, ինքն ալ չէր որոշած ինչպէ՞ս ըսէր, ի՞նչ ըսէր: Բայց երբ գործը կը վերջացնէր, երբ ձեռքի փայտը կամաց կամաց ձեւ կ'առնէր, կը վերածուէր ջրհոնի մը, այն ատեն մենք մեր հարցումներուն պատասխանը առած կ'ըլլայինք:

– Հիւեցէ՛ք, ըսիկէ ջրհոն մի էղէ... աղկիկ ջրհոն մի էղէ, չէ՞...:

Մենք ալ միաբերան կը պատասխանէինք.

– Հէ՛, Աղաճան Տայի, հէ՛, աղկիկ ջրհոն մի էղէ:

Ան ուրախ՝ կ'առնէր ջրհոնը, կ'ելլէր տէնիր՝ տանիք կ'ելլէր, հին ջրհոնը կը հանէր, նորը կը տեղաւորէր: Ջրհոնին քովերը ցեխով կը չաղախէր: Գոհ, հպարտ, երջանիկ՝ վար կ'իջնէր: տանիքէն, կուգայր հէվչին մէջտեղը կը կենար. նոր ջրհոնը մէյ մըն ալ վարէն կը դիտէր եւ երբ կ'որոշէր թէ լաւ էր չինածը, դոյլ մը ջուր կ'առնէր, կրկին տէնիր կը բարձրանար, ջուրը կը թափէր: Նոր ջրհոնին ջուրը չո՛ր, չո՛ր, չո՛ր, հէվչը կը վազէր...: Աղաճան Տային ուրախ, գուարթ՝ մէյ մը ջրհոնին կը նայէր, մէյ մը՝ մեզի, խէ՛, խէ՛, խէ՛ կը խնդար ու Հէճի Մամային կը ձայնէր.

– Հէճի՛, ընծի տըմսով, ռուփով ըսել կ'ուզէր, չէրպէթ մը չինէ...:

Հէճի Մաման լուացքը կիսատ կը ձգէր, կ'ելլէր ուսքուրային մէջը երկու դպալ տըմս՝ ռուփ կը դնէր, վրան ջուր կ'աւելցնէր, կը խառնէր, կը խառնէր, օչարակը՝ չէրպէթը երբ պղպջակ աչքերով կը խնդար, կը տանէր կուտար Աղաճան Տայիին.

– Ա՛ռ, խմէ՛...:

Աղաճան Տային կ'առնէր ուսքուրան, կը խմէր չարակը, յետոյ ուսքուրան մեզի կ'երկարէր.

– Առէ՛ք, խմեցէ՛ք:

կ'առնէինք, կը խմէինք. մենք ալ օ՛խ, օ՛խ, օ՛խ

կ'ըսէինք իրեն պէս: Մինչ՝ Աղաճան Տային պեխերը կ'ոլորէր: Պեխերը հիմա աւելի ալ կը փայլէին: Մենք Աղաճան Տայիին պեխերուն կը սքանչանայինք: Ան կը գգար կարծես ու կ'ըսէր.

– Ինչ էտին մինճ մէրդ էղնէք, ձիր լէ պեխիրէ ըսանց մըն էղնէ...:

– Հէ՛, հէ՛, հէ՛յ կ'ըսէինք, կը խնդայինք բոլորս...:

Մենք փոքրիկներս, Աղաճան Տայիին տան վարձակալներուն զաւակներն էինք: Մեր տունը, այսինքն Աղաճան Տայիին տունը փոքր չէր. մեծ էր, մեծ հէվէ մը ունէր, կլոր հէվէ մը, բակ մը...:

Փողոցի տախտակէ դուռը երբ չա՛ք, չա՛ք զարնես, երբ մէկը պայ դուռը բանայ, երբ ներս մտնես, ալ կողմը ետքը հաստ տէրէնճէ, այսինքն՝ սանդուխ կայ. ետքը հաստ մեծ քարէ, սեւ քարէ աստիճաններ. այդ աստիճաններէն երբ մէկ, էրկուք, իրեք... բարձրանաս, փոքր սենեակ մը կը մտնես: Այդ սենեակին մէջ Աղաճան Տային, Հէճի Մաման, տղան՝ Եաչարը, աղջիկը՝ Վերժին քոյրիկը, Վերժին քոյրիկին ամուսինը՝ Օսկերիչ Խաչօն, անոնց ալ զաւակները՝ Տիգրանը ու Անին կ'ապրին: Հոն կ'ուտեն, հոն կը խմեն ու... հոն կը պառկին...: Անոնց սենեակին տակը մեր բոլորին ընդհանուրն է: Հոս մենք ճաշ կ'եփենք, լուացք կ'ընենք, կը լոգնանք: Ընդհանուր քովը ուրիշ պզտիկ սենեակ մը կայ. հոս՝ էղսօ Պաճօն կը բնակի: Էղսօ Պաճոյինգրաբար անունը Եղիսաբէթ է: Մենք էղսօ կ'ըսենք: Ան պառաւ մըն է: Ո՛չ այր ունի, ո՛չ զաւակ: Առանձին է: Կննուխ, այսինքն՝ առտուն կ'ելլէ գործի կ'երթայ: Էղսօ Պաճօնկին մըն էրայց այր մարդու գործ կ'ընէ: Մշակութիւն կ'ընէ. մշակ է: Տուները կը ծեփէ: Իրիկուններն ալ կուգայ իր սենեակը կը մտնէ, քարիւղի լամբարին տակ, իտարէի աղօտ լոյսով կը չոքէ կը նստի, հայց կ'ուտէ. չոր հացերը թանին մէջ կը բրդէ՝ դպալ դպալ կ'ուտէ: Սենեակէն դուրս չ'ելլեր: Էղսօ Պաճօն առանձնութեան հետ կարգուած է, առանձ-

նուիրեան հետ մկրտուած է: Էղսօ Պաճօն ի՞նչ կը չահի, հաց եւ թանէն զատ ի՞նչ կ'ուտէ, յայտնի չէ: Էղսօն իր փոքր սենեակին մէջ հանգիստ է. իր չուքին հետ միասին կ'ապրի. բայց Աղաճան Տային Էղսոյին հանգիստ չի տար: Կուգայ, հէվչին մէջտեղը կը կենայ ու կը ձայնէ.

– Էղսօ, էղջի էղսօ, դուրս էկօ', էրէսդի տրանէնք:

Էղսօ Պաճօն կ'իմանայ, բայց դուրս չ'ելլեր, ձայն չի տար: Աղաճան Տային կը խնդայ բարձրաձայն ու կրկին կը ձայնէ.

– Էղջի էղսօ, պէ'մուրատ, օսկիներդի՞ կը հէմրիս...:

Մեր հէվչին բոլոր քարերը Էղսօ՛, Էղսօ՛ կ'արձագանգեն: Քարերը ձայն ունին, Էղսօն չունի...: Հէվչին մէջ ամէն մարդ կ'որոշէ թէ Էղսօն նստած՝ իր ոսկիները կը համրէ: Իրարու հետ կը վիճին, կը խնդան. Աղաճան Տային կը պնդէ թէ Էղսոյին ոսկիները իր մթերքին մէջն են, իր անկողնին, բարձերուն մէջն են, հոն պահուած են: Պէմուրատ Էղսօն եթէ ոսկի չունի, Աղաճան Տային ալ խելք չունի: Եթէ Էղսօն ոսկի չունի, է՛ր իր օտային, իր սենեակին դրան վրայ երկու հատ խոշոր բլինք, այսինքն՝ կղպանք կը կախէ ու այդպէս գործի կ'երթայ: Հէվչին մէջ գո՞ղ կայ: Տան մէջ Էղսոյէն զատ ո՞վ իր սենեակը կը կղպէ ու դուրս կ'երթայ: Ըսանց բէն կ'էղնէ՞: Էղսօն քօռօճախ է, զէւէկ չունի, օսկինէրէ որո՞ւն հըմէր կը պիյէ...:

Էղսօ Պաճոյին կից է մեր սենեակը: Մերինը՝ տան ամէնէն մեծ սենեակն է: Մեր սենեակը տասնըեօթը հատ գերան ունի: Միւս սենեակները՝ տասը կամ տասներկու հատ: Մեր սենեակին տակը մեր գիւղերը կայ: Մենք՝ այսինքն՝ հայրս, մայրս, ես, քոյրս, եղբայրս եւ քոյրս ու եղբայրս: Մեր սենեակը խոշոր է, խոշոր է նաեւ անոր վարձքը: Տասը ոսկի կուտանք ամիսը: Ամսագլխուն երբ հայրս զիս քովը կը կանչէ, կ'ըսէ.

– Ձեռքիդ բաց։

Ես կը բանամ ափս, ան կը սկսի համրելու.

– Մէկ, էրկուք, իրեք, չուրս, հինգ, վիցէ, եօթթէ, ութէ, ինէ, տասէ...

Երբ տասէ՝ կ'ըսէ, ափս տասը հատ արծաթէ մէկ ոսկինոցներ կը լեցուին ու կ'ըսէ.

– Ըսունքէ տէ՛ր, Հէճի Մամային տո՛ւր։

Ես մեր սենեակէն կ'ելլեմ, հէվչէն կը քալեմ, սանդուվսէն վեր կը ցատկեմ ու Հէճի Մամայենց սենեակը կը մտնեմ։ Արծաթէ մէկ ոսկինոցները ափիս մէջ պինդ սեղմած եմ. անոնք հօրս քրտինքին հոտը ունին։ Կ'երկարեմ ափս՝ կ'ըսեմ.

– Հէճի Մամա, ա՛ռ։

Հէճի Մաման կ'առնէ դրամը, ան ալ իր կարգին կը սկսի համրել.– մէկ, էրկուք, իրէք...։

Ամէն մարդ իր վարձքը Հէճի Մամային կուտայ։ Աղաճան Տային դրամի հետ գործ չունի։ Աղաճան Տային դրամէն հեռու է այնքան՝ որքան հեռու են աստղերը՝ մեր Տիգրանակերտէն։ Հէճի Մամա՞ն...։ Ան ալ մօտ է դրամին որքան մօտ է Աղաճան Տային իր թաչկինակին։ Մեր տան վարձքը միշտ Հէճի Մաման կ'առնէր։ Անոր համար ալ հայրս մօրս կ'ըսէ.

– Գիտե՞ս Խընօ, Հէճի Մաման վէրձէ բանձրցուց. տանըմէկ օսկի կ'ուզի...։

Հէճի Մաման գիրուկ, կարճահասակ կին մըն է։ Աղաճան Տային որքան բարակ ու երկար՝ Հէճի Մաման ալ այդքան գիրուկ ու գնդաձեւ։ Հէճի Մաման երուսաղէմ տեսած կին մըն է։ Անոր համար Հէճի կ'ըսեն։ Դաստակին վրան մահտեսիութեան որպէս նշան՝ կնիք մըն ալ ունի։ Կապոյտ կնիքը շատ անգամ հպարտանալով կը ցուցնէ.

– Ըսի, էրուսէղէմի նշէն է, սուրբ նշէն է...։

Տիգրանակերտի մէջ քանի՞ հատ հէճի կայ արդէն. մէ՞կ, երկո՞ւ, երե՞ք...։ Մէկն ալ մեր Հէճի Մաման է արդէն։

Մեր սենեակին քովը նեղ դասօք մը՝ այսինքն նրբանցք մը կայ, ուրկէ կ'անցնիս, քովի սենեակը կը մտնես: Այս սենեակին մէջն ալ Էսդէտուր Տային կը բնակի: Էսդետուր Տային, մայրը՝ Փոթորիկ Պաճօն, կինը՝ Վէրդօ Խէչէն, զաւակները՝ Էրուէնտը, Նըշէնը եւ Էղջիկը՝ պզտիկ Ժիւլիէթը...:

Էսդէտուր Տային, այսինքն Աստուր ըսել կ'ուզեմ, Էրկուշէբթի, Իրեքշէբթի, Չուրէքշէբթի, Հինդշէբթի, Ուրբաթ եւ Շապաթ՝ Ջուլհակութիւն կ'ընէր. կիրէկի օրերն ալ Էստըծու օրն է կ'ըսէր ու մեր Տիգրանակերտի ժամը կ'երթար, դպրութիւն կ'ընէր, մեր սուրբ կիրակուս ժամուն մէջ:

Տիգրանակերտի մէջ քանի՞ հոգի հայերէն կարդալ գիտէր: Հի՞նգ, վեց՞, եօթը՞, ութ՞... Հապիւ այդքա՛ն...: Տէր Արսէնը կար, անիկա տէրտէր էր: Պէտք էր ճիտնար: Լուսարար Ակոբը կար, անիկա լուսարար էր, պէտք էր գիտնար: Ուրի՞շ, ո՞վ կար: Քէչէլենց Տիգրէնը, Զուլճի Մէրտիրոսը, Իչխէն (Թաղական) Գառնիկը, Վարժուհի Օժէնը, մէյ մըն ալ մեր Էսդէտուր Տային...:

Տէր Արսէնը, լուսարար Ակոբ Տային եւ Էսդէտուր Տային երբ միր ժէմու մէջէ քով քովի կ'իգէն, իրեքը մէկ սուրբ երրորդութիւն մը կը կազմէին: Եւ իրեքը միասին սուրբ պատարագ մը կ'ըլլային: Իրեքը միասին Խաչի Տօն, Աստուածածնայ խաղող, Վարդանանցի սուր կ'ըլլային...:

Էսդէտուր Տայիենց սենեակին քովն ալ Թթենիի եւ Նռնենիի չուքին տակ սենեակ մըն ալ՝ կար ուր Քէյա Տային, մայրը՝ Խէչէ Պաճօն, Մայրամը, աղջիկը՝ Թէգօն, այսինքն Թագուհ, ու ղան՝ Սեդրէկը կը բնակէին:

Քէյա Տային, որուն անունը իր անձնագրին մէջ Նորապետ Նալպանտեան կը գրէր, այդ անունը միմիայն իր անձնագրին մէջ կրեց: Ոչ ոք իրեն օր մը Նորապետ ըսաւ, ոչ ոք Նորապետ ձայնեց: Արդէ՛ եթէ

Նորապետ ըսէիք, չէին հասկնար, ո՞ր Նորապետը կը հարցնէին:

Քէյա Տային ալ Աղաճան Տայիին նման որմնադիր էր: Ամէն առտու կանուխ կը մտնէր չալվարին մէջը: Եէմէնին կ'անցընէր ճիվերուն ու գործի կ'երթար: Իրիկուններն ալ երբ տուն կուգար, երբ փողոցի դուռը կը թակէր, կինը՝ Մայրամը կարծես գիտէր եկողը Քէյան էր, կը վազէր, դուռը կը բանար: Եւ Քէյան ներս կը մտնէր խոչոր ձմերուկ մը չալկած՝ կամ դիրկին մէջ երկու հատ հոտաւէտ սեխ սլինդ սեղմած:

Քէյա Տային առտուն երբ սեւ չալվարով գործի կ'երթար, իրիկունը՝ ցեխին, կիրին, գաճին գոյնով ներկուած չալվարով ետ կուգար: Մայրամին, կնոջը հոգին կ'ելլէր, Քէյա Տայիին չալվարը լուալու համար:

Մենք՝ պզտիկներս, Աղաճան Տայիին վարձակալներուն զաւակները, նոյն հէվչին, նոյն տան մէջը մեծցանք: Ես՝ Տիչճի Էլիին, Ատամնարոյժ Սարգիսին տղան ըսել կ'ուզեմ, եւ եղբայրներս ու քոյրերս, Խոլէտուր Տայիենց Թէնէկուրը խմեցինք: Ես, Խոլէտուր Տայիին կնոջը՝ Վէրդօ Խէլէին սոխնքը ծծեցի երբ մայրս հիւանդ էր: Անոնց զաւակները մեր էկիլէն եկած պատեղը կերան: Աղաճան Տայիին թոռնիկները Քէյա Տայիին տղոցը հետ ոսպապուր խմեցին: Մեր մայրիկներէն մէկը երբ հիւանդ էր, միւսները անոր անարին քովը մինչեւ առտու հսկեցին: Նոյն հէվչին մէջը մեր հայրերը իրարու հետ հէնէք՝ կատակ ըրին: Մեր մայրերը նոյն պուկիչին, սինիին չուրջ հաւաքուած՝ ցորեն հընտրեցին: Տօլմա փորեցին, խաղողի ջուրը դինիի վերածեցին:

Մենք մեծցանք՝ եղբայր, քոյր եղբայր, քոյր քոյր, եղբայր եղբայր...: Փոթորիկ Պաճօն, մեր նռնենիին ծառին տակը, մեզի հէքեաթներ պատմեց: Խըչէ Պաճօն մեր նռնենիին տակը, մեր թթենիին տակը մեզի պատմութիւններ յօրինեց:

— Կէր ու չկէր ճտէնօք թէգէւուր մի իկէր...:

Այո, կար ու չկար ատենօք թագաւորութիւն մը կար․ Աղաճան Տային եւ իր վարձակալներուն թագաւորութիւնը...: Տիգրանակերտի մէջ Կեաւուր Մէհլէն, Խէնչէրէկ Թաղը, Տիրէքճի փողոց չորս թիւ տան թագաւորութիւնը:

Այդ հէքեաթի թագաւորներէն, թագուհիներէն, հարսերէն, փեսաներէն ոչ մէկը հիմա այդ տան մէջ կ'ապրին...: Հիմա ուրիշ մարդիկ, ուրիշներ մեր հէվշին մէջ, մեր սենեակներուն մէջ կ'ապրին, կը բնակին: Մեր նռնենին, սեւ թթենին չորցան:

Աղաճան Տային, աղջիկը՝ Վերժին քոյրիկը ու անոր ամուսինը՝ Օսկերիչ Խէչօն, Էղսօ Պաճօն, Խըչէ Պաճօն, Մայրամը՝ Բէյայի կինը, Երուանդը՝ Էսդէտուր Տայիի տղան, Փոթորիկ Պաճօն, Տիգրանակերտի գերեզմանատունը մէյմէկ հողակոյտ են հիմա: Մայրս՝ Խընօն, Շիշլիի Հայոց գերեզմանատունը՝ մարմարեայ խաչի մը տակը կը քնանայ...: Բէյա Տայիին Պաղարպաշիի գերեզմանատունը վերջին օրերուն Պ․ Դուրեանի շիրիմին դրացի եղաւ...:

Մենք մնացեալներս, մենք ապրողներս հիմա, մեր տունը, մեր թթենին, մեր նռնենին եւ անոնց շուքը կը փնտռենք...:

ՔԸ'Խ ՍԻԼՎԱ

Մեր այս կողմերը՝ Տիգրանակերտի մէջ՝ ամէն տղայ կամ աղջիկ, իր տարիքին համաձայն, խաղալիք խաղ մը ունի:

Երբ երկու կամ երեք տարեկանի հասակ ունիս երբ տակաւին անվարտի եւ՛ խլինքոտ ես, հէվչին մէջը, այսինքն բակին մէջը, կը նստիս, ջուրի, քարերու, փայլուն ապակիի կամ թուղթի կտորներու հետ կը խաղաս: Մայրդ հանգիստ՝ իր գործին է: Թոնրատան մէջ լուացք կ'ընէ, խմոր կը չաղուէ, տաշ էմմէք կ'եփէ: Դուն՝ գետնէն ժանգոտած գամ մը գտած ես, երբ գամը բերանդ տարած՝ կլլելու կը ջանաս, յանկարծ ուշադրութիւնը կը գրաւես մօրդ: Ան՝ խմորոտ ձեռքով կը քաշէ գամը, բերնէդ դուրս կը հանէ ու կ'ըսէ:

– Ըսիկէ քը'խ է...

Դուն քըխը չես հասկնար: Կու լաս, գամդ կ'ուզես: Ան փոխանակ գամի, ձեռքդ հացի կտոր մը կուտայ ու կ'ըսէ.

– Ըսիկէ աղկիկ է, ա'ռ, կե'ր:

Դուն քըխը, աղկիկը չես հասկնար: Կուլաս: Ան իր գործը կը շարունակէ, աղտոտ վարտիկդ կը լուայ:

Երբ չորս տարեկան ես, երբ իշամեղու մը ձեռքովդ բռնել կ'ուզես, երբ մեղուն մատդ կը խայթէ, թոյնը կը վազցնէ, դուն կը սկսիս լալ ու ճչալ...: Մայրդ կը յիշէ քեզ, կը վազէ մօտդ կուգայ, կը հարցնէ.

– Ի՞նչ էդէ, ի՞ր կ'իլէս...:

Ուրկէ՞ պիտի սկսիս, ինչպէ՞ս պիտի բացատրես թէ մեղուի մը հետն էր քու խաղդ: Դուն, մեղուն ի՞նչ է չես գիտեր: Մեղու մը եւ ապակիի փայլուն կտոր մը նոյն բաներըչեն, ուրկէ՞ գիտնաս...: Կուլաս, աս լալու խաղդ է կը կարծէ մայրդ: Կը գրկէ քեզ, սենեակ կը տանի, ափիդ մէջ բուռ մը չամիչ կը դնէ, քեզ համոզելու կը ջանայ:

– Ի՞նչ էղէւ, է՞ր կ'իլէս… : Ա'ռ ըսի կե'ր, չէմիչ կե'ր գէւէկս… :

Դուն մէկ կողմէն չամիչը կը ծամես, մէկ կողմէն խլինքդ կը քաշես, մէկ կողմէն կուլաս: Մայրդ իր գործին է կրկին, ցորեն կը ստիկէ:

Երբ հինգ տարեկան ես, փողոցի ղրան առջեւ, քեզի տարեկից տղոց հետ միասին քարեգնդակ կը խաղաս: Երբ քարեգնդակդ կ'երթայ կ'իյնայ փոսի մը մէջ եւ կը կորսուի, կը յուզուիս, կը տխրիս, արցունքը կուգայ կը նստի կոպերուդ վրան: Ջես լար, կը փնտռես, մարմարի կտոր մը կը գտնես, ատիկա կոփել եւ ուրիշ քարեգնդակ մը չինել կը փորձես: Կը կոփես, հա՛ կը՛ կոփես: Երբ ձեռքի քարովդ մատդ ալ կը կոփես, երբ մատդ կը ցաւի, երբ մատդ կ'ուռի, այս անգամ կուլաս մօրդ քովը կը վազես: Ան ալիւր կը մաղէ, կորկտիկ կ'եփէ, քեզ մտիկ չ'ըներ, շատ զբաղած է: Դուն կը չարունակես լալդ: Ան կը բարկանայ, կը գժժէ: Կը պռռայ… :

– Ըս ի՞նչ է, ղէյզի՛ իրկուն կ'իլէս… է՞ր կ'իլէս:

Ուռած մատդ ցոյց կուտաս, կը բացատրես: Ան կը հասկնայ ցաւդ բայց նորէն ալ կ'ըսէ·

– Օխէ՛չ էղնէ, օ՛խ էղնէ, քէրերուն հիտէ խէղցողին սօնը(1) ըսանց կ'էղնէ… :

Բայց նորէն ալ մայր է, քու ցաւդ նորէն ալ ան է որ կը հասկնայ, գիւէր կ'երթայ, չորս հատ ընկոյզ կը բերէ կուտայ քեզի ու երեսդ չոյելով կ'ըսէ·

– Ա'ռ, ըս ընկոյզնիրէ կոտրէ՛, կե՛ր:

Դուն այս անգամ քարի կտոր մը ձեռքդ կը ջանաս ընկոյզ կոտրել: Կը կոտրես, կը հանես ընկոյզի միջուկը կեղեւէն, կ'ուտես, մատի ցաւդ կը մոռնաս… :

Երբ վեց տարեկան ես, փողոցը ընկերներուդ հետ վէդ կը խաղաս: Երբ խաղը կռիւով կը վերջանայ,

(1) սօն– վերջ (Թրք·)

ընկերդ երբ քեզ կը հրէ կը ձգէ գետնի ցեխին մէջը, դուն կրկին կը սկսիս ձայնիդ տալ· կը ճչա՛ս…: Մայրդ կ'իմանայ ձայնդ, կը վազէ կուգայ մօտդ, ան ալ իր կարգին՝ իր ձայնին կուտայ:

–Շէնզէւէկ, ըս ի՞նչ է, վրէդ ըմմունէ չամուր(2) էղիր…:

Կը բռնէ, կը քաշէ ձեռքէդ, կը հրէ տուն կը տանի քեզ, հադուստդ կը հանէ, կը նետէ արխին(3) մէջը, հորէն ջուր կը քաշէ, երեսդ, բերանդ կը լուայ պաղ ջուրով եւ անէծքով· «էրին դարձնիս (արիւն փսխես)·· էրթէլդ էղնէ, իգէլդ չէղնէ:· էչքդ գոռնէ (աչքդ կոյր ըլլայ)…»:

Ըօթը տարեկանիդ, դպրոցական աշակերտի խաղը կը սկսի: Ձեռքդ տէֆթէր-քէլէմ, տետրակ ու մատիտ կուտան, քեզ դպրոց կը ճամբեն:

– Գնէ՛, կէրդէ՛, մեծ մէրդ էղիր…:

Դուն՝ մեծ մարդու խաղիդ կը սկսիս: Դպրոցէն վերադարձիդ՝ մատիտն ու տետրակը մէկ կողմ կը նետես, փողոց կը վազես· ընկերներդ կը հաւաքես տանիք կ'ելլես, թռուցիկ թռցնելու կ'աշխատիս· մայրդ թոնրատուննէն կը ձայնէ·

– Պէմուրատ էղնէս, հըլըսիս, վըրդ լըցուիս, վէր իջի, մըն ըկնիս, մըն սէտկիս:

Երբ քուռակի մը չափ մեծցած ես, ըսել է թէ այլեւս ութը տարեկան ես: Ութը տարեկանիդ չալակդ կը դնեն խմորի տաշտը, կը ղրկեն մօտակայ փուռը, որպէսզի հաց եփել տաս: Կ'երթաս խմորը կը տանիս, հացը կը բերես: Այս՝ մեծնալու նշան է:

Երբ ինը տարեկան ես, երբ հասակդ այլեւս ծերուկ, կարճահասակ Կէրճ Կէրէպիտին չափն է հասեր, ալ

---

(2) չամուր– ցեխ (թրք)·:

(3) արխ–վրան բաց ջուրի ճամբայ, ուրկէ կը վազէ հորէն քաշուած եւ գործածուած ջուրը

փողոցները խաղալ, ալ քիւջէները պտըտիլ կ'ըլլա՞յ, կ'էղնէ՞: Չ'ըլլար...: Ամառները, քեռիիդ խանութը՝ երկաթագործի աչկերտ պէտք է ըլլաս: Պէտք է այլեւս փուք քաչես:

Երբ տասը տարու ես, երբ այլեւս նախակրթարանի ալ երրորդ դասարանի աչակերտ ես, այլեւս քեզի կը վայլէ՞ դիմացի՛ դրացիի աղջկան հետ խաղալ, անոր հետ միասին աղբիւր երթալ եւ փարչով ջուր կրել: Ո՛չ... ամօթ է:

Երբ ամօթը կը բերեն կը դնեն սրտիդ ու մտքիդ մէջ, դուն ալ այլեւս կը սկսիս ինքնիրենդ խորհիլ, թէ դրացի աղջիկներէն Սաթո՞ն՝ Սաթենիկը թէ ոչ Սըվո՞ն, Սիլվան՝ աւելի գեղեցիկ են:

Երբ տասնըմէկ տարեկանիդ կը հասնիս, որոշում կուտաս վերջապէս եւ կը վազես ընկերներուդ ալ կ'ըսես որոշումդ, վերջնականապէ՛ս:

– Ես Սէթոյին հիտէ մըն կէրգուիմ...:

Այդ տարիքէդ փարչը կուտան ձեռքդ ու կ'ըսեն.

– Գնէ՛ քասթալէն (աղբիւրէն) ջուր բե՛ր:

Դուն երբ փարչը կ'առնես, փոխանակ կարճ ճամբուն՝ կը նախընտրես Սաթոյենց դրան առջեւէն անցնիլ...: Սէթօն այս բոլորէն լուր չունի: Ուրկէ՞ պիտի իմանայ, ուրկէ՞ պիտի գիտնայ թէ դուն արդէն անոր զէրկըւիր իս...: Եւ նոյնիսկ՝ կարգուելու ալ որոշումդ տուած ես...: Ու երբ ամէն անգամ Սաթօն տեսնելու յոյսով ճամբադ կ'երկարես, անոնց տան մօտիկ աղբիւրը կ'երթաս ու կ'ուշանաս, մայրդ փողոցի դրան առջեւը քեզ կը սպասէ ու կ'ըսէ.

– Պէմուրատ էղնիս, տղէ, ճի՞վդ կոտրեցէր, քասթալին ջուրէ՞ դըմմէր(4)...:

Քասթալին ջուրը չէ հատած, ոտքդ ալ չէ կոտրած, անշուշտ: Բայց մայրդ ուրկէ՞ գիտնայ թէ դուն ես

---

(4) դըմմէր–լմնցաւ

հատած, մաշած, լմնցած...: Քու սրտի աղբիւրդ է չորցած...: Մայրդ ուրկէ՞ գիտնայ թէ դուն որ նախապէս քասթալ երթալ, ջուր կրելը բնաւ չէիր սիրեր, բնաւ չէիր ուզեր, է՞ր, ինչո՞ւ հիմայ, իրիկունը երբ երկաթագործի խանութէն կուգաս, անմիջապէս փոքրը չալկած՝ աղբիւր կը վազես: Մայրդ ուրկէ՞ կամ ի՞նչպէս գիտնայ թէ դուն ինչո՞ւ այս տարիքիդ կատարեալ ջրկիր մըն ես դարձած...:

Մեր այդ կռիւները՝ տասնըմէկ տարեկանին ջուր կրելու խաղը կը սկսի: Ես ալ նոյն տարիքին նոյն խաղը խաղալու սկսայ: Շատ ջուր կրեցի, Սէթոյենց տան առջեւ չատ ալ փարչ կոտրեցի: Բայց ոչ ոք հասկցաւ կամ գիտցաւ թէ իւրաքանչիւր փարչին հետ միասին կը կոտրուէր, կը փշրուէր նաեւ իմ սիրտս ալ՝ իմ Սէթոյին պէրկրուէծ սիրտս...:

Երբ այլեւս մեր տան մէջ փարչ չմնաց, երբ այլեւս հայրս ամէն օր նոր փարչ մը առնելէ զզուեցաւ, ջուր կրելու պարտականութիւնը պզտիկ եղբօրս նաննեցին:

Գիտէ՞ք, մեր այդ կռիւները՝ Տիգրանակերտի մէջ, երբ աղբիւրը տղու մը զէրկրուիր է, եւ այդ տղան երբ փողոցը՝ քասթալին մօտ կամ ժէմուն մէջ երբ տեսնէ, կը կարմրի, նուռ մը կ'ըլլայ կարծես...: Ես՝ Սէթոն, երբ փողոցը կը տեսնէի, անոր գոյնին կը նայէի եւ այլքան:

Սէթոյի գոյնը միշտ ալ նոյնն էր: Կը նայէր, կը խնդար, բայց չէր կարմրեր: Եւ չատ սպասեցի եւ յուսացի թէ օր մը Սէթոն երբ զիս տեսնէր, պիտի կարմրէր, Ջատկի հաւկիթի գոյնով պիտի ժպտէր: Չեղաւ... Սէթոն երբեք կարմիր վարդի մը գոյնը չառաւ: Բայց ես ամէն օր քիչ մը եւս դեղնեցայ: Դեղնեցաւ եւ չորցաւ նաեւ իմ սէրս ալ: Զորցաւ աչնան տերեւի մը նման եւ հովին խաղալիկ դարձաւ: Երբ հովը իմ տասնըմէկ տարեկանի սէրս գրկեց ու տարաւ մեր Տիգրանակերտի գերեզմանատունը, ես տասներկու տարեկան եղայ:

Երբ տասներկու տարեկան ես, սիրոյ խաղը կը վերջանա՞յ: Երբ տասներկու տարու ես, երբ առաջին սէրդ ողջ ողջ գերեզման ես թաղած, հոդին ես յանձնած, երբ հասակդ քուռակի հասակէն աւելի՝ իշու մը հասակին է հաւասար, երբ Տիգրանակերտի մէջ կ'ապրիս եւ երբ «էրիկ էս եւ ոչ թէ բխերիկ», ի՞նչ պիտի ընես...:

Ըրի նոյնը: Այս անգամ ալ մեր դրացի որմնադիր Պետոյի աղջկան, Սիլվոյին, Սիլվային զարնուեցայ: Այս անգամ սրտիս վրայ ջաղացքի քարի մը ծանրութիւնը կը զգայի...: Մեր թաղին մէջ Սիլվայէն զատ աղջիկ չկա՞ր: կա՛ր, Թումասենց Էրշինը, Գէվոյենց Սարիկը, Նոնոյենց Թիւմէն կար... ես Սիլվան ընտրեցի: Սիլվային անունին զարնուեցայ: Խօսելուն զարնուեցայ: Սիլվան երբ չաքար կ'ըսէր, կարծես չաքարը բերնիդ մէջն էր...: Սիլվան երբ նուշ կ'ըսէր, նուշը քիմքիդ վրայ կը զգայիր...: Սիլվան երբ վարդ կ'ըսէր, չորսդին վարդ կը բուրէր...: Սիլվան երբ փուշ կ'ըսէր, փուշը սրտիդ վրայ կը զգայիր:

Ռիթան ալ կար՝ Սիլվային քոյրը: Անոր ալ կրնայի զարնուիլ, անոր ալ կրնայի սիրահարիլ...: Ան ալ Սիլվային չափ գեղեցիկ էր: Ջըրի աւիկա, չըրի: Ռիթային անունը աղկիկ էր, գրաբար էր, բայց Ռիթան ստախօս էր: Ռիթան երբ ժէմու մէջ վիս կը տեսնէր, վարդի գոյնը կ'առնէր, կարմիր վարդի գոյն...: Ռիթան հէվչին մէջ հօրաքրոջս տղուն՝ Ջաւէնին դիմացն ալ լոլիկի գոյն կ'առնէր, կարմիր լոլիկի գոյն:

Ռիթան ստախօս էր, Սիլվան կապոյտ ուլունք մըն էր...:

Մեր այդ կողմերը աղջիկներն ալ իրենց տարիքին համեմատ խաղեր ունին, կը խաղան: Բուրդ կը հիւսեն, գուլպայ կը կարկտեն, խմոր կը չաղուեն, բարձի երես կամ մարխամայ կը զարդարեն...: Երբ աղջիկ մը դեռ

ուխը տարեկան է, կը սկսի նաչխուն մարխամա՝ թաչկինակ բանիլ...:

– Մաման հէյրան էղնէ ըն մէտըւնին...: Ըս ի՛նչ աղկիկ մարխամա է...:

Աղջիկները տասը տարեկանին՝ մատնոցը իրենց մատներուն՝ կը քնանան: Աղջիկները ասեղով եւ մատնոցով կը հիւսեն իրենց երազները...: Ասեղն ու մատնոցը իրենց խաղի ընկերներն են:

Մեր այդ կողմերը՝ աղջիկներն ալ տասը կամ տասնըմէկ տարեկանին, գարնուելու խաղին կը սկսին: Կարմրելու խաղին կը սկսին: Մեր այդ կողմերը երբ աղջիկ մը իր գերկըւէծ տղուն դէմ լոլիկի գոյն կ'առնէ, ըսել է թէ ինը տարեկան է: Երբ կարմիր. վարդի գոյն կ'առնէ, ըսել է թէ տասնին մէջն է, երբ գոյնը կարմիր հաւկիթի գոյնին կը փոխուի, տասնըմէկ տարեկան հասակ ունի ըսել է... բայց երբ աղջիկ մը իր սիրահարած, իր գերկըւէծ տղուն դիմացը արեան գոյն կ'առնէ, այլեւս տասներկու տարեկան է ու կը սկսի մարխամա զարդարել: Գունաւոր, կարմիր դերձանով իր սիրտը կը բանի թաչկինակին վրայ, իր սրտին քովն ալ իր սիրահարին, իր գերկըւէծ տղուն անունին առաջին տառը... սկիզբի գիրը: Ե՞րբ, երբ հայրը գործի է, մայրն ալ Թոնրատան մէջ խմոր կը չաղ-ւէ...: Գաղտնի, կամ ինչպէս մենք կ'ըսենք՝ պողտո՛ւկ, ծածո՛ւկ... մութին մէջ...:

Ես երբ տասներկու տարեկանին Սիլվային գարնըւեցայ, սկսայ ամէն օր քանի մը անգամ, քանի մը ժամ անոնց տան աւլեւէն անցնիլ: Սիլվան ալ ինծի գարնուած էր, գիտէի, կը գգայի, ի՞նչպէս չզգայի, ի՞նչպէս չհասկնայի: Ես երբ անոնց դրան առջեւն էի, Սիլվան ալ հօ՛ւ չըպէքը՝ պատուհանը. Սիլվան գիս կը գիտէր, պօյս՝ հասակս կը գիտէր, կանանչ չալվարս կը գիտէր, մայեըս, յօնքերս, վիզս, քիթս, բերանս, շրթունքս կը գիտէր...: Ե՛ւ ես կը գգայի...: Երբ Սիլվան գիս գիտելով կամաց կամաց կարմիր գոյնը կը

փոխէր, մոմի գոյն կ'առնէր, ձեռքի ճերմակ մարխամայն ինծի ցոյց կուտար ու չը'փ՝ չըպէքէն ներս կը կորսուէր, վարագոյրը կը գոցէր: Եւ ես կը գայի՝ վարագոյրին ետեւէն ալ դիս կը դիտէր...:

Ես ամէն օր անհամբերութեամբ կը սպասէի որպէսզի Սիլվան մարխամային զարդը աւարտէր եւ մեր սէրը կնքուէր Տէր Արսէնին Աւետարանովը, խաչովը, մասովն ու խունկովը:

Այդ աշունը այդպէս անցաւ. ես անձրեւին տակ, անձրեւին խաղալիքն էի...: Ձմեռ եկաւ, ձիւնամարտ եղայ: Երբ գարնան՝ ոչխարներն ալ իրենց գառնուկները ի լուս էչխերք բերին, Սիլվան մարխաման լմնցուց:

Այդ օրն ալ նոյնպէս անցայ Սիլվայենց տան առջեւէն: Սիլվան չըպէքն էր: Ձիս կը սպասէր: Մարխաման ձեռքն էր. զիս տեսաւ ու մարխաման չը'փ՝ առջեւս նետեց: Այդ վայրկեանին ես ալ Սիլվան ալ արեան գոյն ունէինք: Առի մարխաման, բացի նայեցայ. մարխամային չորս անկիւնն ալ իմ անունիս գլխագիրները, այսինքն՝ մէն տառը կար. չորս կողմն ալ մէյմէկ մէն...: Ըսել էր թէ Սիլվան ինծի չորս անգամ աւելի զարնուած էր: Ես ալ անոր չորս անգամ զարնուած չէի՞: Էի'... փաստեցի ա'լ: Մարխաման քիթս տարի, հոտուըտացի, մարխաման ուհանի հոտ ունէր, խնդացի...: Սիլվան ալ խնդաց: Սիլվան չորս անգամ աւելի սիրահարած էր ինծի, ես ալ չորս անգամ չէի՞ սիրահարած... եւ ահա փաստը՝ մէկ աչքս Սիլվային՝ մէկ աչքս մարխամային՝ չիլցած՝ մարխաման կրկին քիթս տարի ու քը'խ ըսի քիթս խնչեցի, քը'խ ըրի քիթս խնչեցի. երբ չորրորդ եւ վերջին անգամն ալ քը'խ ըրի ու քիթս խնչեցի, Սիլվան չըպէքը չէր եւ վարագոյրը՝ գոց...:

Ինչո՞ւ, է՞ր չհասկցայ:

Յաջորդ օրը նորէն մարխաման ձեռքս՝ Սիլվայենց

տան առջեւէն անցայ, Սիլվան չըպէքը չէր։ Ինչո՞ւ... է՞ր...։

Միւս օրն ալ Սիլվան չկար։ Ես Սիլվան չըպէքը բնաւ չտեսայ։ Ապրիւրին մօտ, եկեղեցիին բակը երբ գինքը փնտռեցի, ան պահուըտեցաւ, գիս տեսնել չուզեց։ Ե՛ւ երբ օր մը Սիլվան բաղնիքէն կուգար իր մօրը հետ միասին, ես ալ փուռէն քարմ հացերս տաշտին մէջ լեցուցած՝ տուն կուգայի։ Մօտեցայ Սիլվային մօրը՝ Պայծառ Պաճոյին ու ըսի.

– Պայծառ Պաճօ, քէժէ(5) հէց առէ՛ք։

Մեր այդ կողմերը սովորութիւն է՞ երբ փուռէն հաց կը բերեն, փողոցը՝ ղրացիներուն կամ ճանչուորներուն երբ հանդիպին, կը մօտենան ու հաց կը հրամցնեն։ Անոնք ալ անպայման կտոր մը կ'առնեն կ'ուտեն ու կ'ըսեն այնպէս՝ ինչպէս Պայծառ Պաճօն ըսաւ.

– Ապկիկ հէց է, Հէյր էրբէհէմու խերն ու պէրէքէքէ մէջէ էղնէ՛։

Սիլվային ալ հաց հրամցուցի.

– Սիլվա հէց ա՛ռ...։

Սիլվան հաց չառաւ, ուսերը թօթուեց։ Ես կրկին պնդեցի, խնդրեցի։ Սիլվան հաց չառաւ, հեծկլտալով ըսաւ.

– Ես ձեր հէցէ չիմ ուտիմ, եալանչի(6)...։

Պայծառ Պաճօն բան մը չհասկցաւ։ Ես ալ ոսկոր կլլած չան պէս կարմրեցայ. բայց այս անգամուան կարմրութիւնս արեան գոյն չունէր։ Ամօթի կարմրութիւն մը, ամօթի գոյն ունէր։

Հացի տաշտը այդ օր առաջին անգամ ջաղացքի քարի մը ծանրութիւնը ունէր։ Հաց չէ, տասներկու տարեկանիս, մանկութեանս միղքը կը կրէի։

Մեղքս ի՞նչ էր։ Մեր հացը ինչո՞ւ, է՞ր չէր կերած։

---

(5) քէժէ–քարմ (Քրք.)

(6) եալանչի– ստախօս (Քրք.)։

Չեղաւ: Սիլվան մեր հացը բնաւ չկերաւ: Մենք անոր հետ միասին Տէր Արսէնին Աւետարանին, խաչին տակը իրարու գլուխ չտուինք: Տէր Արսէնը մեր գլխուն նարօտ չկապեց:

Բայց իմ մեղքս ի՞նչ էր. Սիլվան է՞ր մեր հացը չկերաւ, է՞ր ինծի եալանչի ըսաւ: Ասիկա վերջը սորվեցայ:

Սորվեցայ... ընկերներս ըսին: Անոնք ալ նոյն խաղերը խաղացած էին: Անոնք փորձով գիտէին թէ ի՛նչ պէտք էր ընել: Ես ալ սորվեցայ... բայց ուշ մնացի... սորվեցայ թէ ի՛նչ էր մեղքս... բայց ես ուրկէ՞ գիտնամ թէ փոխանակ քը՛խ ընելով քիթս խնջելու, մարխաման պէտք էր չորս անգամ համբուրե՛մ եւ սրտիս վրան սեղմե՛մ: Միթէ՝ մարխաման քիթ սրբելու, խնջելու համար չէ՞ր...:

Չէր... հասկցայ... սորվեցայ...:

Հասկցայ թէ բոլոր սիրոյ խաղերը կը սկսէին ու կը վերջանային...:

Մեր սիրոյ խաղը՝ պատմութիւնը մարխամայով սկսած էր, մարխամայով մը վերջ գտաւ:

Մեր սիրոյ խաղը, մեր պէրկըւելու խաղը, արեան կարմիր գոյն ունէր, մոխրագոյն դարձաւ: Այդ մոխիրներէն որպէս յիշատակ՝ երկու բան միայն մնաց. մեր անունները՝

– Եալանչի Մկօ...

– Քըխ Սիլվա...

ՀՈԳԵՁԱՇ

Եօթը տարի առաջ հօրս հետ միասին գացինք եւ առաջին անգամ սեփական հող մը գնեցինք: Մենք նախապէս նստելու կամ հերկելու համար սեփական հող մը չէինք գնած: Թէեւ մենք սեփական տուն եւ հող ունեցեր ենք մեր գիւղին՝ Հրեստանին մէջ ըստ իմ մեծ մօրս՝ Սարօ Նէնէի, որ բաժնուեր է հոնկէ երբ հայրս չորս տարեկան է եղեր· այնպէս որ իմ հօրս համար «զուրկ մնացի ընտանիքէս, տնակէս»ը բացատրական էր եւ կ'երեւի այս պատճառաւ է որ ան երբէք սեփական տուն մը կամ հող մը գնելու չդիմեց···: Իսկ եօթը տարի առաջ ալ երբ միասին հող գնելու գացինք, այս հողն ալ նստելու կամ հերկելու, տուն չինելու, խանութ չինելու, դրամ վաստկելու համար չէ որ գնեցինք:

Մայրս պիտի թաղէինք անոր տակ: Շիշլիի մեր Հայոց գերեզմանատունը···:

Մայրս երբ Տիգրանակերտի Հրեստան գիւղը ծնաւ, երբ Տիգրանակերտի փողոցներուն մէջ վազեց, երբ հոն ամուսնացաւ ու մեզ՝ եօթը եղբայրներս ծնաւ եւ մեծցուց, անշուշտ թէ պիտէր որ օր մը պիտի մեռնէր: Պիտի մեռնէր այնպէս՝ ինչպէս օրինակ՝ մեռած էր իր հայրը, կամ մեր մեծ հայրը՝ Խալօն, ու դարձած էր Տիգրանակերտի մեր գերեզմանատան մէջ փոքր հողակոյտ մը···:

Մայրս երբ խրտաքանչիւր մեռելոցին ուխտատեղիի մը վերածած, կ'երթար կ'աղօթէր կամ կուլար հօրը գերեզմանին վրայ, անշուշտ կը խորհէրնաեւմահուանմասին: Շատ անգամ հաւանաբար կը խորհէր թէ ինքն ալ օր մը պիտի երկարէր իր հօրը մօտ, կամ Տիգրանակերտի մեր փոքր գերեզմանատան մէկ անկիւնը, հոս կամ հոն: Ան գիտէր թէ օր մը «մինծ խստուէծ մըն առնէ

իր հողին»: Բայց ան երբեք չէր գիտեր եւ չգիտցաւ թէ երբ օր մը մեռնի, Շիշլիի մէջ մեր Հայոց Գերեզմանատունը հողակոյտ մը պիտի ունենար: Ան երբեք չէր գիտեր եւ երբեք ալ չգիտցաւ, թէ ինչպէս գիշեր մը մեռաւ, երկու օր վերջն ալ ինչպէս խունկով, աւետարանով, արցունքով եւ անձրեւով չալկեցինք զինքը եւ տարինք յանձնեցինք իր սեփական հողին գիրկը:

Մայրս երբեք չէր գիտեր եւ չգիտցաւ թէ իր հողակոյտին վրան՝ իր սնարին մօտը խաչ մը պիտի կանգնուէր: Մայրս երբեք չէր գիտեր եւ չգիտցաւ ալ որ իր հողակոյտին վրան, իր մարմարեայ խաչին վրան իր անունը գրեցինք, «Հերեռանցի Ազնիւ Խանըմ Մարկոսեան, 1920–1973»:

Մայրս, հիմա եթէ ողջ ըլլար, այս պատմածներս իր երազին մէջ տեսնէր, վստահ եղէք որ պիտի չհաւատար:

– Ըսիկէ երէզ է, օղուրթ չէ, պիտի ըսէր· օղուրթ չէ, ճէրտէր չէ, ճիշդ չէ այսինքն: Մանաւանդ տեսնէր թէ իր չիրիմին վրայ խաչ մը եւ խաչին վրան ալ իր անունը, անունն ալ հայերէնով փորագրուած՝ պիտի ըսէր·

– Զ'էղնէ ըսանց բէն: Մէրդ մըն մեռնի, իր գերեզ-՝ մէնին վրէն խէչ մըն չինին, ընուրէ լէ վրէն իր էնունը մըն գրին... հէյերէն... կ'էղնէ՞ ըսանց բէն· չ'էղնէ...:

Զէր ըլլար, չ'էղնէ: Է՞ր, ինչո՞ւ...:

Տիգրանակերտի մեր գերեզմանատունը քաղաքէն հեռու, Տիգրանակերտի լայն ու հսկայ պարիսպներուն դրացի հողաշերտ մըն էր: Երբ չուրջը պատ մը, երբ գերեզմանատան մօտը կամ հեռուն փոքր ծառ մը, վայրի ծաղիկ մը նոյնիսկ չկար, երբ մութ գիշերներուն ննջեցեալները շուներուն, կատուներուն կամ ձմեռներն ալ երբեմն գայլերուն կամ մեր խօսքով՝ գէզէններուն ու գէլերուն հետ միասին կը գիշերէին, երբ ցերեկներն ալ անվարտի լակոտներուն պահուըստուքի կամ խաղի վայրն էր, երբ մանաւանդ նոր

Թաղուած ննջեցեալի մը երկու ոսկեայ ակռային համար մեռելագողները յարմար առիթի մը կը սպասէին որպէսզի գերեզմանը փորեն, այլեւս շիրիմի մը վրան խաչքար չինել, «աստ հանգչի»ով գրականութիւն մչակել կ'ըլլա՞ր, կ'էղնէ՞ր: Ուստա Պետօն, Վարպետ Նշոն երբ լաւագոյն քար կոփողներ են, երբ իրենց կոփիչը ձեռք առնեն քարերուն մարմին կուտան, քարերուն հոգի կուտան, անոնք իրենց մօրը գերեզմանին, Խաչխաչունին շիրիմին խաչքար մը չե՞ն կրնար չինել· «ընուննք պէւէկ չի՞ն...»:

Տարիներ առաջ Տիգրանակերտի Հայոց գերեզմանատունը, աւելի ճիշդը՝ եթէ մեր լեզուով ըսեմ՝ գէրըզմինէ, քաղաքի ապրերուն ալ դրացի վայր մըն էր: Էչերով, ձիերով, ջորիներով կը բերէին աղբերը, կը թափէին գերեզմանատան մօտերը: Մեր գերեզմանատան չուրջը պատ՝ ներան ալ պահապան չկար: Գերեզմանատան սահմանն ալ յայտնի չէր: Չէիր գիտեր թէ աղբանոցը ուրկէ՞ կը սկսի, ո՞ւր կը վերջանայ կամ գերեզմանատունը ուրկէ՞ կր զատուի անկէ: Թուրքերու գերեզմանատուներն ալ մերիններէն մեծ տարբերութիւն մը չունէին: Անոնք քանի մը հատ գերեզմանատուն ունէին, մենք մէկ հատ...:

Հայերը ասկէ քսան տարի առաջ իրենց գերեզմանատան չուրջը պատ մը հիւսեցին: Հատ պատ մը· այնքան հատ որ կարծես մրցումի ելած էր Տիգրանակերտի պատմական պարիսպներուն հետ: Փոքր տնակ մըն ալ չինեցին գերեզմանատան մէջը: Քիւրտ ընտանիք մը գտան, տեղաւորեցին այս տնակին մէջը եւ կարգեցին իրենց ննջեցեալներուն որպէս պահապան...:

Նօթը տարի վերջ մայրս երբ Շիշլիի գերեզմանատան մէջ իր սեփական հողին հետ միասին կատարեալ հոգ էր, գիտէր թէ այլեւս իր տեսածներն ալ երազ չէին: Իսկ մենք այլեւս գիտենք թէ մեր

մայրը օր մը, գիշեր մը, աւելի ճիշդը ձմրան ցուրտ գիշեր մը, Սուրբ Սարգիսին՝ պիտի չգայ ու պիտի չըսէ հօրս.

– Սըգօ՛, Սըգօ՛, ըսօր էնունիդ է. փոխինդ չինեցի, էկէ էնունըդի չընէֆուր էնելու, էնունովդի էպրիս, զէւկընեռով, տխմրտիքովդի էպրիս...:

Մայրս եթէ չի գար, մենք կ'երթանք, կ'այցելենք: Հերետանցի Ազնիւ Խանըմ Մարկոսեանը, մե՛նք տեսնելու կ'երթանք: Երբ զուրցելու, երբ խօսելու, երբ անոր բան մը պատմելու. փափաքը ունենանք, կ'ելլենք կ'երթանք: Մեռելոցի օրուան մը չենք սպասեր: Մեռելոցի օր մը կարծես քիչ մը դրաբար եւ քիչ մըն ալ պաշտօնական կը թուի մեզի: Մարդ իր մօրը հետ խօսելու համար մեռելոցի՞ն պիտի սպասէ... կամ էրիկմարդ մը իր կնոջը հետ զուրցելու համար մեռելոցի՞ն պիտի սպասէ...:

Այդ օրն ալ մօրս հետ խօսելու համար առաւօտ կանուխ Շիշլիի մեր գերեզմանատան առջեւ երբ ձեռքս հինգ հատ ալ վարդ բռնած՝ հօրս հանդիպեցայ, հասկցայ որ ան ալ խօսելու, զուրցելու եկած էր իր կնոջը՝ իմ մօրս հետ...:

Ներս մտանք:

Շիշլիի մերՀայոց Գերեզմանատունը մեր գաւառացի հայերուն համար կատարեալ դրախտ մըն է, իր ծառերով, ծաղիկներով: Ով որ հոս թաղուած է եւ իր գլխուն վերեւ խաչ մըն ալ ունի, կասկած չկայ թէ ուղղակի դրախտ է եկած:

Մայրս այս դրախտին մէկ անկիւնը, անձայն, անշշուկ, անաղմուկ, պարզ խաչքարի մը վերածուած է: Հայրս չատ զոհ եւ հպարտ է այս խաչով. չէ՞ որ անոր վրայ իր. եւ մօրս ծննդավայրին, իրենց պապենական գիւղին անունը փորագրուած է. Հրետան, Հրետանցի...:

Վարդերը կը ձգեմ մօրս չիրիմին վրան, կը սկսիմ

մօրս հետ անձայն խօսելու: Այնպէս՝ ինչպէս ան հիմա՝ սա պահուս կը խօսի ինծի հետ: Մենք գիրար լաւ կը հասկնանք: Ան երբեք չ'ուզեր իմ աչքիս մէջ արցունք տեսնել: Ես ալ չեմ ցուցներ: Հայրս զբաղուած է: կ'առնէ վարդերը, հողը կը փորէ մատներովը, վարդերուն կոթերը կը տնկէ հողին մէջ, կ'ըսէ·

– Ըսանց էղկիկ էղէ···

Ու կը դառնայ խաչքարին, կը հարցնէ·

– Ջէ՞··· Խընօ՛···:

Խընօն՝ մայրս, ձայն չունի: Թեթեւ հով մը կը պատասխանէ հօրս ձայնին եւ քանի մը չորցած տերեւներ կը չարժին, «Հէ՛, հէ՛··· ըսէնք էղկիկ է» կ'ըսեն:

Հօրս վարի չրթունքը հիմա կ'աղօթէ: Անձա՛յն, անչչո՛ւկ, անաղմո՛ւկ···:

Հայրս ո՛չ քահանայ է, ո՛չ սարկաւագ: Բայց վստահ եմ թէ լաւագոյն աղօթողն է: Անոր աղօթքը մայրս լաւ կը հասկնայ: Հօրս աղօթքը «Հայր մերկին» է: Ուրիշ աղօթք չի գիտեր: Եթէ աղօթքը երկարել պէտք է, քանի մը անգամ «Հայր մերկին···» կ'ըսէ· «Հայր մեր···»էն աղկիկ էղօթք կ'էղնէ՞···:

Ես աղօթք չէի գուրցեր: Աչքերս մարմարեայ խաչին սեւեռած՝ Ազնիւ Խանըմ Մարկոսեանը կը դիտէի: Ազնիւին այբին վրայ մողէզ մը եկաւ կամ ինչպէս մայրս եւ մենք կ'ըսէինք՝ մկլէզ մի եկաւ ու կեցաւ ու սկսաւ հետաքրքիր՝ մեզ դիտել: Մողէզին բարկացայ· ան ալ կարծես հասկցաւ, ձգեց մեզ դիտելը ու չարունակեց ճամբան, սահեցաւ գնաց խանըմինխէ–ին վրայ կեցաւ· պոչը չարժեց, գլուխը աջ ու ձախ չարժեց, յետոյ Հրետանին Նու–ին քովը վերջակէտ եղաւ:

– Քէլէ՛, էրթէ՛նք:

Հայրս էր· աղօթքը վերջացուցած՝ ինծի կ'ըսէր:

«Քէլէ՛, էրթէ՛նք»ը վարագոյր մը եղաւ մօրս եւ մեր մէջեւ: Կէս դարու թատերախաղի մը վրան գոցուող անիմաստ վարագոյր մը: Հայրս առջեւէն, ես

եռեւէն, քալեցինք:

Արեւը դեռ իր հսկայ հասակովն էր: Ֆանի մը ճնճղուկ ճռուողելով ի զուր կը ջանային գերեզմանատան խորհրդաւոր լռութիւնը խանգարել: Մեղու մը եկաւ հօրս գլխարկին չուրջ երեք անդամ աղօթեց, հեռացաւ: Թիթեռնիկ մը ուրիչի մը եռեւէն կը վազէր:

– Ըսիկէ Մանօ էղբօր գերեզմէնն է, ըսաւ հայրս ու ցոյց տուած գերեզմանին առջեւ կեցաւ:

Մանօ էղբօր գերեզմանը գիս տարաւ տարիներ առաջուան մեր տունը: Մանօ էղբէրը հիմա մեր Տիգրանակերտի տան բակին մէջ նստած՝ հաց եւ տրմս, այսինքն՝ ռուփ կ'ուտէր: Հօրս գինուորութեան ընկերն էր· յետոյ ալ իրարու խնամի եղած էին: Ֆոյրս՝ Արտեմիսը, Մանոյին տղուն հետ կարգուած էր: Ես նախապէս հաց եւ ռուփը այսքա՛ն ախորժակով լափող մարդ չէի տեսած: Հացին, թարմ հացին միջուկը կ'առնէր, հաստ մատներովը կը թաթխէր պղինձէ ուսքուրային՝ ամանին մէջը: Ռուփը կը կաթէր իր երկար պեխերէն՝ չապիկին վրայ: Ան մեծ ախորժակով կը ծամէր պատառը:

Մանօ էղբէր Սասունցի էր: Սասնոյ լեռներու պէս յաղթանդամ այս գիւղացին հիմա Սասունցիներուն թաղամասը, իր երբեմնի գիւղացիներուն հետ միասին խաչքարի մը վերածուած է: Խաչքարին վրայ պատկեր մըն ալ կար, զարմացայ: Մանօ էղբէրը փողկապ ունէր վզէն կախուած: Մանօ էղբօր երկար պեխերը որքան բնական, որքան իրական, փողկապն ալ այդքան չինծու թուեցան ինծի: Խնդացի՛···: Խնդացի եւ վստահ եմ թէ ան ալ պիտի խնդար, ան՝ մեծ Սասունցին, Մանօ էղբօր երկրացին եւ մեր մեծ նախահայրը՝ Սասունցի Դաւիթը···:

Այդ օրը բան մը եւս սորվեցայ: Զէի գիտեր, հայրս պատմեց· ըսաւ թէ Սասունցիներուն յատուկ թաղամաս մը կայ մեր Շիշլիի գերեզմանատան մէջ: Այս թաղամասը Սասունցի հայերուն սեփական հողն է: Սասունցի

մը երբ որ մեռնի, հոս կը թաղուի: Բաւ է որ իր անձնագրին մէջ Սասուն ծնած է գրուի: Սասունցի հայ մը ժամանակին գնած է այս հողամասը եւ նուիրած է իր երկրացիներուն...:

– Իպրին Սասունցիները, կ'ըսէ հայրս ու աղօթելու կը պատրաստուի:

Հօրս աղօթքը երբ Մանօ Էդբօր օսկորներուն կը հասնի ու հոնկէ ալ կ'երթայ մինչեւ Սասունցի Դաւիթին հոգւոյն կը մխանայ, աղօթքը կը վերջանայ. ըսել կ'ուզեմ՝ հօրս վարի չրթունքը դողդղալէ կը դադրի:

Կը քալենք: Ան առջեւէն՝ եսետեւէն՝ դէպի մեծ մօրս՝ Սէնէմին գերեզմանը:

– Ըսիկէ լէ մեր մինծ պէտրիէրքին գէրըզմէնն է, գինես, չէ՞:

Երբ ես «գինեմ» կ'ըսեմ, հայրս արդէն իսկ աղօթքի սկսած է: Հայրս կ'աղօթէ, ես կը խորհիմ.

– Գինեմ...:

Գինեմը՝ անցեալին բացուող քառորդ դարու պատմութիւն մը կը պարփակէր:

Գինեմը՝ տասնըհինգ տարուան պատանիի մը ճա-կատագրական ճամբորդութեան սկիզբն էր:

Գինեմը՝ սա կարճահասակ Տրապիզոնցի հայուն չնորհիւ, մեր առջեւը բացուող լոյսի ճամբայ մըն էր:

Գինեմը այբ էր, բեն էր, գիմ էր, անոր հիմնած Ս. Խաչ Դպրեվանքէն ներս:

Գինեմը անոր հիմնած կամուրջն էր գաւառի ու պոլսեցի հայերուն միջեւ:

Գինեմը՝ առաւօտեան ժամը չորսին հայերէն գրամե-քենայի մը թիք-թաքներուն հանած ձայնն էր: Երբ մենք քունի մէջն էինք վարը, հոն՝ վերը՝ իր աշխատասենեակին մէջն էր մեր հայրիկը՝ Գարեգին Խաչատուրեան Պատրիարքը:

Գինեմը՝ Պատրիարքարանի բարապան Կարպիսին տրուած հրաման մըն էր. «Այս տղաքը ճաշէն վերջ պէտք է անպայման պտուղ ուտեն, մի՛ մոռնար»:

Գինեմը՝ նախադասութիւն մըն էր երբեմն բարկութեան ընթացքին. «մարդոց խօսքերը միշտ հալած իւղի պէս համեղ եւ մեղրի չափ անուշ չեն...»:

Այո, գինեմը՝ այս անգամ հօրս հարցումին որպէս պատասխան էր, բայց ինծի համար երախտագիտական զգացում, պաշտամունք, աղօթք եւ վերջապէս խաչքար մըն էր. Սո՛ւրբ...: Եւ այս մեծ մարդը, այս կարճահասակ Տրապիզոնցի Հայը հիմա սրբատաշ, մեծ խաչքարի մը տակը հանգի՛ստ կը քնանար: Վստա՛հ եմ:

Հայրս աղօթքը կը վերջացնէ: Երեսը կը խաչակնքէ: Կը քալենք: Այս անգամ կարգը իմս է:

– Հիյէ՛, հայրիկ, կ'ըսեմ, ասիկա մեր կեդրոնական Լիսէի նախկին տնօրէններէն Համբարձում Յարութիւնեանի գերեզմանն է:

– Մի՞նչ մէրդ էր...:

Հօրս համար մեծ մարդ կը նշանակէ կարդացած, զարգացած: Մենք ալ տարիներ առաջ գաւառէն հոս՝ կարդալու, սորվելու կամ տարբեր լեզուով, մեծ մարդ դառնալու եկած էինք:

– Մեծ մարդ էր, կ'ըսեմ, իմ տնօրէնս էր, երկրաչափութեան ուսուցիչս էր: Բանաստեղծ ալ էր, կը չարունակեմ: Հայրս երկրաչափութիւն, բանաստեղծութենէն շատ բան չի հասկնար: Բայց կը համոզուի թէ մեծ մարդու մը գերեզմանին քովն է կեցեր. կը զգայ թէ աղօթք կը գուրցէ իր տղուն երբեմնի ուսուցիչին հոգւոյն...:

Կը քալենք:

Մտաւորականներու թաղամասը մեծ մօրս Սէնէմին գերեզմանին մօտ է: Ճամբաս կը փոխեմ, կ'ուզեմ հօրս ցոյց տալ իմ երբեմնի բարեկամս, ընկերս, պաշտօնակիցս՝ Օննիկ Ֆըչըճեանի շիրիմը:

– Հէ՛յ վա՛խ, հէ՛յ վախ, կ'ըսէ հայրս երբ կ'իմանայ թէ որքան երիտասարդ մեռած էր այս արժէքաւոր տղան: Կը նայիմ Օննիկին, կարծես ակնոցներուն տակէն կը զգամ իր փիլիսոփայական ժպիտը:

– Հոս ի՞նչ կը գրէ, կերդէ՛, կ'ըսէ հայրս, ցոյց տալով հայերէն գիրերը ։ կը կարդամ.

«Բառ չեն գտեր, կեանք են ըսեր»։

Երբ կեանքի մասին Օննիկին այս փիլիսոփայութիւնը հօրս համար մէյ մըն ալ աչխարհաբար կը կարդամ, անոր երեսին վրայ իրական յուզում մը կը նչմարեմ եւ վստահ եմ թէ այդ յուզումը կը նչմարէ Օննիկը՝ իր պատկեր դարձած խաչքարով։

– Ասիկա ալ մեր Յակոբ Մնձուրիի գերեզմանն է, կ'ըսեմ։ Ցոյց կուտամ։ Հայրս Մնձուրին չէ ճանչցած։ Կը բացատրեմ, կ'ըսեմ թէ գաւառը Մնձուրի էր, իսկ Մնձուրին գաւառ է։

Հայրս՝ որպէս գաւառացի, կը հիանայ վարպետին։ Հայր Մեր մը Օննիկին, Հայր Մեր մըն ալ Մնձուրիին համար կը մրմնջէ ու կը չարունակենք մեր ճամբան։

– Է՛յ Սէնէմ, է՛յ Սէնէմ... պէմուրատ էղնիս, ի՞նչ կ'էնիս... կ'ըսէ հայրս՝ մեծ մօրս չիրիմին առջեւը կենալով։

Սէնէմը՝ մեծ մայրս, անչուչտ չի լսեր հօրս խօսքերը։ Սէնէմը հիմա հող է, երկու վայրի ծաղիկ է, նիհար երկաթեայ խաչ մըն է։ Երկաթագործի մը մայրը խաչքա՞ր կ'ունենայ։ Չէ՛։ Խաչերկաթ կ'ունենայ անչուչտ...։

– Սէնէմը, իր էղջկէն՝ Խընոյէն լէ էւէլի՝ եսի կը սիրէր, գինե՞ս... կ'ըսէ հայրս հպարտ։

Կը յիչեմ մեծ մայրս, Տիգրանակերտի մեր տան բակին մէջ... ընկոյզ կը կոտրէր, մեզի՝ փոքրերուս կուտար. պաստեղին կը փաթթէինք ու կ'ուտէինք։

– Է՛յ Սէնէմ...

Կը յիչեմ մեծմայրս, իր ճերմակ մազերով, իր մաչած ստինքով։

– Է՛յ Սէնէմ...

Սէնէմը հիմա թոնրատան մէջ մալէզ կ'եփէ։ Սէնէմը

հիմա չորցած հացի կտոր մը լինդերովը ծամել կը ջանայ։

– Է՛յ Սէնէմ...

Սէնէմը հիմա ցորեն կը հընտրէ, ալիւր կը մաղէ, խմոր կը չաղուէ։։

– Է՛յ Սէնէմ...։

Ագռաւ մը կարծես կը պատասխանէ հօրս ձայնին ու ղրա՛ւ, ղրա՛ւ, ղրա՛ւ կը թեւարկէ կ'երթայ, մօտակայ ուրիշ գերեզմանի մը վրան կ'աղօթէ...։

– Է՛յ Սէնէմ, հոս լէ ջուրի մօտ իս, պէմուրատ...։

Մեծ մօրս գերեզմանը աւազանի մը մօտն է։ Մէջը փոքր կարմիր ձուկեր կը լողան։ Հայրս կը բացատրէ։

– Պէմուրատը ջուրը շատ կը սիրիր. հոս լէ հէվուզի (աւազանի) քով իննկիր...։ Շանսով է՝ բախտաւոր է....։

Հօրս կը ձայնակցիմ։ Շիշլիի մէջ թաղուիլ եւ անբախտ ըլլալ կարելի՞ է...։

Երբ հայրս վերջին «Հայր մերկին»ն ալ մեծ մօրս գերեզմանին մօտ կ'ըսէ, իր աղօթքը կ'երթայ կը խառնուի քոլոր աննջեցելոց հոգւոցն ու խունկ կ'ըլլայ, կը միայ։ Մենք կը բաժնուինք գերեզմանատունէն։ Հոն կը մնան մեր եռեւը մայրս՝ Խընօն, մեծ մայրս՝ Սէնէմը, Օննիկը, Մանօ էղբէրը, կարճահասակ Փեծ Տրապիզոնցին, իմ տնօրէնս ու Մնձուրին...։

Կը քալենք անձայն։ Հայրս նպարավաճառի մը առջեւ կը կենայ։ Քիլօ մը թուզ կը գնէ։ «Միր Հրետանի թուզինկըլմէնի», կը նմանի, ըսել կ'ուզէ։ Կը քալենք։ Քիչ յետոյ ուրիշ մրգավաճառի մը առջեւ կանգ կ'առնէ։ Քիլօ մը չոր թութ կը գնէ։ «Միր Հրետանի թութերը էւէլի էղկիկ ին, գինե՞ս», կ'ըսէ։ Բայց իմ պատասխանիս պէտք չունի։ Իր համոզումն է որ կ'ըսէ։ Հայրս ուրիշ համոզում մըն ալ ունի, կ'ըսէ.

– Մէմիզ, միր Հրետանի թուզը եւ թութր չատ կը

սիրիր· ըսունքէ էղբէտներուն բէժնենք իր հոգուն հըմէր:

– Հը՛, կ՚ըսեմ կը չարունակեմ:

Կը քալենք: Հայրս առջեւէն, ես ետեւէն: Հայրս երկու ձեռքին մէջ մէյմէկ թուղթէ տոպրակ, մօրս համար հոգեճաշ պիտի բաժնէ աղքատներուն:

Ան առջեւէն, ես ետեւէն, աղքատ մը կը փնտռենք քաղաքին մէջ:

Հոգեճաշ պիտի բաժնենք···:

ՄԵՐ ՏԱՆ ԳԵՐԱՆՆԵՐԸ

Այդ առաւօտ անիծեալ օր մը սկսած էր Տիգրանակերտի մէջ:

Չէի գիտեր: Ինծի համար սովորական օր մըն էր, սովորական աշնան առաւօտ մը: Աչքերս դեռ նոր բացած, քիթս դեռ նոր սկսած էի անուշ-անուշ խառնել: Տակաւին նոր սկսած էի մեր առաստաղին գերանները համրել պիր, իքի, իւչ, տէօրդ, պէշ, ալթը...: Երբ թրքերէնով համրելս վերջացաւ, կռնակի վրայ պառկած սկսայ Հայերէնով թուել մէկ, երկուք, իրեք, չուրս, հինգ, վիցէ, եօթէ, ութէ...: Մեր տան ամբողջ ծանրութիւնը սա քանի մը յոգնած ու մաշած գերաններուը կը կրէին: Ինչու չեմ գիտեր, բայց միշտ մեր հողէ երդիքին ծանրութիւնը՝ մեր գերաններուն չափ՝ իմ մանկական նիհար ուսերուս վրայ, յաւիտենական մեղքի մը ծանրութեան պէս զգացած եմ...: Տարիներու ծանրութեան տակ՝ տեղ տեղ ճաթած, ծուռ ու մուռ, սա խեղճ ու վտիտ, սա փայտոջիլներուն հետ պայքարելէ յոգնած, խոնջած, հիւանդագին գերաններուն հանդէպ հաւատքս ինչո՞ւ եւ է՞ր կորսնցուցած էի չեմ գիտեր:

Եւ կը վախնայի...: Եւ կ'ամչնայի մեր գերաններէն...: Կարծես կը գայիր իմ մտածումներս ու անոնք ալ կը բարկանային, կը զայրանային, կը հերսոտէին, եւ կը ծաղրէին զիս իրենց ծռմռած չիլ նայուածքներով...:

Անկողնիս մէջ երկարած՝ իմ առաւօտեան խաղս կը չարունակէի: Կը համրէի այս անգամ Ֆրտերէնով:

Եք, տիւ, սէ, չար, բենճ, չէչ...:

«Չար»ը, այսինքն՝ չորրորդ գերանը, միշտ երկիւղի պատճառ մըն էր: Նախ՝ միւսներէն աւելի կորաքամակ կուզ եւ ծերացած էր...: Մեր ծանր լողքարի ծանրութիւնը ամէնէն շատ ան կը զգար իր կռնակին

վրայ ու կը հեւար…: Կը հեւար մանաւանդ ձմրան գիշերուան, երբ ձիւնը կու գար կը ծածկէր երդիքը: Շատ անգամ մեղքցած եմ անոր:

«Ջար»ը՝ չար չէր՝ բարի էր…:

Բենճն ու չէչը՝ այսինքն՝ հինգերորդ եւ վեցերորդ գերանները քոյր եղբայր էին…: Մէկը միւսին կէսն էր… Գերան մը երկուքի կիսելով մէկուն բենճ, միւսին չէչ ըսած էին…: Երբ գերան մը կը պակսի, երբ դրամդ կը պակսի, երբ տունդ չինած եւ երդիքդ ալ պիտի գոցես կամ պէտք է որ գոցես, ի՞նչ կ'ընես. կը նստիս կուլա՞ս, կամ կ'ելլես, կը խնդա՞ս, յետոյ դուն քու վիճակիդ եթէ խնդաս, ուրիշները ի՞նչ կ'ընեն կը կարծես…: Ջե՞ն խնդար, կամ ալ կը մեղքնան կը խղճան վրադ ու կ'ըսեն.

– Վա՛խ վա՛խ, խեղճ մարդ, էլեւ տուն մի չիննելու, տիրեկ մի պակսեցեւ իրեն…:

– Գերան մը՝ տիրեկ մը՝ պակսեցաւ, երդիկէ բէց մնէց…:

– Մի՛ղք…:

–Սըգոյին տունէ կիսէտ մնէց դինէ՞ք…:

Լաւ է գերան մը կիսել, մէկուն՝ բենճ, միւսին՝ չէչ ըսել եւ տանիքը գոցել…:

Մեր հինգերորդ եւ վեցերորդ գերանները միւսներէն աւելի երիտասարդ, միւսներէն աւելի հուժկու էին… Բայց նորէն ալ կը վախնայի…: Կը վախնայի որովհետեւ մեր լողքարը չատ ծանր էր…: Ես մեր լողքարին չափ ծանր քար չէի տեսած… թերեւս ալ չկար…:

Ե՛ւ մեր լողքարը տեննիրն էր՝ տանիքն էր բազմած իր ամբողջ ծանրութիւնովը…:

Ե՛ւ մեր գերանները կիսուած, կէս մարդ էին կատարեալ…:

Գիտէի: Պատերազմ կար գերաններուն ու լողքարին միջեւ: Գիտէի: Պատերազմը՝ անպայման մեր անգութ լողքարը պիտի չահէր…: Վատահ էի: Օր մը, չէ՛, չէ՛,

գիշեր մը, աւելի ճիշդը ձմեռ գիշեր մը, երբ ձիւնը պիտի ծածկէր ամբողջ տանիքը եւ նոյնիսկ մեր խոչոր լողքարը, այն ատեն մեր գերանները պիտի պարտուէին եւ լողքարն ալ պիտի իյնար ճիշդ իմ գլխուս...:

Կը բարկանայի: Կը զայրանայի: Կը հերսոտէի մեր լողքարին...:

Կը մեղքնայի մեր գերաններուն, կը մեղքնայի հօրս, մօրս, քոյրերուս, եղբայրներուս եւ մեր կատուին՝ Մեստանին...:

Ինչո՞ւ մեր գերանները այսքան նիհար եւ տկար էին, ինչո՞ւ, որովհետեւ մենք աղքա՞տ էինք:

Ի՞ր մենք աղքատ էինք: Հայրիկը չատ կ'աշխատէր, բայց մենք նորէն ալ աղքատ էինք: Հէ՛, հէ՛, մենք չատ փարա՝ դրամ չունէինք...: Եթէ հարուստ ըլլաս տանդ գերաններն ալ հաստ կ'ըլլան...: Եթէ հարուստ ըլլաս լողքարէն չես վախնար: Եթէ հարուստ ըլլաս՝ օձէն, կարիճէն ալ չես վախնար: Անո՛նք կը վախնան... Երբ քեզ տեսնեն կ'երթան, ծակը կը մտնեն...: Հարուստի տան մէջ, պատերուն վրայ ծակ ալ չ'ըլլար... Ի՞ր մեր պատերը այսքան ծակ ծակ են... Եւ այդ ծակերուն մէջը կարիճներ կան...: Կարիճները սուր ասեղներ ունին...: Եթէ խայթեն, եթէ կճեն, կը մեռնիս... Հարուստներուն տղաքն ալ կը մեռնի՞ն... Հէ՛, հէ՛, անոնք ալ կը մեռնին...: Ով ո՛ր չատ կ'աղօթէ, անիկա չատ կ'ապրի... Ով որ աղօթէ, Աստուածծ ուզածը կու տայ... ինչ որ ուզես...:

Վեց տարեկան էի, կանուխ արթնցած էի, ընելիք գործ չունէի, Աստուծոյ հետ կը խօսէի...:

– Ֆուէծ Պէպէ, ըսէ՛ ըն լողքէրին միր տունէն էրթէ...

– Ֆուէծ Պէպէ, ըսէ՛ ըն տիրեկներուն չի կոտրին...:

– Ֆուէծ Պէպէ, ըսէ՛ ըն օձերուն մեր տունէ չիգեն...:

– Մըզի հէց տուր...:

– Մըզի պէնիր տուր...

– Խեղող տուր, չեմիչ տուր, պաստեղ տուր, ընկոզ տուր...

Ապսպրանքներս վերջ չունէին: Քանի կ'ուզէի այդքան կ'ագահնայի: Առաջին անգամ Աստուծոյ հետ այսքան մտերիմ էի: Գիտէի թէ այսօր ինչ որ ուզեմ պիտի տար: Եւ կ'ուզէի:

– Մըզի հէց տուր, հէւկիթ տուր...:

– Կէթ տուր, միղր լէ տուր, չէքէր լէ տուր, նուշ լէ կ'ուզեմ...:

Երբ խնդրանքներս վերջացուցած՝ կ'ուզեմներուս հրամայական եղանակին պիտի սկսէի, փոքր քոյրս լալով արթնցաւ: Մայրս քրոջս ձայնին ոտքի ելաւ, գնաց պատէն կախուած իտարէիւ փոքր քարիւղի լամբարին՝ ըսել կ'ուզեմ, մօտեցաւ, պատրոյգը քիչ մը բարձրացուց: Քոյրս պատէն կախուած կաճօրրանին մէջէն հիմա ալ աւելի կու լար: Մայրս գնաց քոյրս գիրկը առաւ եկաւ անկողնին մէջ նստաւ, ստինքը հանեց քրոջս բերանը դրաւ: Քրոջս ձայնը կտրած էր, կտրուած էր նոյնպէս իմ եւ Աստուծոյ միջեւ խօսակցութիւնը...:

Սենեակին մէջ երեք հոգի էինք. ես, մայրս եւ քոյրս: Հայրս չկար:

Հայրս տարին քանի մը անգամ Տիգրանակերտի մօտակայ գիւղերը կ'երթար կը չրջէր, գիւղացիներուն ակռաները կը դարմանէր կամ կը քաշէր: Ատամնաբոյժ չէր հայրս, դպրոց ալ չէր կարդացած: Ատամնաբոյժ Մահմուտ Պէկին քով աշակերտ եղած էր քանի մը տարի ու յետոյ սկսած էր գիւղերը պտըտելով ատամնաբուժութիւն ընել: Տիչէմ Ալի կ'ըսէին հօրս: Սարգիս էր անունը: Գիւղացիները ինչո՞ւ համար Ալի Ուսթա, Տիչէմ Ալի կ'ըսէին, չէի գիտեր: Այն ատեն վեց տարեկան էի եւ իմ մանկական հոգերս ունէի...: Կը սպասէի հօրս վերադարձին, կը սպասէի որովհետեւ գիտէի թէ ան պիտի բերէր չամիչ, պաստեղ եւ ընկոյզ...: Կը սպասէի, որովհետեւ պիտի գար իր երիվարովը եւ ես պիտի նստէի, պիտի հեծնէի անոր վրան ու չօ՛, չօ՛, չօ՛ պիտի ըսէի ու պիտի պտըտէի մեր

փողոցին մէջ եւ պիտի տեսնէին գիս բոլոր դրացի տղաքը...:

Մայրս քրոջս փորը կշտացուց, տարաւ կաճօրրանին մէջ տեղաւորեց եւ որպէսզի քոյրս շուտ քնանայ, սկսաւ կաճօրրանը շարժել: Կաճօրրանը երբ աջ ու ձախ կ'օրօրուէր, մայրս իր անվերջանալի օրօրին սկսաւ.

– Է՛, է՛, է՛, է՛...

– Է՛յ, է՛յ, է՛յ, է՛յ...

Միօրինակ մեղեդիէն նախ մեր տան կատուն՝ Մեստանը անհանգիստ եղաւ, վառարանին քովէն ոտքի ելաւ, գլուխը աջ-ձախ դարձուց, աւելի հանգըստաւէտ անկիւն մը փնտռեց, յօրանջեց, առջեւի եւ ետեւի ոտքերուն վրան ամբողջ հասակովը պրկուեցաւ, քալեց գնաց սետիրին անկիւնը՝ բարձին վրան կծկուեցաւ քնացաւ:

– Է՛, է՛, է՛, է՛...:

– Է՛յ, է՛յ, է՛յ, է՛յ...:

Մօրս է՛յ, է՛յ, է՛յներուն եկաւ խառնուեցաւ մեր դրացի Թումաս քեռիին խռպոտ ձայնը:

– Խանը՛մ, խանը՛մ, էղջի՛ խա՛նըմ:

Խանըմը՝ մայրս էր: Թումաս քեռին իրենց պարտէզէն բարձրաձայն կը գժժէր՝ կը պոռար.

– Խանը՛մ, է՛ղջի խան՛ըմ...:

Մայրս երբ Թումաս քեռիին ձայնը իմացաւ, շուարած ու հապճեպով ստինքը քրոջս բերնէն քաշեց դուրս հանեց, քոյրս գետինը անկողնին վրան դրաւ ու աճապարանքով վազեց գնաց սենեակէն ելաւ: Քոյրս իր բղէգային ձայնին էր տուած, կու լար, կը տքար: Քրոջս լալը՝ Մեստանը անհանգիստ ըրաւ, ելաւ կծկուեցաւ, թաթերը լիզեց, պեխերը սանտրեց ու փորը կշտացնելու համար դուրս ելաւ: Երբ Մեստանը դուրս ելաւ, մայրս աճապարանքով եւ խենդի պէս ներս մտաւ: Ես խաղս կը շարունակէի, մէկ, էրկուք, իրեք...: Դուրսը ի՞նչ պատահած էր, Թումաս քեռին՝ ծերուկ որմնադիրը՝ մեր դրացի մարդը ի՞նչ ըսած էր

մօրս, կամ ի՞նչ պատահած էր, հոգս չէր: Բայց մօրս հոգն էր եւ մայրս վազելով եկաւ քոյրս գրկեց ու գիս մաչելով ըսաւ.

– Էլի, էլի, մեր տունէ մըն փլի...:

Մօրս ըսածներէն բան մը չէի հասկցած, սակայն, յայտնի էր թէ մայրս բան մը բացատրելու ալ ժամանակ չունէր, կ'աճապարէր, չուարած էր, վախցած էր, եւ յանկարծ ձեռքէս բռնեց քաշեց գիս, դուրս հանեց տաքուկ անկողինէս. գիրկին մէջ քոյրս պինդ սեղմած, իմ ալ ձեռքէս բռնած, քաշելով քաշքշելով դուրս ելանք վազելով:

Դուրսը՝ Թումաս քեռին, կինը՝ Էստղիկ Պաճօն, մեր միւս դրացիները՝ Տիգրօ Տային եւ կինը Պայծառ Պաճօն եկած մեր հէվէը՝ այսինքն տան բակը կեցեր էին. ընդհրն ալ չուարած, ճարահատ, երկիւղած վիճակ մը ունէին: Իրարու հետ աճապարանքով կը զուրցէին, բայց ես բան մը չէի հասկնար. է՞ր մայրս գիս անկողինէս դուրս քաշքշած էր, է՞ր մեր դրացիները անիմաստ վազվզուքի մէջն էին, է՞ր մեր միւս դրացիները՝ Էսթէտուր Տային եւ կինը՝ Վերժօ Պաճօն, Քէյա Տային եւ կինը՝ Մէյրէմ Պաճօն, Յակէրիչ Խաչօն ու կինը՝ Վերժին քոյրիկը եւ դեռ միւսները եկած ու հաւաքուած էին մեր տան բակը: Եւ է՞ր ու ինչո՞ւ այս աշնան առաւօտուն անէծք ու հայհոյանք կար...

Քոյրս պառաւ Էլսային գիրկն էր, ես Վերժին քոյրիկին ձեռքէն բռնած էի եւ մեր մէկ սենեակնոց տունը կը դիտէի: Հիմա ես ալ հասկցած էի, մեր տունը պիտի փլէր այնպէսինչպէս՝ դեռ քիչ առաջ իմ տաքուկ անկողինիս մէջ կը խորհէի: Միակ ուրախութիւնս ալ՝ գիտէի թէ լողքարը իմ գլխուս պիտի չիյնար...

Մեր տունը պիտի փլէր, տարիներու փորձառու որմնադիր Թումաս քեռին վճիռը տուած էր.

– Ըս տունէ մըն փլի, հէչ ճէր ճերեկ չկէ.

Թումաս քեռին, Տիգրօ քեռիին ականջին կը փսփսար.

– Տիգրօ մըն փլի տուննէ... պաղտպտին պչտէն՝ պատէն դուրս էլիր է, հիյէ...:

Եւ Թումաս քեռին հաստ մատներովը ցոյց կու տար պաղտատի ըսուած կորաքամակ գերան մը, գերանը սահած դուրս ելած էր ցեխով ու յարդով ծեփուած պատէն: Ես այս խեղճուկ գերանը նոր կը ճանչնայի: Թումաս քեռին կ'ըսէր թէ տան մը հիմին չափ կարեւոր է նաեւ անոր պաղտատի կոչուած գերանը, բուն բեռնաբարձը, բուն ծանրութիւնը ան կը կրէ: Եւ մեր պաղտատին դաւաճանած էր մեր միւս գերաններուն...:

Մայրս մէկ երկու անգամ աճապարանքով ներս մտաւ սենեակէն: Անգամ մը մեր տեղիրէ՝ ըսել կ'ուզեմ՝ մեր անկողինը չալկած դուրս եկաւ. անգամ մը մեր պղինձէ պռկիչը՝ սինին եւ սանը հանեց: Միւս կողմէ ալ Տիգրօ քեռին ու Օսկերիչ Խաչօն մօրս օժտի տախտակէ անտուկը, չալկելով դուրս հանեցին: Մեր տան բոլոր հարստութիւնը անոր՝ այդ ընկոյզէ սնտուկին մէջն էր: Անոր խոշոր բանալին մայրս զաղտագողի կը պահէր մասունքի նման. կը պահէր անոր բանալին որպէսզի չկարենամ մօտենալ նաեւ անոր մէջը պահուած միւս մասունքներուն այսինքն մրսաֆըր շէֆէրին՝ այսինքն հիւրերու հրամցուելիք գոյնզգոյն թուղթերու մէջ փաթթուած ու Պոլսէն եկած անոյշ չաքարնեերուն...:

Երբ կարգը եկած էր մեր բարձերը, մեր կապերտը, մեր իտարէն՝ քարիւղի լամբարը ազատելու, եւ մայրս քաջութեան վերջին ճիգ մը ընելու կը պատրաստուէր, Թումաս քեռին մօրս ձեռքէն բռնեց ու արգելք եղաւ.

– Չէ՛ Խանըմ, չէ՛ Լաօ, տուննէ կը փլիսմի մտներ...:

Մայրս Թումաս քեռիին խօսքը պիտի յարգէր, ստիպուած էր, ան իր տարիներու փորձառութեամբ գիտէր ու կ'ըսէր.

– Մըն փլի...

Եւ այդ անիծեալ աչնան առաւօտուն երբ թեթեւ

անձրեւ մը կը տեղար, մեր լողքարին ծանրութիւնը յաղթեց մեր գերաններուն եւ մեր տունը, մեր էրդիկը փլաւ մեծ աղմուկով: Հիմա մեր բակին մէջ թեթեւ անձրեւին խառնուած ծանր փոչի մը կը մաղուէր երկինքէն: Մեր Տիգրանակերտի մեծ աստուածը իր անձրեւին խառնած էր նաեւ մեր տան փոչին եւ յարդերը...: Մայրս ճարահատ ինքն ալ անձրեւին կը միացնէր իր արցունքները, կը հեծկլտար, կուլար: Դրացիները բոլոր պաճոնները մայրս կը մխիթարէին: Ես երբ տեսայ թէ մայրս կուլար, Վերժին քոյրիկին ձեռքը ձգեցի ու մօրս մօտը վազելով անոր պատմայէ կարուած փէշէն փաթթուեցայ:

Այդ անիծեալ առաւօտուն երբ ես իմ տաքուկ անկողնիս մէջ անուշ-անուշ քիթս կը խառնէի, ու մեր տիրեկներուն՝ մեր գերաններուն հետ կը զուրցէի, իմ մանկական խաղս կը խաղայի, մեր գերաններուն համար ոյժ կը խնդրէի, ո՞ւրկէ եւ ի՞նչպէս գիտնամ, թէ մեր Տիգրանակերտի ժամուն մէջ պահուած մինծ էուէծ իմ փափաքներուս բոլորովին հակառակը պիտի ընէր, պիտի միանար իր այդքան ատած սատանայ լողքարին հետ, պիտի ստեղծէր դաւաճան պաղտատի մը ու երկինքէն իմ գլխուս պիտի ցանէր մեր տան փոչին, փոխանակ ինծի նուէ, պատուէ կամ չաքար ղրկելու...

Մայրս կուլար: Մեր միակ յոյսը՝ հայրս, մեր մօտը չէր: Մեր մօտը չէր նաեւ Տէր Արսէնին Աւետարանին մէջի բարի Աստուածը:

Այդ օր մեր աւերակներուն մէջէն ժպտող սատանայ մը կար՝ մեր լողքարը... Եւ անոր ծանրութիւնը հիմա իմ մանկական նիհար ուսերուս վրայ կը զգայի, անոր մեղքի չափ ծանրութիւնը հիմա ես կը կրէի, այնպէս՝ ինչպէս տարիներով կրած էինմեր աղքատ տան խեղճ ու վտիտ գերանները՝ մէկն ու էրկուքը... իրեքն ու չորսը... բեռնն ու չէրը...:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Եկեղեցին 7
Անյագ Սուրբը 10
Հարսանիք 14
Անոնք գացին 20
Շէղրէ 26
Կեավուր Մէհլէ 30
Ու սկսանք լալ 35
Երբ լակոտ էի 39
Մենք 44
Թումասին աղջիկը 49
Հէյր էբրէհէմ 56
Քուրէ Մամա 61
Պատասխան մը 67
Մեստան 75
Հաց հաց հաց 79
Խաչօ 87
Էրթէ չէրէ, իգէ բէրին 95
Մեր անուննեը 103
Պօզանենց գացինխ 111
Մեր տունը 119
Քը'խ Սիլվա 129
Հոգեճաչ 139
Մեր տան գերաննեը 150

MER AYT GOĞMERI
MIGIRDİÇ MARGOSYAN
(Hikayeler)

Dizgi ve Baskı
Murad Ofset
İSTANBUL
1984